

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Sınıfın Suretleri

Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler

Derleyenler:

Denizcan Kutlu

Çağrı Kaderoğlu Bulut

**QETA
GENE**

SINIFIN SURETLERİ EMEK SÜREÇLERİ ve KARŞI HAREKETLER

Derleyenler: Denizcan Kutlu, Çağrı Kaderoğlu Bulut

NotaBene Yayınları

Sınıfın Suretleri

Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler

Derleyenler: Denizcan Kutlu, Çağrı Kaderoğlu Bulut

Kapak tasarımı: Erkal Tülek

Dizgi: Can Kaya

Baskı ve Cilt: Deniz Matbaa Mücellit - Nazlı Koçak, Sertifika No: 29652
Gümüşsuyu Cad. Odin İş Merkezi B Blok No: 403 Zeytinburnu/İstanbul

1. Baskı

2017

İstanbul

ISBN: 978-605-9679-95-4

www.notabene.com.tr ● facebook.com/NotaBeneYayinlari ● twitter.com/NotaBeneY

© Renas Yayıncılık Matbaacılık Filmcilik Reklam Yazılım Donanım Bilişim San. ve Tic. Ltd. Şti.

Rasimpaşa Mah. Duatepe Sok. 59/B Yeldeğirmeni Kadıköy/İstanbul ● Tel: 0 216 337 20 26

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Sertifika No: 18074

SINIFIN SURETLERİ EMEK SÜREÇLERİ ve KARŞI HAREKETLER

Derleyenler: Denizcan Kutlu, Çağrı Kaderoğlu Bulut

İçindekiler

Önsöz	7
-------	---

Prof. Dr. Oğuz Oyan

Giriş

Türkiye’de Emek/Sınıf Çalışmaları Üzerine Kimi Gözlemler ve “Sınıfın Suretleri”ne Dair Notlar	11
--	----

Denizcan Kutlu ve Çağrı Kaderoğlu Bulut

Tarladan Teknokente Emek Süreçleri

Kentlileşen Türkiye’de Kırdaki Çalışan Olmak: Gezici Mevsimlik Tarım İşçisi Genç Kadınların “Çölü”	27
---	----

Kezban Çelik ve Yasemin Yüce Tar

Bir Ev İşçisinin Yol Hali: “Gündelikçi” Kadın Emeği Gözünden Kenti Anlamak	49
---	----

Hilal Kara

AVM Mağazalarındaki Satış İşİ: Performans ve İş Tatmininin Toplumsal Cinsiyet Temelli Analizi	75
--	----

Ece Öztan, Nurcan Özkaplan ve Ester Ruben

Zanaattan Robotiğe: Tıp Teknolojisi ve Türkiye’de Kuşaklararası Cerrah Tipolojisi	105
--	-----

Gülşah Başkavak

Teknokentte Sınıf İçi İletişim	127
--------------------------------	-----

Taylan Özgür Yıldırım ve Mehmet Türkcan

Ofisten İnternete Karşı Hareketler

“Anemik Uzlaşma”dan Potansiyel İsyan Beyaz Yakalı Hayatlar	149
---	-----

Bahadır Nuro

<i>Beyaz Yaka Örgütlenmeleri ve Beyaz Yaka Kavramını İşgörenler Meselesi Üzerinden Yeniden Düşünmek</i>	165
<i>Ayça Yılmaz Deniz</i>	
Bilişim ve İletişim Teknolojileri Sektörü Emekçilerinin Sınıf Mücadelesi Kapasitesi Üzerine Değerlendirmeler	187
<i>Güven Savul</i>	
Bilgi Toplumu ve Sermaye: Neoliberal Üniversite Karşısında Bir Hegemonya Kırıcı Olarak <i>Hackerlar</i>	199
<i>Akça Ataç</i>	
İnternetin Ortak Alanları ve Dijital Çitleme	229
<i>Nazlı Bülay Doğan ve Şevket Uyanık</i>	
Editörler ve Yazarlar Hakkında	247

Önsöz

Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin (TSBD) düzenlediği "Ulusal Sosyal Bilimler Kongreleri" (USBK), süreç içinde Derneğimizin en önemli etkinlik alanına dönüşmüştür. Ama USBK sadece Derneğimiz açısından değil, Türkiye'de sosyal bilimler alanı bakımından da yeri doldurulamaz bir tartışma eşiği oluşturmaya başlamıştır. 1980'de başlatılan ancak 12 Eylül döneminde uzun bir sessizliğe gömülen bu Kongreler, 1989'dan itibaren süreklilik kazanmıştır. Önce üç yıldadır, 1997'den itibaren iki yıldadır düzenlenen Kongrelerin 14'üncüsü 23-25 Aralık 2015 tarihinde her zamanki mekânında, yani ODTÜ yerleşkesinde gerçekleştirilmiştir. İşte elinizdekiyle birlikte üç kitaplık derleme, bu son Kongrede sunulan bildiriler arasından yapılan bir seçkidir. Kongrenin üç günü boyunca paralel olarak düzenlenen 100 oturumda sunulan 400 bildirinin 34'ü bu seçkide yer bulabilmiştir. (Aslında birden fazla imza taşıyan bildiriler dikkate alındığında 44 sosyal bilimciden söz ediyoruz, ancak böyle hasaplandığında Kongreye 500'e yakın bilim insanının katıldığını da belirtmek gerekir).

TSBD'nin bilimsel çalışmalarını yayına dönüştürmesi eski bir geleneğidir. Ancak USBK'ye sunulan bildirilerin yayına dönüştürülmesi 1995'teki 4. Kongre sonrasında ilk kez tek kitap biçiminde gerçekleştirilebilmişti. Daha kapsamlı ve tematik başlıklar altında toplanarak birden çok kitaplı bir dizi uygulaması 2001 yılındaki 7. Kongre ile başlatılmış ve üç kitaplık bir dizi hazırlanmıştı. Daha öncesinde Kongre bildirilerinin bir bölümünün dergilerde (*Toplum ve Bilim*, *Mül-*

kiye) yayınlanması imkanı bulunmuştu. Daha sonrasında da Çalışma ve Toplum gibi dergiler bu katkılarını esirgemediler ama kitap dizisi biçimindeki yayın faaliyetlerimiz daha belirleyici olmaya başladı. AKP öncesindeki dönemde örneğin 7. Kongre yayın etkinliği için Kültür Bakanlığı'nın katkıları dahi sağlanabilmişti. Daha sonrasında bu çabalarımız yayınevlerinin özverili ilgisiyle sürdürülebildi. Ancak bu etkinliğimize hep iki sorun eşlik etti: Birincisi, niçin daha fazla bildirinin kapsanamadığına ilişkin şikayetlerdi, ikincisi ise bu tür yayınlara ilginin azalmasına dair yayınevlerinden duyduğumuz şikayetlerdi.

Bunlardan birincisine 2001 Kongresi yayınlarının “Önsöz”ünde yanıt verilmişti. Şöyle: “Yapılan seçmenin üç temel ölçütü olmuştur: Türkiye’de bilimsel yaşamın gelişmesine katkıda bulunabilecek özgünlüğü taşımak, Kongre öncesi ve sonrasındaki süreçte yayınlanmamış olmak ve herbir kitap için belirlenen tematik bütünlükle uyumlu olmak. Birinci ölçütü taşıdığı halde son iki ölçütten birine veya ikisine birden uymayan çok sayıda nitelikli çalışmaya ne yazık ki bu dizide yer veremedik”. Kitaplarda kapsanmayan ama Derneğimize sayısal (dijital) ortamda sunulmuş olan bildirilere ulaşılabilmeyen yolunu da 2001 yılından itibaren açık tutmaya başlamıştık.

Yayınevlerinin dizi kitap halindeki derlemelere gitgide uzak durmalarına ise kalıcı bir çözüm oluşturamadık. Çünkü Derneğimizin kısıtlı mali olanakları kendi hesabına basım işlerini üstlenmesine de olanak vermemektedir.

Şimdi ise, gelişen teknolojik olanakları da kullanarak, bu iki soruna da farklı bir çözüm üretebilmenin arayışı içindeyiz. Bunun süreli yayımlanacak hakemli bir elektronik dergi üzerinden çözüme kavuşturulması belki de en uygulanabilir yol olarak gözükmektedir. Eğer bu yol benimsenirse, elinizde bulunan üç kitaplık dizi, TSBD açısından türünün son örneği olabilecektir.

14’üncü USBK’nin yayına hazırlanan üç kitaplık seçkisinin kitap başlıkları ve herbir kitap için ayrı oluşturulan derleme ve editör kurulları şu şekildedir:

1. *Türkiye'de Sağlık ve Sosyal Güvenlik: İnsana Karşı Piyasa*, editörler Gülbiye Yenimahalleli Yaşar, Asuman Göksel, Ömür Birler.

2. *Finansallaşmanın Gölgesinde Türkiye'de Sınıfsal İlişkiler ve Kentleşme*, editörler Pınar Bedirhanoglu, Özlem Çelik, Hakan Mihci.

3. *Sınıfın Suretleri: Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler*, editörler Denizcan Kutlu, Çağrı Kaderoğlu Bulut.

Bu kitapların ortaya çıkması için bildiri seçiminden bunların sıralanması ve editörlüğüne kadar gönüllü katkılarını esirgemeyen sosyal bilimci arkadaşlarımıza, aynı şekilde kitaba bildirileriyle katkıda bulunan meslektaşlarımıza emekleri için teşekkür etmek bizim için zevkli bir görevdir.

Ortaçağ anlayışlarının ülkenin ve üniversitelerin üzerindeki gölgesinin silineceği, akademik özgürlüklerin yeniden ve geri dönülmez bir biçimde kök salacağı, bilimsel ortamın yeniden güçlü bir biçimde yeşereceği bir Türkiye özlemiyle iyi okumalar diliyoruz.

Prof. Dr. Oğuz Oyan

Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanı

Giriş

Türkiye’de Emek/Sınıf Çalışmaları Üzerine Kimi Gözlemler ve “Sınıfın Suretleri”ne Dair Notlar

Denizcan Kutlu ve Çağrı Kaderoğlu Bulut

2000’li yıllarda Türkiye’de sosyal bilimler alanının, emek/sınıf çalışmaları olarak isimlendirilebilecek bir mecranın oluşumuna tanıklık ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Bu mecranın; ilk ve orta kuşak araştırmacıların eserlerinin yanında genç kuşak araştırmacılar tarafından da oluşturulduğunu belirleyebiliriz. Okumakta olduğunuz derleme kitap da orta ve genç kuşak emek ve sınıf araştırmacılarıncı hazırlanmış çalışmalardan oluşuyor. Bu giriş yazısında öncelikle, hazırlanmış olan bu çalışmaların, emek ve sınıf çalışmalarına ilişkin nasıl bir bilgi üretimi ortamında kaleme alındığına ilişkin kimi notlar düşmeyi amaçlıyoruz. Maddeler halinde ilerleyecek bu notları bir tür haritalandırma denemesi olarak da yorumlamak mümkün.

Özellikle kapitalizmin 2008 krizi ve dünya çapındaki toplumsal hareketlerin de etkisiyle sınıf temalı çalışma ve tartışmalar akademide yeniden görünür olmaya başlamıştır. Bu gelişim süreci, postmodern yaklaşımların ivme kaybetmesiyle de ilişkilendirilebilir.¹ Bu önerme-

¹ Emek ve sınıf eksenli çalışmaların sosyal bilimlerden uzaklaştırıldığı yıllar aynı zamanda postmodern ve postyapısalcı düşünce akımlarının sosyal bilimlerde hegemonyasının oldukça güçlü olduğu yıllardır. Bu hegemonya çerçevesinde, toplumsal gerçekliğin açıklanmasında sınıf çözümlemesi, “özcülük, belirlemecilik ve indirgemecilik günahlarıyla malul” (Özurgulu, 2008: 21) bir alan olarak değerlendirilip uzun yıllar sosyal bilimlerde ihmal edilen bir seyre sahip olmuştur. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yi, bir parça daraltarak belirginleştirmek gerekirse, özellikle son 10 yıllık zaman dilimi içerisinde, Türkiye’de emeğe ve sınıfa odaklanan eser sayısının, farklı akademik disiplinler ve bilim dallarından beslenerek arttığını söyleyebiliriz. Yine de bu olgunun sosyal bilimlerin sosyal politika, sosyoloji, iletişim gibi başat disiplinlerinde ana akımlaşmış bir eğilim halinde olmadığını da belirtmek gerekiyor.

Belirtilmesi gereken bir başka husus, emek ve sınıf çalışmalarındaki bu artışın, beklenilenin aksine, çoğu zaman postmodern yaklaşımlarla çatışmayan bir oluşum sergilemesidir: Böylesi çalışmaların bir kısmında sınıf ancak bir “tema” olarak zikredilmekte, postmodern kod ve bilgi üretme pratikleri bu çalışmaların ufuk çizgisini belirlemektedir. Kimlik, temsil ve farklılık odaklı meseleler, sınıfsal görünüm ve kapitalizm pratiklerine değinilerek tartışılmaktadır. Bu durum olumlu bir eğilim olarak tespit edilebilmekle birlikte sınıf tartışmalarında yeni sorun alanlarını da ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmalarda kimlik, söylem, temsil gibi nosyonlar analizin merkezine alınmakta, sınıf nosyonu ise bunlara eklenen bir görüngü olarak konumlandırılmaktadır. Kimi durumlarda ise sınıf yerine, oldukça farklı analiz çerçeveleri içinden yeni kavramlar türetme yoluna gidilmektedir. Dolayısıyla söz konusu çalışmaların artışı, içerik olarak sınıf ve emek temalı çalışmaları çoğaltsa da, toplumsal sınıfları bir çözümleme birimi olarak incelemenin merkezine almayan bir niteliği de barındırdığı söylenebilir. Bu durum, bugün yalnız “sınıf” kavramının değil sınıfı kavrama ve toplumsal gerçekliği sınıflarla açıklama yönteminin de, bilgi üretme pratiği açısından tartışılması gereken kritik bir unsur olduğunu göstermektedir.

Bu tartışmalar yine de Türkiye’de sosyal bilimler alanında emek ve sınıf çalışmaları biçiminde dikkat çekici bir damarın varlığından ve güçlendiğinden söz etmeyi engellememektedir. Bu genel görünüm içerisinde gerek akademik gerekse toplumsal tartışmalara ilişkin olanakları açısından söz konusu birikimin temel niteliklerine işaret etmenin önemli olduğu düşüncesindeyiz.

Öncelikle, Türkiye’de sosyal bilimler alanında emek ve sınıf çalışmalarının gözden düştüğü ve azaldığı yönündeki kanaat, özellikle 2000’li yılların ortalarına kadar geçerliliğini korusa da bu yıllardan itibaren alanda dikkat çeken bir dönüşüm yaşandığı söylenebilir.

İkinci olarak, emek ve sınıf çalışmalarının, ele alınan konunun temsil olduğu biçimi ile incelenmesi şeklindeki güçlü ana akım eğilim karşısında, toplumsal formasyonun temel ilişkileri etrafında bir çözümleme çerçevesini kullandıkları ve ele aldıkları konulara dönük eleştirel bir niteliğe sahip oldukları gözlemlenmektedir. Bu eleştirel nitelik, emek ve sınıf çalışmalarına, sadece emek ve sınıfı inceleyen değil, aynı zamanda emek ve sınıf için çalışmalar karakteri katmaktadır.

Üçüncü olarak, emek ve sınıf çalışmalarının bir önceki maddede söylenen niteliği ile birleşecek şekilde, ele aldığı konuyu toplumsal ilişkiler ekseninde parça-bütün ilişkisi içerisinde tartışmayı benimseydiği ve bu yolla da incelediği konuyla ilgili derinlemesine bilgi üretimine katkıda bulunduğu gözlemlenmektedir.

Dördüncü olarak, emek ve sınıf çalışmalarında alan araştırmaları, bilgi üretiminde güçlenen bir kol olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirli bir işgücü kümesi, meslek, işkolu, sektör, havza, kent vb. şeklinde belirlenip çeşitlendirilebilecek örnekler bazında gerçekleştirilen alan araştırmalarında, kapitalizmin dönüşüm dinamiklerinin ve neoliberalizmin etki ve çapının, derinlemesine bilgi üretimi ile ortaya koyulduğunu söyleyebiliriz.²

Beşinci olarak, emek ve sınıf çalışmaları alanında tarih boyutlu eserlerin üretiminde bir gelişim olduğu da gözlemlenmektedir. Bu gelişim eğilimi içerisinde, kurum geçmişi, olay anlatısı ve sınıf oluşumuna dönük çalışmaların varlığı dikkat çekmektedir. Ayrıca, emek ve sınıf tarihi içerisinde, sendikal eylemi ve işçi hareketini inceleyen eserler de artış göstermektedir. Bu çalışmalar içerisinde özellikle, sendikacılık ve işçi hareketleri tarihi yazımı dışında, doğrudan belirli olay, kesit ya da kurumlara odaklanan eserlere de rastlamak mümkündür. Bu tür çalışmaların, siyasal ve sendikal kurumların arşivlerinin derlenmesi ve paylaşımına açılması ile birlikte artış gösterdiği de not edilmelidir. Bunun yanında emek ve sınıf tarihi çalışmalarında, sözlü tarih çalışmalarının da giderek yaygınlaştığını eklemek gerekiyor.³

² Bu belirleme ile ilgili çalışmalar için bkz. Güler Müftüoğlu, 2005; Nichols ve Suğur, 2005; Geniş, 2006; Akdemir, 2008; Aykaç, 2009; Aydoğanoglu, 2011; Özügurlu, 2011; Ünlütürk Ulutaş, 2011; Öngel, 2012; Coşkun, 2013; Durak, 2013; Çınar, 2014; Durmaz, 2014; Yaman vd., 2014; Yücesan-Özdemir, 2014; Buyruk, 2015; Vatansever ve Gezici Yalçın, 2015; Yücesan-Özdemir, 2015.

³ Bu tür çalışmalar için bkz. Çelik ve Aydın, 2006; Koç, 2008; Akkaya, 2010; Aydın, 2010; Çelik, 2010; Ertürk Keskin ve Yaman, 2013; Özveri, 2013; Güler, 2014; Koçak, 2014; Algül,

Altıncı olarak, emek ve sınıf çalışmaları alanında sendikalara, işçi hareketine ve sendikal eyleme odaklanan çalışmaların da –geçmişe kıyasla zayıf da olsa- varlığından söz edilebilir.⁴

Yedinci olarak, emek ve sınıf çalışmaları içerisinde etnisite, toplumsal cinsiyet, kadın emeği ve cinsel yönelimlerle bağlantılı konuları eleştirel bir perspektifle ele alan araştırmaların da dikkat çekici bir biçimde geliştiği gözlemlenmekte.⁵

Sekizinci olarak, Türkiye’de emek ve sınıf çalışmalarındaki gelişimin bir kolu da çalışma ilişkileri ile sanat arasında bağ kurmakta. Bu noktada, çalışma ilişkilerinin sanat eserlerinde temsili ve sanat üretimi sürecinde çalışma ilişkileri şeklinde iki yönlü bir mecra oluşumunun varlığından söz etmek mümkün.⁶

Dokuzuncu ve son olarak, emek ve sınıf çalışmaları içerisinde, ele aldığı konuyu bir alan araştırmasına dayalı olarak incelese de inceleme de, alanda yaşanan dönüşümü, ana dönüştürücü program olarak neoliberalizmin içeriğinin yansımından ibaret gören yaklaşım ve çalışmaların ağırlıkta olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, sayısı az da olsa dönüşen alanın dinamikleri ile dönüştürücü programın etkileşiminin bilgisini üreten çalışmaların da bulunduğu belirtilmelidir.⁷

Emek ve sınıf çalışmalarına ilişkin bu kısa haritalandırma denemesinin ardından, “sınıfın suretleri”ni, Türkiye toplumuna ait bir sınıf kompozisyonu içerisine yerleştirmeye çalışalım. Gezici mevsimlik tarım işçileri dışarıda bırakılacak olursa, kitap kentsel işçi sınıfının farklı dilimlerinin kuramsal ve olgusal bilgisini içeriyor.⁸ Bu olgusal

2015; Çetinkaya ve Alkan, 2015; Makal vd. 2016.

⁴ Bu yöndeki kimi çalışmalar için bkz. Selçuk, 2002; Urhan, 2005; Aydın, 2007; Yücesan-Özdemir, 2009; Bulut, 2010; Yıkılmaz ve Kumlu, 2011; Birelma, 2014; Urhan, 2015.

⁵ Bu yöndeki çalışmalar için bkz. Dedeoğlu ve Yaman Öztürk, 2010; Akduran, 2012; Öner, 2015; Urhan, 2015; Yıldırım, 2015; Acar Savran ve Tura Demiryontan, 2016; Alpman, 2016; Yaman ve Dedeoğlu, 2016.

⁶ Bu konuda kimi çalışmalar için bkz. Hacısalıhoğlu, 2008; Makal, 2008; Güler Müftüoğlu ve Hacısalıhoğlu, 2008; Süalp vd., 2011; Bingöl, 2014; Coşkun, 2014; Tilbe ve Tilbe, 2015; Tilbe ve Tilbe, 2016; Makal, 2016.

⁷ Bu eğilimi yansıtan çalışmalar için bkz. Ünlütürk Ulutaş, 2011; Durmaz, 2014.

⁸ Bu arada, gezici mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan çalışmada, bu işçilerin kentten köye tersine göç ile tarımda çalışmaya başlaması ve kentsel köklere sahip olmasının, kitabın kentsel emek mekân boyutunu güçlendirdiği görülmektedir. <https://rante.org>

dünya içerisinde, Türkiye’de işçi sınıfının kadim ve yeni üyeleri var. Bu üyeleri bir toplumsal sınıf kompozisyonu içerisinde katarak değerlendirmek gerekirse, Boratav (2004) ve Bahçe vd. (2011) tarafından türetilmiş şemaların, kitapta kuramsal ve olgusal dünyası incelenen emek gruplarını, toplumsal sınıf düzleminde yeniden tanımlayıp bu düzleme yerleştirebilmek bakımından uygun kavramsal araçlar sunduğunu söyleyebiliriz. Buna göre, ilgili toplumsal sınıflar ve emek gruplarını, Boratav’ın toplumsal sınıf ve alt gruplara ait şemasına göre, meslek ve emek sürecindeki pozisyonları bakımından, *tarım işçisi* (gezici mevsimlik tarım işçileri), *yüksek nitelikli ücretli* (cerrah, bankacı, avukat, mühendis, mimar, reklamcı, İKY müdürü), *beyaz yakalı ücretli* (büro çalışanı, öğretmen, mağaza müdürü, mağaza müdür yardımcısı, uzman satış danışmanı, satış danışmanı), *nitelsiz hizmet işçisi* (ev işçisi, güvenlik ve temizlik işçileri, çağrı merkezi çalışanı, kasiyer), *mavi yakalı işçi* (ev işçisi, güvenlik ve temizlik işçileri) şeklinde sınıflandırabileceğimiz bir kompozisyon ortaya çıkmaktadır.⁹ Bahçe vd.’nin toplumsal sınıf türetimlerine baktığımızda ise sayılan emek gruplarının, *kentli profesyoneller, kentli nitelikli emekçiler, kentli emekçiler ve tarım emekçileri* şeklindeki sınıf oluşumlarına ait bir kompozisyona dahil edilebilecekleri görülmektedir.

Kitabın Yapısı Üzerine

Elinizdeki kitap, 14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulmuş olan, emek süreçleri ve karşı hareketler teması altına yerleştirilebilecek kimi bildirilerin, makale formunda bir araya getirilmesine dayanıyor. Kitabın “emek süreçleri ve karşı hareketler”e dayalı içerik ve yapısının, kongre, kitap ve emek/sınıf çalışmaları temelinde üç belirlemeye dayandırılabilirliğini düşünüyoruz.

⁹ Cerrah, bankacı, avukat, mühendis, reklamcı gibi emek gruplarının, emek sürecindeki pozisyonları gereği Wright’ın (2016: 35-72) ifadeleriyle “yarı özerk” olduğu ifade edilebilir. Mağaza müdürü, mağaza müdür yardımcısı ve uzman satış danışmanı şeklindeki alt grup içi emek gruplarının da, emek sürecindeki deneyim ve yönetim işlevi ile yüklü pozisyonları gereği, sınıf konumlarına ilişkin bir belirsizliğin varlığı düşünülebilir. Bu tür grupların, emek sürecindeki pozisyonları dolayısıyla Erik Olin Wright’ın çelişkili sınıf konumu kavramı ile açıklanabilecek bir özelliğinden söz edilebilir. Lakin bu tür emek grupları ile daha alt kademe çalışanlar arasında sınıflararası değil, sınıf içi bir bağımlılık ilişkisinin var olduğu da not edilmelidir.

İlk olarak, Ulusal Sosyal Bilimler Kongreleri, sadece kapitalizmin, emeğin ve emek süreçlerinin tarihsel ve güncel boyutlarıyla nasıl dönüştüğüne değil, aynı zamanda bu dönüşümlere ne tür tepkiler verildiğine de ev sahipliği yapan bir mecra niteliğindedir. Kongrelerde, dönüşüm ve mücadele boyutlarıyla emek ve sınıf çalışmalarının kapladığı yer önemli bir ağırlığa sahiptir. Bu özellik Kongreyi diğer sosyal bilim etkinliklerinden ayrı bir yere konumlandırır.¹⁰ Kongrenin bu niteliğinin, elinizdeki kitap bakımından da geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten de kitap, derleyenlerin başlangıçtaki tasarımıyla bağımsız olarak, adeta kendi iç bölümlenmesini yaratmış ve “emek süreçleri ve karşı hareketler” şeklinde, kongre bildiri ve oturum yapısı ile uyumlu bir çerçeveye kavuşmuştur.

İkinci olarak kitap, sadece kongre kapsamında belirli bir tema altında sunulmuş bildirilerin bir araya getirilmesini değil, aynı zamanda Türkiye’de sosyal bilimler içerisinde emek ya da sınıf çalışmaları olarak isimlendirilebilecek bir mecranın güçlendirilmesini de hedeflemektedir. Kitabın sadece kapitalizme içsel dönüşüm süreçlerini değil, bu dönüşüm süreçlerine karşı tarihsel ve güncel direnme ve tepki biçimlerini de yansıtması bakımından madalyonun öteki yüzüne de ışık tutma çabası içerisinde olduğu kanaatindeyiz. Kitap, kapitalizme içsel dönüşüm süreçlerini bir tür sınıf mücadelesi biçimi olarak değerlendiriyor. Bununla birlikte kitap, emek süreçlerindeki dönüşümlere karşı doğrudan bir direnme biçimi olarak açığa çıkmayan, bu haliyle sınıfsal görünürlüğü örtük; ancak -toplumsal- hareket karakteri taşıyan karşı hareketleri de, dönüşümün sınıfsal niteliği dolayısıyla bir tür sınıf mücadelesi biçimi olarak kavlıyor. Bu nedenle sınıfa ve sınıfsallığa ait görünüşleri, biçimleri ve tarzları içermesi bakımından bu çeşitlilik, suret sözcüğünün derinliğinde karşılık buluyor. Böylelikle “Sınıfın Suretleri”, emek süreçleri ve karşı hareketlerin bilimine odaklanan bu çalışmaların barındırdığı çeşitliliği yansıtmayı amaçlıyor.

Üçüncü olarak, “Sınıfın Suretleri”, bilimsel üretime olanca çeşitliliğiyle konu olan üretim mekânlarına giriyor. Emek süreçlerinin bilimini yansıtacak şekilde tarla, ev, AVM mağazaları, hastane, banka, teknokente odaklanırken, karşı hareketlerin bilimsel bilgisini üretmek

¹⁰ Derleyenlerin Kongrelerle ilgili tanıtım ve değerlendirme düzeyindeki yazıları için bkz. Kutlu, 2010; Gemicioğlu ve Kaderoğlu Bulut, 2016; Üçer ve Kaderoğlu Bulut, 2016. <https://rantey.org>

bakımından da ofis, bilişim ve iletişim teknolojileri, üniversite ve interneti içeren bir çeşitliliğe yaslınıyor. Böylelikle “Sınıfın Suretleri”, kitabın yapısı gereği sadece “emek süreçleri ve karşı hareketleri” içermekle kalmıyor; aynı zamanda makalelerin içerikleri bakımından her biri bir “sınıf sureti” olarak gerçekleşen süreç ve hareketleri, üretim mekânı çeşitliliği temelinde ele almaya gayret ediyor.

Sınıfın Suretleri: Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler

Kitabın ilk bölümü, Kezban Çelik ve Yasemin Yüce Tar’ın “*Kentlileşen Türkiye’de Kırdaki Çalışan Olmak: Gezici Mevsimlik Tarım İşçisi Genç Kadınların ‘Çölü’*” başlıklı çalışması ile açılıyor. Yazarlar, Adıyaman ve Şanlıurfa örneğinde, gezici mevsimlik tarım işçisi 15-25 yaş arası genç kadınların, bu çalışma ilişkisi temelindeki deneyimlerini inceliyor. Çalışmada, iş süresi üzerinden tipolojik bir ayırım yapılıyor ve 2-3 aylık ve 6 ve üzeri sürelerle çalışmanın, ataerki, gelir, kazanç biçimi, gelir denetimi, hane içi kararlara katılım, çocukların eğitimlerine devam edebilmeleri üzerindeki etkisi üzerine gözlemlerde bulunuluyor. Örneğin, 6 ay ve üzeri süren gezici mevsimlik tarım işçiliğinin ataerkiyi güçlendiren ve bu çalışma biçimini bir tür “kader” haline getiren niteliği gözler önüne seriliyor. Yazarlar, erkeğin bu yolla, yerine getiremediği kentsel işgücü piyasası temelli ve ücretli kazanca dayalı geleneksel rolünü, bu sefer farklı bir alanda kurmayı denediğini ve kadın emeğinin bu kullanım biçiminin bir görünmez emek haline geldiğini belirtiyor. Çalışmada bu olgular, tersine, -kentten köye- göç olgusu temelinde gerçekleşen birer “sınıf sureti” olarak anlam kazanıyor.

Hilal Kara, “*Bir Ev İşçisinin Yol Hali: ‘Gündelikçi’ Kadın Emeği Gözünde Kenti Anlamak*” başlıklı çalışması ile kitap yönünü kente çeviriyor. Köyden kente gelen ve ev işçiliği yapan kadınların hikâyelerine odaklanıyor. Kara, ev işçilerinin emek hikâyeleri ile kent, semt ve ev hikâyelerinin içiçeliğini ortaya koyuyor. Ev işçilerinin kentle kurduğu ilişkinin temeli, kentsel mekânlardaki ve kentliler arasındaki ayrışmaya dayanıyor. Bu ayrışma, bir “sınıf sureti” haline gelecek biçimde, sınıfsal bir ayırım olarak belirleniyor. Ev, kentliler arasındaki ayrışmanın ücretli iş ilişkisine kaynaklık eden mekân oluyor. Kara, bu ücretli işin, ev işçilerine kentsel temelde belirli bir mobilizasyon kazandırmış olmakla birlikte, bir zaman ve mekân sınırlaması yarattığı belirlenmesini ortaya atıyor.

Türkiye’de işçi sınıfının genç dilimlerinin artan ölçüde istihdam edildiği alanlardan biri de alışveriş merkezleri; AVM’ler. Kentsel tüketim örüntülerinin bu yeni mekânlarının aynı zamanda sınıf oluşumunun yeni alanları arasında yerini aldığını söyleyebiliriz. Ece Öztan, Nurcan Özkaplan ve Ester Ruben, “*AVM Mağazalarındaki Satış İşİ: Performans ve İş Tatmininin Toplumsal Cinsiyet Temelli Analizi*” başlıklı çalışmalarında, bu mekânlardaki tüketim süreçlerinin, aynı zamanda bir üretim süreci olduğunu da anımsatıyor. Bu oluşumda, satış emek süreci performans ve beden denetimi temelinde, toplumsal cinsiyet yüklü duygusal emeğin yaratıldığı ve disipline edildiği bir karakter taşıyor. Yazarlara göre, satış elemanı olarak duygu işçileri, yüksek işgücü devrine göre sıklıkla değişkenlik gösterebilen firma ve marka temsiliyetini üstlenen birer beden olarak, tayloristik iş formları ile yüzyüzedir.

Gülşah Başkavak’ın, “*Zanaattan Robotiğe: Tıp Teknolojisi ve Türkiye’de Kuşaklararası Cerrah Tipolojisi*” başlıklı çalışması ile kitap başka bir yöne eğiliyor. Cerrahinin zanaat niteliği ve hizmet üretiminde zanaat karakterli bir çalışma faaliyeti yerine getiren bir emekçi grup olan cerrahların teknoloji ile ilişkisi makalenin temel tartışma hattını oluşturuyor. Bu tartışma hattı, cerrahlarla görüşme ve hastane ortamlarında yapılmış gözlemler ile olgusal dayanaklarına kavuşuyor. Açık ve geleneksel cerrahi tekniğinden, laparoskopik ve robotik cerrahi teknolojilerine geçişin beraberinde getirdiği dönüşümlere vurgu yapılan makalede, özgün bir kuşaklararası cerrah tipolojisi çıkartılıyor. Çalışmada, üç cerrah kuşağının anılan teknolojik gelişme karşısındaki konumları özellikle vasıf bakımından tartışılıyor.

Sınıfın emek süreçlerindeki suretleri son olarak, teknokentler örneğine eğiliyor. Taylan Özgür Yıldırım ve Mehmet Türkcan, “*Teknokentte Sınıf İçi İletişim*” başlığını taşıyan çalışmalarında, teknokentte sınıflararası ilişkinin iletişim boyutuna odaklanıyor. Yazarların öncelikli belirlemesine göre, teknokent, sınıfın farklı dilimlerinin emek süreçlerinde konumları bakımından değişkenlik gösterdiği bir yer olmanın ötesinde, sosyal ve kültürel farklılıkların da yoğun olarak gözlemlendiği bir alan. Bu ayrımlar, sermayenin tahakküm mekanizmaları ile birleşerek kolektifleşme eğilimlerini önemli ölçüde engelleyebiliyor. Bu tespit ışığında çalışma, sınıf içi iletişimi, sınıfın sermaye karşısın-

daki konumu ve eylem kapasitesi sorunsalı temelinde incelemektedir. Teknokentteki emek sürecinde oluşan ayrımların iletişimin niteliğine de yansıdığı çalışmanın temel gözlemlerinden biridir. Anılan ayrımlar, iş dışı yaşamda ortak mekân kullanımı bakımından da sonuçlar doğurmaktadır. Bu özelliklerin yanı sıra teknokent, sermayenin anılan ayrımları çeşitli biçimlerde derinleştirmeye çalıştığı bir yer olduğu kadar kolektif eylemin potansiyellerini de barındıran bir üretim mekânıdır.

Kitabın ikinci bölümü, Bahadır Nurol’un “‘Anemik Uzlaşma’dan Potansiyel İsyana Beyaz Yakalı Hayatlar” başlıklı çalışması ile başlıyor. Nurol çalışmasında, beyaz yakalı meslek gruplarının çalışma deneyimini, bankacı, öğretmen, avukat, mühendis, STK çalışanı ve halkla ilişkiler uzmanı gibi farklı meslek grupları ile yaptığı derinlemesine görüşmelere dayalı olarak ele alıyor. Nurol, çalışmasında, öncelikle işyerlerinde beyaz yakalı işçilerle işverenler arasındaki uzlaşmanın temel gerekçelerinin neler olduğunu ve bu uzlaşmanın sürdürülebilir olup olmadığı sorguluyor. Çalışmada bu tartışma, Fordist ve Post-Fordist evrelere özgü uzlaşma mekanizmaları temelinde yürütülüyor. Nurol, anemik bir uzlaşma halinin ortaya çıktığını ileri sürdüğü Post-Fordist evrede, beyaz yakalıların sembolik ödünleri dahi elde etmekten uzak olduğunu ve uzlaşmanın açık bir zorlama sonucunda gerçekleştiğini belirtiyor ve beyaz yakalıların isyan potansiyeli temelinde, beyaz yakalılarla işverenler arasındaki uzlaşmanın sürdürülebilirliğini sorguluyor.

Kitabın karşı hareketlere odaklanan bu bölümü, Ayça Yılmaz Deniz’in, “Beyaz Yaka Örgütlenmeleri ve Beyaz Yaka Kavramını İlgörenler Meselesi Üzerinden Yeniden Düşünmek” başlıklı makalesi ile devam ediyor. Yazar, beyaz yaka örgütlenmelerinin, kendilerini hangi nedenlere dayalı olarak beyaz yakalı işçi olarak tanımladıkları sorusu üzerine düşünüyor. Derinlemesine görüşmeler ve katılımcı gözlem yoluyla dahil olduğu etkinliklere dayanan alan araştırmasının ardından Yılmaz Deniz, beyaz yaka örgütlenmelerinin çözümlenmesinde, beyaz yaka kavramsallaştırmasının yetersizliği iddiası temelinde, beyaz yakalı işgören kavramının geçerliliğini sorguluyor.

Kitabın ikinci bölümü bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründe gayri-maddi üretim süreçlerinde çalışanların sınıf mücadelesine dahil oluşu bakımından ötekisiyle farklılık kapasitesi ilişkisinde değerlendirilmelerle

devam ediyor. Güven Savul, “*Bilişim ve İletişim Teknolojileri Sektörü Emekçilerinin Sınıf Mücadelesi Kapasitesi Üzerine Değerlendirmeler*” başlıklı çalışmasında, bu sektör emekçilerinin diğer emekçilerden ayrı bir noktada olduğu izlenimini bir tür içsel yanılğı olarak tarifliyor. Savul’a göre, kapitalizmin sağladığı bu görece ayrıcalıklı konum, sektör emekçilerinin sermayenin değerenme ve devresel sürecine sağlayabildikleri katkı olmadan mümkün olmayacaktır. Yazara göre, içsel yanılğının kaynağı budur. Sektör emekçileri ile derinlemesine görüşmelere dayanarak yürütölen tartışma neticesinde, sektör emekçilerinin kısa vadede belirebilecek birleşik bir işçi sınıfı mücadelesine katılma kapasitelerinden uzak bir görünüm taşıdıkları ortaya koyulmaktadır.

Yukarıda belirtildiğı üzere, kitap, sınıf görünürlüğü örtük; ancak neo-liberal dönüşümün ve birikim süreçlerinin sınıfsal niteliğı dolayısıyla bir tür sınıf mücadelesi biçimi olarak açığa çıkan kimi pratiklere de yer veriyor; bunları da bir tür sınıf sureti olarak değeriendiriyor.

Bu çerçevede Akça Ataç, “Bilgi Toplumu ve Sermaye: Neoliberal Üniversite Karşısında Bir Hegemonya Kırıcı Olarak Hackerlar” adlı çalışmasında, hack eylemlerinin üniversite eğitimi ve bilim üretimine, kişisel bağımsız gelişim açısından bir alternatif oluşturduğuna yönelik yaklaşımları tartışıyor. Ataç’a göre, bu eylem türü, örneğini refah ve barış konuları üzerine erişilemeyen gerçek bilgilere erişilmesini sağlayan ve bilgi edinmeyi bireysel bir hak olarak ele alan bir toplumsal hareket formudur. Yazara göre, bir karşı hareket olarak hackerların, bilgi toplumunun gereksindiğı kaynakların paylaşımında üniversitelerin ötesine geçebilmiş olmasına ilişkin kimi örneklerin üniversitelerin geleceğı bakımından incelenmesi önemli olacaktır.

Bir diğer karşı hareket karakteri taşıyan toplumsal mücadele deneyimi, internet alanında yaşanmaktadır. Nazlı Bülal Doğan ve Şevket Uyanık’ın, “*İnternetin Ortak Alanları ve Dijital Çitleme*” başlıklı çalışmaları bu alana ışık tutuyor. Yazarlar, internet ve iktidar ilişkisini, ilkel birikim, çitleme ve ortak alanlar kavramları temelinde ele almaktadır. Çalışmada, ilkel birikimin sürekliliğı yaklaşımları temelinde, internetin bir yandan çitleme diğer yandan da çitlerin yıkılması bakımından çift taraflı potansiyeli, medya kullanımı, sızıntı gazeteciliğı, korsan yazılımlar, hack saldırıları ve dosya paylaşımı deneyimleri

etrafında tartışılıyor. Çalışma, internet ortamındaki dijital çitlemelerin ifşası ve ortak alanların geliştirilmesi vurgusunu yapıyor.

Kitapta, sınıfın toplumsal yapı ve süreçlerdeki açıklayıcılık ve belirleyiciliğine farklı boyutlarda anlam atfeden çalışmalar yer alıyor. Bu çerçevede kitabın, Türkiye’de işçi sınıfının oluşumunun farklı boyutlarına ilişkin olgusal dünyaya açılan bir pencere niteliği taşıdığını düşünmekteyiz. Bu temelde kitabın, toplumun, kapitalizmin dönüşüm dinamiklerinin, emek süreçlerinin, işyeri ve çalışma ilişkilerinin anlaşılmasında mütevazı bir katkı olarak görülmesini arzu etmekteyiz.

Son olarak, teşekkür etmek istediğimiz isimler var. Öncelikle destek ve katkıları için, Türk Sosyal Bilimler Derneği 2014-2016 ve 2016-2018 Yönetim Kurulu üyelerine teşekkür ederiz. Burada, Dernek eski başkanı Doç. Dr. Galip Yalman Hocamızın teşviklerini ayrıca anmak isteriz. Teşvik, destek ve katkıları özel olarak belirtilmesi gereken bir diğer isim ise Prof. Dr. Gamze Yücesan-Özdemir’dir. Bilimsel ve akademik yolculuğumuzda bizim için her zaman bir danışmandan fazlası olan Gamze Hoca kitabın hazırlanması sürecinde de yanımızda oldu. Kendisine teşekkür ediyoruz. Elbette, çalışmaları ile kitabın oluşmasında esas katkıyı sunan yazarlara da içten teşekkürlerimizi iletmek istiyoruz. Bazı arkadaşlarımızın da adını anmadan geçmemek gerekiyor. Sevgili Gökhan Bulut kitabın hazırlık süreçlerinde desteğini ve katkısını esirgemedi. Kitabın adının belirlenmesinde ise arkadaşlarımız Emek Yıldırım ve Elif Hacısalihioğlu’nun katkıları oldukça belirleyici oldu. Hepsine özel olarak teşekkür ediyoruz. Son olarak kitabın nihai aşamaya erişiminde NotaBene emekçilerinin katkılarını da unutmamak gerekir. Ersin Vedat Elgür, Erkal Tülek ve Can Kaya’ya teşekkür etmek isteriz.

Kaynaklar

Akdemir, N. (2008). *Taşeronlu Birikim Tuzla Tersaneler Bölgesinde Üretim İlişkilerinde Enformelleşme*. İstanbul: SAV.

Akkaya, Y. (2010). *Cumhuriyetin Hamalları: İşçiler*. İstanbul: Yordam.

Algül, S. (2015). *Türkiye’de Sendika-Siyaset İlişkisi DİSK (1967-1975)*. İstanbul: İletişim. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Alpman, P. S. (2016). *Esmer Yakalılar Kent-Sınıf-Kimlik ve Kürt Emeği*. İstanbul: İletişim.

Aydın, U. (2007). *Profesyonel Sporda Sendikalaşma PFA Örneği ve Türkiye*. Ankara: Türk-İş.

Aydın, Z. (2010). *Kanunsuz Bir Grevin Öyküsü: Kavel 1963*. Sosyal Tarih Yayınları.

Aydoğanoglu, E. (2011). *Fabrikada Emek Denetimi*. İstanbul: Evrensel.

Aykaç, A. (2009). *Yeni İşler, Yeni İşçiler Turizm Sektöründe Emek*. İstanbul: İletişim.

Bahçe, S., Günaydın, F. Y., Köse, A. H. (2011). Türkiye’de Toplumsal Sınıf Haritaları: Sınıf Oluşumları ve Sınıf Hareketliliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. S. Şahinkaya, İ. Ertuğrul (Eds.), *Bilsay Kuruç’a Armağan* içinde (s.359-392). Ankara: Mülkiyeliler Birliği.

Bingöl, İ. (2014). *Orhan Kemal Edebiyatında İşçi-Oluş ve Ücretli Hayat*. İstanbul: Gram.

Birelma, A. (2014). *Ekmeğin ve Haysiyet Mücadelesi Günümüz Türkiye’sinde Üç İşçi Hareketinin Etnografisi*. İstanbul: İletişim.

Boratav, K. (2004). *İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri*. Ankara: İmge.

Bulut, G. (Ed.) (2010). *Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi*. Ankara: NotaBene.

Buyruk, H. (2015). *Öğretmen Emeğinin Dönüşümü*. İstanbul: İletişim.

Coşkun, M. K. (2013). *Sınıf Kültür ve Bilinç*. Ankara: Dipnot.

Coşkun, M. K. (der.) (2014). *Emekçileri Okumak Edebiyatımızda Sınıf, Kültür ve İşçilerin Gündelik Hayatı*. İstanbul: Evrensel.

Çelik, A. (2010). *Vesayetden Siyasete Türkiye’de Sendikacılık: 1946-1967*. İstanbul: İletişim.

Çelik, A., Aydın, Z. (2006). *Paşabahçe 1966 Gelenek Yaratan Grev*. İstanbul: TÜSTAV.

Çetinkaya, Y. D., Alkan, M. Ö. (Eds.) (2015) *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014 Yeni Yaklaşımlar Yeni Alanlar Yeni Sorunlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

Çınar, S. (2014) *Öteki “Proletarya” De-Proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*. Ankara: NotaBene.

Durak, Y. (2013). *Emeğin Tevekkülü: Konya’da İşçi-İşveren İlişkileri ve Dindarlık*. İstanbul: İletişim.

Durmaz, O. S. (2014). *Türkiye’de Öğretmen Olmak: Emek Süreci ve Yeniden Proleterleşme*. Ankara: NotaBene.

Ertürk Keskin, N., Yaman M. (2013). *Türkiye’de Tütün: Reji’den TEKEL’e TEKEL’den Bugüne*. Ankara: NotaBene.

Gemici, Ç., Kaderoğlu Bulut, Ç. (2016). 14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Üzerine. *Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 1, 57-60.

Geniş, A. (2006). *İşçi Sınıfının Kıyısında Küçük Sanayi İşçileri Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Dipnot.

Güler, H. (2014). *Patron Baba ve İşçileri İşçi Sınıfı, Köylülük ve Paternalizm*. İstanbul: İletişim.

Güler Müftüoğlu, B. (2005). *Fason Ekonomisi: Gedikpaşa’da Ayakkabı Üretimi*. İstanbul: Bağlam.

Güler Müftüoğlu, B., Hacısalihoğlu, E. (2008). Emekçilerin Gündelik Hayatını Görünür Kılmak: “Bereketli Topraklar Üzerinde” İle 40’lı 50’li Yıllara Gerçekçi Bir Bakış. *Çalışma ve Toplum*, 18, 43-67.

Hacısalihoğlu, E. (2008). *1945-1960 Döneminde Türkiye’de Çalışma Yaşamının Orhan Kemal Romanlarında Temsili*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış, İstanbul.

Koç, C., Yıldırım, K. (2008) *DİSK Tarihi Efsane mi Gerçek mi?*: Ankara: Epos.

Koçak, H. (2014). *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü*. İstanbul: İletişim.

Kutlu, D. (2010). 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: Sosyal Bilimlerde Bütünleşme. *Evrensel Kültür*, 217, 59-60.

Makal, A. (2008). Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak “Edebiyat”. *Çalışma ve Toplum*, 18, 15-43.

Makal, A. (2016). İnsan Hakları/Sosyal İnsan Hakları ve Sanat. *VIII. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, 37-57.

Makal, A., Çelik, A., Koçak, H. (2016) *Sınıf Sendika Siyaset Türkiye Emek Tarihinden Kesitler*. Ankara: İmge.

Nichols, T., Suğur, N. (2005). *Global İşletme, Yerel Emek Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika*. İstanbul: İletişim.

Öner, A. (2015). *Beyaz Yakalı Eşcinseller İşyerinde Cinsel Yönelim Ayrımcılığı ve Mücadele Stratejileri*. İstanbul: İletişim.

Öngel, S. F. (2012). *Kapitalizmin Kıskaçında Kent ve Emek Gebze Bölgesi ve Otomotiv Sanayii Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: NotaBene.

Özuğurlu, M. (2008). *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*. İstanbul: Kalkedon.

Özuğurlu, M. (2011). *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı Türkiye’de Tarım*

Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler. Ankara: NotaBene.

Özveri, M. (2013). *Türkiye’de Toplu İş Sözleşmesi Yetki Sistemi ve Sendikalaştırma (1963-2009)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyal Politika Araştırma ve Uygulama Merkezi.

Selçuk, F. Ü. (2002). *Örgütsüzlerin Örgütlenmesi Enformal Sektörde İşçi Örgütleri*. Ankara: Atölye.

Süalp, N., Güneş, A., Süalp Akbal, Z. T. (2011). *Sınıf İlişkileri: Sureti Dondurulmuş Bir Resim mi?*. İstanbul: Bağlam.

Şaşmaz Ataçoğlu, M. (2013). *Futbolda Emek Sömürüsü*. İstanbul: Yazılama.

Tilbe, A., Tilbe, F. (2015). Reşat Enis Aygen’in Afrodit Buhurdanında Bir Kadın Adlı Romanında Çalışma İlişkileri: Yazın Toplumbilimsel Oluşumsal Yapısalcı Bir İnceleme. *Humanitas*, 5, 187-216.

Tilbe, A., Tilbe, F. (2016). Yazın Toplumbilimsel Oluşumsal Yapısalcı Bir Çözümleme: Mahmut Yesari’nin Çulluk Adlı Romanında Çalışma İlişkileri. *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, 123-134.

Urhan, B. (2005). *Sendikal Örgütlenme Bunalımı ve Türkiye’deki Durum*. İstanbul: Petrol-İş.

Urhan, B. (2015). *Sendikasıız Kadınlar Kadınsız Sendikalar*. İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı.

Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2011). *Proleterleşme ve Profesyonelleşme Tartışmaları Işığında Türkiye’de Sağlık Emek Sürecinin Dönüşümü*. Ankara: NotaBene.

Vatansever, A., Gezici Yalçın, M. (2015). “Ne Ders Olsa Veririz” Akademisyenin Vasıfsız İşçiye Dönüşümü. İstanbul: İletişim.

Wright, E. O. (2016). *Sınıflar* (S. Toral Çev.) İstanbul: NotaBene.

Yaman, M., Yarkin, G., Tuna, Ş. G., Ercan, F. (2014). *Emeğin Kitabı*. İstanbul: SAV.

Yaman, M., Dedeoğlu, S. (2016). *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği Neoliberal ve Muhafazakâr Dönem*. İstanbul: SAV.

Yıkılmaz, G., Kumlu, S. (Ed.) (2011). *Tekel Eylemine Kenar Notları*. Ankara: Phoenix.

Yücesan-Özdemir, G. (2009). *Emek ve Teknoloji Türkiye’de Sendikalar ve Yeni İletişim Teknolojileri*. Ankara: Tan.

Yücesan-Özdemir, G. (2014). *İnatçı Köstebek: Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş*. İstanbul: Yordam.

Yücesan-Özdemir, G. (Ed.) (2015). *Rüzgara Karşı Emek Süreçleri ve Karşı Hegemonya Arayışları*. Ankara: NotaBene.

Tarladan Teknokente Emek Süreçleri

- Kentlileşen Türkiye’de Kırdan Çalışan Olmak: Gezici Mevsimlik Tarım İşçisi Genç Kadınların “Çölü”
Kezban Çelik ve Yasemin Yüce Tar
- Bir Ev İşçisinin Yol Hali: “Gündelikçi” Kadın Emekçi Gözünden Kenti Anlamak
Hilal Kara
- AVM Mağazalarındaki Satış İş: Performans ve İş Tatmininin Toplumsal Cinsiyet Temelli Analizi
Ece Öztan, Nurcan Özkaplan ve Ester Ruben
- Zanaattan Robotiğe: Tıp Teknolojisi ve Türkiye’de Kuşaklararası Cerrah Tipolojisi
Gülşah Başkavak
- Teknokentte Sınıf İçi İletişim
Taylan Özgür Yılmaz, PDF Kitap Arşivi

Kentlileşen Türkiye’de Kırdaki Çalışan Olmak: Gezici Mevsimlik Tarım İşçisi Genç Kadınların “Çölü”

Kezban Çelik ve Yasemin Yüce Tar

Giriş

Çalışma;¹ Adıyaman ve Şanlıurfa kent merkezlerinde yaşayan ve yılın belirli sürelerinde gezici mevsimlik tarım işçiliği yapmakta olan genç kadınların (15-25 yaş) deneyimlerine odaklanmaktadır. Gezici mevsimlik tarım işçiliği; işin temel nitelikleri ve belirleyicileri dikkate alındığında sürece katılan herkesi (kadınları, çocukları, genç erkekleri ve erkekleri hatta yaşlı ve engellileri) olumsuz etkilemektedir. Ancak bu çalışmanın ana konusunu genç kadınlar oluşturmaktadır. Çalışmada niteliksel yöntem kullanılmış olup, çalışma iki kentte toplam 30 genç kadınla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. “Kadınların hak arayışlarında önemli bir basamak olan ekonomik değer üretme ve ücretli işe sahip oluş, genç kadın mevsimlik tarım işçilerinde ne kadar gerçekleşmiştir?” sorusu çalışmanın esas sorusu olmuştur.

¹ Bu çalışma, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü’nün yararlanıcısı olduğu, İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansının (SIDA) mali desteğinde ve Dünya Bankası ile ortaklaşa olarak gerçekleştirilen “Kadınların Ekonomik Fırsatlara Erişiminin Artırılması Projesi” kapsamında desteklenmiş olan “Gezici Mevsimlik Tarım İşinde Çalışan Kadınların Çalışma ve Yaşam Koşullarının İrdelenmesi” araştırmasına dayanarak hazırlanmıştır.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Hane Halkı İşgücü İstatistikleri 2014 verilerine göre tarımda 5 milyon 470 bin kişi istihdam edilmektedir. Bu nüfusun 2,5 milyonu mevsimlik tarım işçisi olup yaklaşık 546 bini ise gezici mevsimlik tarım işçisidir. Aileleriyle birlikte 1 milyon nüfusu aşan gezici tarım işçileri, çalışmak amacıyla değişik illere göç etmektedir. 2015 yılında TBMM’de grubu bulunan tüm siyasi partilerin ortak teklifi ile kurulan Mevsimlik Tarım İşçileri Araştırma Komisyonu’nun raporuna göre bu işçilerin barınma, ulaşım, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, çalışma hayatı, sendikal haklar, siyasal haklar, çocuk işçilik ve kadın istihdamı alanlarını kapsayan sorunları vardır. Rapor incelendiğinde gezici mevsimlik tarım işçiliği, içinde yer alan herkesi olumsuz etkileyen sonuçlar üretmektedir. Ancak raporda grubun en kırılgan üyesinin kadınlar olduğuna dikkat çekilmektedir. Kadınlar, tarlada gündüz erkeklerle aynı işi yapmalarına rağmen, ev işlerinin devamı olan yemek, temizlik, çocuk bakımı gibi pek çok işi de yerine getirmektedirler. Tarım işçisi kadınların tarlada ve göç yollarında taciz ve tecavüzün yanı sıra şiddetin değişik biçimlerine maruz kaldığına değinilmektedir. Mevsimlik kadın tarım işçileri genel olarak sigorta, sosyal güvenlik ve özel olarak da analık sigortası hakkından mahrumdurlar. Yetersiz hijyen koşulları, düşük sosyo-ekonomik düzey, genç yaşta evlenme ve beraberinde adölesan gebelikler, çok sayıda ve sık aralıklarla gebelik ve doğum, tarım alanlarında doğum öncesi, sırası ve sonrası sağlık hizmetine erişememe annenin ve bebeğin sağlık risklerini artırmakta hatta ölümlerine neden olabilmektedir.

Mevsimlik göç, özellikle tarımsal yörelerde mevsimlere bağlı olarak işgücü arzı ile talebi arasındaki açığın kapatılmasına yönelik hareketlilik olarak ortaya çıkmaktadır. Gezici ve geçici niteliği kayıt dışı alana itilmesine yol açmaktadır. Kayıt dışılık haricindeki bir diğer özelliği ise Türkiye’de mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanların yüzde 90 gibi çok önemli bir kısmını Güneydoğu kökenlilerin oluşturmasıdır. Mevsimlik tarım işinin kayıt dışı sektörde görülen tabakalaşma içinde en altta yer alması ve mevsimlik tarım işçiliği yapanların çoğunun belirli etnik grupları içermesi, konunun etnik boyutunun da önemli olduğunu gösterir niteliktedir. Kadın olmak, Kürt-Arap kadın olmak ve mevsimlik tarım işinde yer alan Kürt ya da Arap kadın ol-

mak deneyimi bu kapsamda önemli hale gelmektedir. Bu çerçevede mevsimlik tarım işçiliğinde yer alan genç kadınların, her aşaması erkekler (işveren-aracı-koca/baba) tarafından belirlenen çalışma koşulları, sosyal dışlanmaları ile gündelik yaşam deneyimlerini etkileyen tüm hususların birlikte düşünülmesi gerekmektedir.

Tarım işçileri, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından yapılan tanımlamaya göre tarlada, bahçede, serada, hayvan yetiştirme birimlerinde yiyecek üreten kadın ve erkeklerden oluşmaktadır. Çalıştıkları işletmeler küçük ya da orta boy olanlardan endüstriyel üretim yapan büyük işletme ve plantasyonlara varıncaya kadar çeşitli boyutlarda olabilir. Ücretli işçi olarak çalışırlar çünkü kendilerine ait ya da kiraladıkları arazileri, üretimde kullanacakları tarım araçları yoktur. Bu özellikleri ile çiftçilerden farklılaşırlar. Tarım işçileri “ücretli tarım işçileri”, “geçici tarım işçileri”, “mevsimlik/günlük tarım işçileri”, “göçmen tarım işçileri” “parça başı ücretle çalışan işçiler”, “aynı ücret karşılığı çalışan işçiler” gibi farklı istihdam ilişkileri içinde bulunabilirler (Hurst vd., 2007, s. 2-9). Mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanlar, çalışmak için çıktıkları nokta açısından “mahalli” ve “gezici” olmak üzere ikiye ayrılabilirler. İki grubu birbirinden ayıran en önemli fark; mahalli olanlar bulundukları bölgelerde gününbirlik çalışanlardan oluşurken, gezici olanlar yaşadıkları bölgelerden çalıştıkları bölgelere göç edenlerden oluşmaktadır (Özbekmezci & Sahil, 2004, s. 262).

Tarımda geçici işlerin ortaya çıkması ve bu işlerin düşük vasıflı işçiler tarafından yapılması ülkenin, bölgenin ya da herhangi bir yerel ölçeğin gelişmişlik seviyesi ile ilgili değildir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki en temel fark işçilere daha iyi çalışma ve yaşam koşulları sağlamaktan kaynaklanmaz. Kötü koşullarda bu işleri yapan kesimlerin farklılaşmasından kaynaklanır. Gelişmiş ülkelerde mevsimlik tarım işçileri başka ülkelerden yeni gelen göçmenler ile geçici göçmenlerden oluşurken gelişmekte olan ülkelerde daha çok kendi sınırları içindeki belirli kesimler geçici göçlerle mevsimlik tarım işçiliğini yerine getirirler. ILO’nun mevsimlik tarım işçileriyle ilgili çalışmasına göre etnik azınlıkların ve herhangi bir ülkeye yeni göç etmiş olanların mevsimlik tarım işçisi olarak çalışma eğilimleri daha fazladır (Çınar, 2014, s. 21).

Mevsimlik tarım işçiliği, tarımsal üretimin yaygın olduğu pek çok ülkede olduğu gibi, Türkiye’de de kapitalizmin kırsal alanlarda gelişmesi ile birlikte önemli bir sorun alanı olmuştur. Çukurova’da pamuk toplama ile başlayan süreç Malatya’da kayısı, Giresun’da fındık, Polatlı’da soğan, Niğde’de kabak ve ayçiçeği gibi 48 ilde devam etmektedir. Uzun yıllardır devam eden bu süreçte işin esası ve temel niteliklerinde farklılık olmamakla birlikte, mevsimlik tarım işinde çalışan nüfusu üreten bölgelerin değişimi dikkat çekmektedir. Mevsimlik tarım işçilerinin Türkiye’deki varlıkları ticari tarımın gelişmesi üzerinden izlenebilir. Tarımda kapitalist ilişkiler geliştikçe farklı bölgelerde farklı kesimlerin mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmaya başladıkları görülür. Bu tarihsel süreçte 1950’ler önemli bir dönemektir. Kentlere yönelen kitlesel emek göçü ile birlikte mevsimlik işgücü göçü veren bölgeler de değişmektedir.

1950’lere kadar Türkiye istihdamında birinci sırada yer alan tarım, yıllar içerisinde azalmış olmakla birlikte halen önemli bir sektördür. 1923 yılında ulus devlet kurulduğu vakit tarıma dayalı bir üretimden, yok denebilecek sınırlıkta bir sanayiden ve az bir nüfus ve geniş bir coğrafyadan bahsetmek mümkündür. 1940’lı yılların ikinci yarısı Türkiye için değişimlerin yaşanmaya başladığı yıllardır. Tarımda mekanizasyon -gübreleme ve traktör- ile birlikte önce artı işgücü oluşmuştur. Tarımda istihdam olamayan işgücü ücretli iş bulabilmek umut ve beklentisi ile büyük şehirlere -İstanbul, İzmir, Ankara- göç etmeye başlamıştır. Bu dönem geçimlik tarımla uğraşan çiftçi göçüdür. Üretim yapısının dönüşümü ile ortaya çıkan işgücü fazlası nedeniyle bir yandan tarımda ücretli işçiliğin artışı, diğer yandan tarımda makineleşmenin artışıyla birlikte ortakçılık² sistemi de kaybolmaya başlamıştır. Bu süreç içinde ortaya çıkan topraksız köylülerden oluşan geniş bir işgücü fazlası tarımdaki ücretli işçi istihdamını arttırmıştır (Kıray, 1999).

Ancak ortakçı-yarıcı ilişkilerinin çözölmeye başlaması ile ortaya çıkan topraksız köylüler ise dönüşüm sürecinin en dikkat çekici toplumsal gelişmesinin, yani kente göçün, önemli bir aktörü olamamışlardır (Çınar & Lordoğlu, 2010). 1950-1970 yıllarındaki kente göç verileri

² Tarımsal üretimde toprak sahibinin toprağı işlemesi için kişi ya da kişilere olanak sunması karşılığında üründen pay alınması için ortak sistemdir (Kıray, 1999).

Güneydoğu Anadolu’nun kente göçte gerilerde kaldığını göstermektedir. Bu süreçte ortakçı yarıcılarının göç sürecinde ön plana çıkmamasına gösterilecek en iyi kanıt 1955-1960 döneminde en fazla göç veren bölgelerin Karadeniz ve Doğu Anadolu’nun kuzeydoğusu, kısmen de İç Anadolu olmasına rağmen Güneydoğu Anadolu bölgesinin kente göçte daha gerilerde olmasıdır (Çınar & Lordoğlu, 2010, s. 25). Bölgede göç 1980’li yıllarda başlamış ve 1990’lı yıllarda yaşanan zorunlu göç ile de devam etmiştir. Ancak halen Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin göç oranları düşüktür. Bölgenin göç deneyimi köyden ilçe merkezine doğrudur. Özellikle zorunlu göç nedeniyle köyleri boşaltılanlar bölgenin il merkezlerine yönelmişlerdir (Sönmez, 2008). İkinci etken ise 1960’larda geleneksel ilişkilerin tam anlamıyla çözülme aşamasında ortakçı ve yarıcılarının kente göçlerini finanse edebilecek bir toprağa sahip olmamaları nedeniyle kentlere göçte geri planda kalmış olabilmeleridir. Dolayısıyla kırsal dönüşümde küçük üreticiler ve topraksız köylüler için alternatif iki yol olarak düşünülen kente göç etmek ve tarımda ücretli işçi olarak çalışmak seçeneklerinden Güneydoğu’da yaşayan topraksız köylülerin payına tarımda ücretli işçi olmak daha fazla düşmüştür (Çınar & Lordoğlu, 2010, s. 25-26).

Topraksız köylü oranlarından en çok pay alan bölge Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmuştur. Topraksız aile oranlarının en yüksek olduğu kentler sırasıyla Şanlıurfa (yüzde 55), Diyarbakır (yüzde 46,9), Hakkari (yüzde 45), Siirt (yüzde 42), Mardin (yüzde 41,9) ve Bingöl (yüzde 39,6) şeklindedir. Güneydoğu’da ortakçı-yarıcı olarak çalışanların yoğunlaşmasına ek olarak topraksız köylü sayısını daha da artıran bir başka etken küçük toprak sahiplerinin arazilerini kaybetmeleridir. Aynı doğrultudaki değişim Türkiye genelinde de görülmüş olmasına rağmen Güneydoğu bölgesinde bulunan büyük işletmeler yüzde 9 civarında daha fazla arazi kazanmışlardır (Oral, 2006, s. 48).

Üçüncü bir etken ise değişen tarım politikalarıyla ilgilidir. 1980 sonrasında tarımın genel üretimdeki payı düşmüş, hem küresel düzeyde hem de Türkiye’de, değişen tarım politikaları bazı tarımsal ürünlerin üstündeki devlet garantisine son vererek birçok üreticinin tarım yapmasını imkânsızlaştırmıştır (Çınar & Lordoğlu, 2010, s. 26).

Bu üreticilerden bazıları ise yaşamlarına mevsimlik işçi olarak devam etmişlerdir. Adıyaman ili, 2002’de çıkan tütün yasasının etkisiyle eskisi kadar çok tütün üretemez olmuş ve birçok üretici mevsimlik tarım işçiliğine başlamıştır. 1990 sonrası mevsimlik göç, Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Batman, Siirt, Bitlis, Adıyaman ve Şırnak’tan tarım sektörünün güçlü olduğu kentlere doğru olmaktadır. Karadeniz kıyısındaki Adapazarı, Düzce, Bolu, Kocaeli, Zonguldak, Kastamonu, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon ve Artvin; bu illerden gelen mevsimlik fındık işçilerinin yoğun olarak bulundukları kentlerdir (Küçükkırca, 2012).

Zorunlu göçün yöneldiği bölgenin büyük kentleri olan Diyarbakır, Van, Şanlıurfa gibi Güneydoğu ve Doğu kentlerinin nüfusları ekonomik sebeplerle göç veren yerler olmalarına rağmen zorunlu göçle hızla artmıştır. Bu arada batı kentleri sayılabilen Mersin, Adana, İzmir ve İstanbul da zorunlu göçten payına düşeni almıştır (Çınar & Lordoğlu, 2010). Güneydoğu Anadolu’daki kent merkezlerine göç eden zorunlu göçmenler buralarda ciddi bir işgücü fazlasının oluşumuna neden olmuşlardır. Yaşadıkları yerlerde iş bulamayan zorunlu göçmenler için mevsimlik tarım işçiliği dışında fazla bir alternatif kalmamıştır. Nitekim güneydoğu kentlerine yerleşmiş zorunlu göçmenlerle ilgili yapılmış bazı araştırmalar bu göçle mevsimlik tarım işçiliği arasındaki bağın güçlü olduğunu ortaya koymaktadır (Kaya, 2009, s. 122; Aker vd., 2006, s. 180-229).

Mevsimlik tarım işçisi olmaya hazır kesimlerin varlığı veya ulaşılabilir olması işverenlerin ucuz ve mevsimlik emek kullanabilecekleri ürünlere daha fazla yönelmesine neden olmaktadır (Hoggart & Mendoza, 1999). Bununla bağlantılı olarak ekonomik ve sosyal gelişmeden daha az pay alan kesimlerin bu işleri yapması ayrımcılığa uğrama risklerini de arttırmaktadır. Mevsimlik tarım işçilerini işgücü piyasasının diğer kesimlerinden ayıran ve çoğu sorunları ile de neden sonuç bağlantısı içinde olan önemli farklılıkları vardır. Bu işçiler tek başlarına göçmezler. Bütün aile bireyleri göçe katılırlar ve çoğu durumda tüm aile birden çalışır. Bu nedenle bu gruba bakıldığında çocuk işçilik, yaşlı işçiler, kötü barınma koşullarında yaşayan çocuklar, ağır

koşullarda çalışan kadınların hepsini aynı anda görmek mümkündür (Çınar, 2014, s. 13). Çünkü mevsimlik tarım işçiliğinin bir kavram olarak iki özelliği bir arada taşıdığı görülür: bunlardan biri işin mevsimlik özellikler taşıması, diğeri ise ücretli işçilik niteliğidir. Bu iki özellik mevsimlik tarım işçilerinin işlerinin olduğu kadar yaşam koşullarının da belirleyicisidir.

Değişen tarım politikalarına bağlı olarak tarım işçisi çalıştıran işveren ile mevsimlik işçilik arasındaki ilişkinin de değiştiği ve bu değişimin işçinin aleyhine olduğu görülmektedir. 2000’li yıllarla birlikte mevsimlik tarım işçileri pazarlık güçlerini kaybetmiştir. 2000’li yıllar öncesinde gezici mevsimlik işçilerin yol masrafları işveren tarafından karşılanmakta iken artık karşılanmamaktadır. Yine 2000’li yıllar öncesinde gezici işçiler çalışma sürelerince işverenin evinde ya da onun sağladığı alanlarda yaşamakta iken artık bu değişmiştir ve işçilerin büyük çoğunluğu kendi olanakları ile kurdukları çadırlarda yaşamak zorunda kalmaya başlamıştır. Bu, gezici mevsimlik tarım işçiliğinde yer alan grupların mekansal dışlanmasına ve buna bağlı olarak sosyal dışlanmalarına neden olmuştur. Mekansal ayrışma bir yandan kendi yaşadıkları alan üzerinde kontrol kuramamalarına (işverenin gösterdiği alana çadır kurma) diğeri yandan da “diğerlerinin” alanına girememelerine (çadırdan çıkıp köyde rahatça dolaşabilme, köy hayatına katılma) neden olmuştur. Bu değişimlere bağlı olarak ulaşım-konaklama-iş düzenlemelerini yapan aracı mekanizma olarak tarım iş aracıları artmaya başlamış ve bu araçların ücreti de işçilerin yevmiyelerinden kesilmeye başlamıştır. Araçların ağırlık kazanması en çok kadınları etkilemiştir. Araçlar, ücreti direkt kadına vermek yerine ailenin erkek üyelerine vererek kadınların kazandıkları ücret üzerindeki kontrollerinin kaybolmasına neden olmuştur. Kadınların hem iş süreci (araçların işyeri, ne kadar çalışılacağı, bir sonraki işin neresi olacağı gibi alanları düzenliyor olmaları) hem de ücretin ödenmesi üzerindeki kontrollerini kaybetmeleri, emeklerinin görünmez olmasına yol açmıştır. Ayrıca ücretli çalışma dışındaki yeniden üretim işlerinin kadınlar tarafından sürdürülmesi iş-iş dışı, zaman-mekan ayrımını da ortadan kaldırdığından kadın emeği ev içi emeğe dönüşmüştür (Küçükırcı, 2012).

Mevsimlik tarım işçilerinin en büyük sorunlarını işsizlik olarak tanımlıyor olmaları onların çaresizliklerini/alternatifsizliklerini görebilmek açısından önemlidir. Ekonomik durumlarının kötü olması, yaşadıkları yerlerde iş alternatiflerinin sınırlı olması, mevcut sınırlı işlerin ücretlerinin düşük olması mevsimlik tarım işçiliğini geçinmek için tek yol olarak ortaya çıkarmaktadır (Geçgin, 2009, s. 27). Daha iyi alternatiflerinin olmaması, mevsimlik tarım işçiliğinin düşük ücretlerine razı olmalarına sebep olmaktadır (Çınar, 2014, s. 205).

Tarım ekonomisi açısından gezici olsun ya da olmasın mevsimlik tarım işçilerinin emeğinin katkısı oldukça önemlidir. Ancak tarım işçileri, işçi sınıfının diğer kesimlerine göre ihmal edilmiş bir sınıftır. Onların karşılaştıkları sorunlardan en önemlisi ise kayıtdışı çalışarak sosyal güvenceden mahrum kalmalarıdır. Türkiye’de 10’ar yıl aryla yapılan saha araştırmalarına göre tarımda çalışan mevsimlik tarım işçilerinin yaklaşık yüzde 90’ının sosyal güvencesi bulunmamaktadır. Toplam nüfusun yüzde 80’den fazlası sosyal sigortalar vasıtasıyla kapsama alınmış görünmekle birlikte bu, bağımlı nüfusun yüksekliğinden kaynaklanan “sanal bir başarı” olarak ortaya çıkmaktadır (Alper, 2013, s. 27-28). Nitekim 2014 yılına gelindiğinde tarımda çalışan 20 kadından 19’u, 20 erkekten 15’i kayıtdışı çalışmaktadır. Tarımda istihdam edilen 603 bin ücretli veya yevmiyeli çalışanın 508 bini kayıtdışı istihdam edilmektedir. Bu nedenle günümüz Türkiye’sinde mevsimlik tarım işçileri açısından sosyal güvenlik ya da sosyal koruma ütopyik bir durumdur (Demir, 2015, s. 192).

Mevsimlik tarım işçiliğinin en ağır ve de sahipsiz işçilerini ise çocuklar oluşturmaktadır (Yıldırac vd., 2003; Özbek, 2007; Gülçubuk, 2012; Gündüz-Hoşgör, 2011). Sorunun arkasında hane yoksulluğu yer almaktadır ve aileler çocuk emeğine tarımda mevsimlik göç sürecinde ihtiyaç duymaktadır. Çocukların eğitimlerini yarıda bırakarak aileleriyle birlikte göç etmeleri ve tarımdaki ağır çalışma koşullarına dâhil olmaları önemli bir çocuk hakkı ihlali oluşturmaktadır (Şimşek & Koruk, 2009; Şimşek, 2013, 2011; Friedrich Ebert Stiftung Derneği, 2012, s. 12, Kalkınma Atölyesi, 2013). Ancak hane yoksulluğu çocuk emeğinin kullanılmasını gerektirmekte ve çocuk emeğinin sürece da-

hil edilmesi ise yoksulluğu daim kılmaktadır. Çocukların eğitime katılımları, eğitimde kaldıkları süre ve eğitimin getirisine olan inançları azalmaktadır.

Gezici mevsimlik tarım işçiliğinde yer alan ve bu işçilikten en olumsuz etkilenen bir diğer grup ise kadınlardır (Şimşek, 2011). Çalışıp-çalışmama ve ücretlerinin kontrolü ile ilgili kararları kadın işçilerin kendilerinin verebilmelerini zorlaştıran ilişkiler sadece geleneklerin ağır yüküyle açıklanamaz. Bu durum aynı zamanda kapitalizmin emek gücünü kontrol etme stratejilerinin bir parçası olarak anlamlıdır. Ataerki ile kapitalizmin çıkarlarının ortaklaşması hali mevsimlik tarım işçiliğinde oldukça nettir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların durumunda ücret karşılığında çalışmak ile ataerki değer yargılarından özgürleşmek arasındaki ilişki bazen tersine işleyebilmektedir. Bilindiği gibi ücretli bir işte çalışan kadınların aile içi karar verme süreçlerinde söz sahibi olmaları veya ataerki pazarlıkta güçlenmeleri beklenebilir. Oysa kadınların katı bir şekilde yalıtıldıkları, denetlendikleri bu ataerki-kapitalist toplumsal örgütlenme biçimi erken yaşlardan itibaren annelerin sorumluluklarını kız çocuklarının üzerine yıkmaktadır. Bu durum daha yaşamlarının ilk dönemlerinden itibaren onları eğitimden kopararak alternatiflerini yok ederken sorumluluk sahibi, çalışan, kolay yönetilebilir kişiler olarak yetişmelerine neden olmaktadır. Bu yüzden kadınlar, ataerki pazarlıkta güçlenemedikleri için mevsimlik tarım işçisidirler. Mevsimlik tarım işçiliğinin giderek daha fazla kadınlara bırakılması bir taraftan kadınların başka bir alternatifleri olmadığı için işgücü rezervini canlı tutmakta diğer taraftan ataerki değerlerin oluşturduğu sıkı kabuğu daha da katılaştırmaktadır (Çınar, 2014, s. 214-215).

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada niteliksel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Adıyaman ve Şanlıurfa illerinde mevsimlik tarım işçiliğinde yer alan 30 genç kadın ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler kişilerin izni alınarak kayıt edilmiştir. Her iki ilde yapılan görüşmeler mahalle düzeyinde gerçekleştirilmiş, görüşülecek olan kişilere karto-

pu tekniği ile ulaşılmıştır. Kartopu örneklem yoluyla, görüşülen kişilerden bazıları kaynak kişi haline getirilerek yeni görüşülecek kişilere ulaşılmıştır. Çalışmanın doyum noktasının belirlenmesinde sahadan edinilen bilgilerde tekrarların artması etkili olmuştur. Görüşmelerin kişilerin yaşadıkları yerlerde yapılmış olması, aynı zamanda gözlem yapılmasına da olanak sağlamıştır. Görüşmelerin tamamı proje ekibinde yer alan 2 deneyimli sosyolog tarafından gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde ana temayı izlemeyi kolaylaştırıcı görüşme formu geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Kayıt edilen görüşmeler görüşülen kişilerle mahremiyetini koruyacak şekilde çözümlenmiştir.

Değerlendirmeler yapılırken tematik analiz tekniği kullanılmış, iki kent birlikte değerlendirilmiş ve görüşülen kişinin sosyo-demografik özellikleri (yaş eğitim, medeni durum, kardeş sayısı, anne-baba işi, çalışma deneyimi gibi) gezici mevsimlik tarım işçiliğinde yer alma nedenleri, işin temel nitelikleri, mevsimlik işçilik için gidilen yerler ve kalma süreleri, ulaşım ve yaşam koşulları, iş içindeki farklılaşma, gelirin nasıl alındığı ve kullanıldığı konularına odaklanılmıştır.

Görüşülenlerin profilleri incelendiğinde; Adıyaman'da görüşülen 15 genç kadının 3'ü ilkokul terk ve ilkokul mezunu, 10'u lise terk, lise öğrencisi ve lise mezunudur. 1'i üniversite öğrencisi ve 1'i de ortaokul mezunudur. Şanlıurfa'da görüşülen kadınlar eğitim açısından incelendiğinde genç kadınların 2'si hiç okula gitmemiştir, 9 kadın ilkokul terk ya da mezunudur, 4 kadın ise ortaokul terk ya da mezunudur. Aynı yaş grubu dikkate alınarak eğitim durumları açısından iki il karşılaştırıldığında Adıyaman'da yaşayan genç kadınların eğitime erişim ve eğitimde kalma sürelerinin Şanlıurfa'dakilerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Medeni durum açısından incelendiğinde kadınların, Adıyaman'da görüşülen bir kadın dışında bekâr oldukları görülmüştür. Şanlıurfa'da görüşülen genç kadınlar medeni durum açısından incelendiğinde Adıyaman'a benzer şekilde 1 kadın dışında görüşülenler bekârdır. Kardeş sayıları açısından Adıyaman'da görüşülen genç kadınlar incelendiğinde, 7 kadın 5 ve altında kardeşe sahipken 8 kadının 6-10 arası kardeş sahibi olduğu görülmektedir. Şanlıurfa'da görüşülen genç kadınlar kardeş sayıları açısından incelendiğinde 2

kadın 5 ve altında kardeş sahibi iken 13 kadın 6-12 arasında değişen kardeşe sahiptir. Kadınlar sosyal güvenceye sahiplik açısından incelendiğinde Adıyaman’da görüşülen toplam 15 kadının 10’unun sosyal güvencesinin olmadığı; sağlık açısından güvence sağlayan yeşil karta³ sahip olduğu ancak 5 kadının babaları üzerinden Sosyal Güvenlik Kurumu’na bağlı sigortalılıklarının olduğu görülmektedir. Şanlıurfa’da sosyal güvence durumuna bakıldığında 2 kadının Sosyal Güvenlik Kurumuna bağlı güvenceye sahip olduğu kalan 13 kadının ise Yeşil Kart sahibi olduğu görülmektedir.

Neden mevsimlik tarım işçiliği?: Ailenin erkek üyelerinin işsizliği

Görüşülen: 22 yaşındayım. Urfa’da yaşıyorum, Yenice mahallesinde. Babam hiçbir iş yapmıyor.

Araştırmacı: Neden? Hasta mı?

Görüşülen: Hasta falan değil. Ama işi yok. İş olmadığı için.

Araştırmacı: Her zaman mı işi yoktu?

Görüşülen: Her zaman yoktu. Tarlaya gittiğimizde bizimle çalışabiliyor. 11 kardeşiz. Babamın 2 hanımı var. Abim var o da çalışmıyor. İş olmadığı için çalışmıyor. Hem de biz oralara (mevsimlik işçiliğe) gitmeye alışmışız, galiba. Hiç sevmiyorum tarla işlerini.

Araştırmacı: En çok nelerini sevmiyorsun?

Görüşülen: Hiç güzel değil. İlk olarak çadırda yaşamak... Ne bileyim, sigortamız olmadığı için. Sağlık güvencemiz yok ki, tarlada. Sabah erkenden kalkıyoruz. Sabahtan akşama kadar hiç durmadan çalışıyoruz. İnsan yoruluyor. Ben gitmekten... hiç gitmek istemiyorum.

Yaşanılan şehrin iş olanaklarının çok sınırlı olması mevsimlik işçiliğin en önemli nedenlerinden biri olmaktadır. Özellikle Şanlıurfa’da işsizlik tek ve en önemli neden olarak sayılmaktadır.

³ Yeşil Kart ile ilgili düzenlemeler 2012 yılında 5510 sayılı Kanun kapsamına alınmıştır. 3816 sayılı Ödeme Gücü Olmayan Vatandaşların Tedavi Giderlerinin Devlet Tarafından Karşılanması Hakkındaki Kanunla tedavi giderleri devlet tarafından karşılanan yeşil kartlılar, 1 Ocak 2012 tarihinden itibaren 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası kapsamı uygulamalarına dahil edilmişlerdir. Ancak Genel Sağlık Sigortası primlerinin devlet tarafından ödenmesi için gelir testine tabi değillerdir. <https://rantey.org>

Tarım işçiliği mesela babamın burada bir mesleği yok ki çalışsın. Yani bir mesleği olsa gitmeyiz yani. Kardeşimin de bir mesleği yok. Bizim de mesela bize iş yani izin vermiyorlar çalışalım. (21 yaş, Şanlıurfa)

İşsizlik kadar iş piyasasında mevcut olan işlerin düşük ücretli oluşu da belirleyici olmaktadır. Kalabalık aileler için ailenin yetişkin erkeklerinin düşük ücretli işlere erişebilmeleri geçimlerini sağlamak için yeterli olmamaktadır. Öte yandan mevsimlik tarım işçiliğinde ailenin tüm üyelerinin çalışabilme şansı vardır.

Araştırmacı: Mevsimlik tarım işini herkes yapabilir mi?

Görüşülen: Yapamaz.

Araştırmacı: Kim yapabilir?

Görüşülen: Çok çilesi olan yapabilir. (18 yaş, Şanlıurfa)

Çocuk ve genç emeğinin kullanılabilir olması kalabalık aile olarak mevsimlik işçiliğe katılmaya yol açan en önemli unsur olmaktadır. Kentsel iş piyasasında işlerin sınırlı olması, özellikle yetişkin erkeklerin eğitim ve beceri düzeylerinin düşük olması da iş piyasasının periferinde olan işlere ulaşabilmelerine yol açmaktadır. Erkeğe yüklenen en önemli vazife olan evin geçimini sağlama görevini yerine getirmede güçlüğü olan erkekler, bu boşluğu kadın, genç kadın ve çocuklar üzerindeki ataerkil güçlerini arttırarak doldurmaya çalışma eğilimindedir. Yakın çevre, gelenek, kültür ve hatta dinin etkisini kullanarak kadın ve genç kadınların kentsel iş piyasasına girmelerine izin vermeyerek gezici mevsimlik işçiliğe zorlamaktadırlar. Kadınların ve genç kadınların da eğitim ve becerilerinin düşük olması onları iş piyasasının perifer işlerine itmekte ve düşük ücretli, uzun ve yorucu çalışma sürelerine katılmalarını gerektirmektedir. Hal böyle olunca ailenin yetişkin erkekleri kadın, genç ve çocuk emeğini kolayca kullanabilecekleri ve aynı zamanda gözetimlerini sürdürebilecekleri bir iş olarak gezici mevsimlik tarım işçiliğini sürdürmeye ve aile işi olarak uzun süreli olarak yapılmasına yol açmaktadır.

Yok, bitirmedim dörtte çıktım. Diyor, ne bileyim diyor, kızlar okuyamaz yani okullar pistir. Kızlar şey oluyor yani başı açık, önceden diyordu sen başın açık gidemezsin. Erkekler orada var yani ne bileyim öyle. (22 yaş, Şanlıurfa)

Diyoruz burada yani kız çalışamaz, ayıptır, pistir yani erkekler var. Biz diyoruz yani orada da erkekler var yani. Biz bir yere gidiyoruz arkamızdan bakıyorlar yani. Orada sanki günah değil mi? Burada (Şanlıurfa merkezi kast ediyor) insan namusuyla çalışsa ne olacak? (21 yaş, Şanlıurfa)

Adıyaman’da yaşayan genç kadınlar, mevsimlik gezici işçiliğe katılma nedenlerini ek gelir elde etmek olarak açıklamaktadırlar. Çocuk ve gençlerin eğitimde kalabilmelerini sağlamak, ailenin bazı gereksinimlerini karşılayabilmek, bazı ev eşyalarını -çamaşır makinesi, televizyon gibi- alabilmek, iflas eden babanın borçlarını ödeyebilmek, aile üyelerinden birinin evlilik masraflarına katkı sağlayabilmek, askerdeki aile üyesine para göndermek gibi pek çok nedene bağlı olabilmektedir. Yani bu işçilik esas iş değildir ancak esas iş ile giderilemeyecek maddi sorunların çözümünde kullanılan bir destek mekanizması olarak işletilmektedir. Bu aileler de yoksul ailelerdir ancak kentte yaşama süreleri daha uzundur, çocuk ve gençlerin eğitimde kalma süreleri daha uzundur ve aile reisinin düşük ücretli de olsa kentsel iş piyasasına katılmış olduğu görülmektedir. Mevsimlik tarım işçiliğine dahil oluşlarının en önemli nedenlerini daha uzun eğitim alabilmek, eğitimde kalabilmek, dershaneye gidebilmek, okuyan kardeşin eğitimini sürdürebilmesi ve babanın az olan gelirine katkı sunmak olarak açıklamaktadırlar. 17 yaşındaki Ayşe yazın 45 gün Giresun’a fındığa giderek 450 TL biriktirdiğini ve bununla kışın dershaneye gitmeyi planladığını anlatmıştır.

Gezici mevsimlik tarım işçiliği nasıl bir iştir?

Kadınlar için daha zor. Çocukları var. Gebe kalıyorlar tarlada. Onlar için daha zor. Eşleri var. Her şeyle uğraşıyorlar. Kadınlar daha çok acı çekiyorlar. Hamile kalabiliyorlar. Çocukları var. Bazıları çocuklarıyla birlikte çalışıyor. Çocuğunu sırtına alıp şekerpancarının çapasını vurabiliyorlar yani. Bırakabileceği kimse yok. Mecburen çalışmak zorunda. (22 yaş, Şanlıurfa)

Zaten, kadınlar erkeklerden daha çok çalışıyorlar. Erkekler kendilerini yormazlar. (18 yaş, Şanlıurfa)

Genel olarak genç kadınlar ve hatta çocuklar artık mevsimlik gezici tarım işçiliğinde yer almak istememektedirler. İşin sayılamayacak

kadar çok olumsuz niteliği vardır ve bu niteliklerine ek olarak gençler için uygun bir iş değildir. Kent merkezinin uzağında, genel olarak “değersiz” olarak görülen bir işte yer almak gençler tarafından istenmemektedir. İşin çok zor olması, değersiz olmasının yanı sıra mevsimlik gezici tarım işçiliği yapan genç kadınların kent merkezlerinde yaşamakta oldukları hatırlanmalıdır. Bu işçiliğe katılma nedenleri yoksul olmalarıdır ancak kent yoksulluğu ile gezici mevsimlik tarım işçiliğindeki yoksulluk dramatik şekilde farklıdır. Kentin yoksul, perifer mahallelerinde yaşamaktadırlar ancak yaşadıkları evlerde elektrik vardır, musluktan akan su vardır ve bazı ev işlerini kolaylaştırıcı eşyalara (en önemlisi olan çamaşır makinesi gibi) sahiptirler. Oysaki bu işçilikte çoğunlukla çadırdaki kalınmaktadır, çoğu durumda musluktan akan su yoktur; hatta elektrik olmadan yaşanmaya çalışılmaktadır. Kent merkezine uzak olan tarlalarda çalışıyor olmaları, modern hayatın sağladığı neredeyse hiçbir olanağa erişememelerine neden olmaktadır. Böylesi olanakların olmadığı ortamda çalışmak ve yaşamak zorunda olmak içme suyunu taşımayı, kendi ekmeğini yapmayı, çamaşırları elde yıkamayı, banyo ve tuvalet gibi çok gerekli olan gereksinimlerin zor koşullarda karşılanmaya çalışılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle genç kadınların mevsimlik gezici işçiliği çöle gitme olarak ifade ettikleri görülmüştür. Çöle gitmek ne demek denildiğinde tam da oradaki koşulları yani su yokluğunu, elektrik yokluğunu, fırından ekmek alamamayı, banyo yapamama durumunu ve hatta açık alanlarda tuvalete gitme zorunluluğunu anlatabilmek için “çöl” metaforunu kullanmakta oldukları görülmüştür. Orta yaş ve üstü kadınlar için böylesi koşullar bir miktar doğallaştırılmakta iken, genç kadınlar bu durumu doğal olarak görmediklerinin altını çizmektedirler. Adıyaman’da görüşülen genç kadınlardan birisi “Ben gitmek istemiyorum. **Annelerimiz eskiden bu koşullarda büyüdüğü için onların çok zoruna gitmiyor ama bizim çok zorumuza gidiyor.** Ellerin çocukları tatilde, sporda, yaz okullarında, biz ise tarladayız” demiştir.

Hiç güzel bir iş değil. İlk olarak çadırdaki yaşamak.. Ne bileyim si-gortamız yok. Sağlık güvencemiz yok. Sabah erkenden kalkıyoruz. Sabahtan akşama kadar hiç durmadan çalışıyoruz. İnsan çok yoruluyor. Ben hiç gitmek istemiyorum. (22 yaş, Sanlıurfa)

Elektrik yok. Su tankerlerle geliyor. **Tankerlerin içi çok pis. İnsanın midesi kaldırmıyor. Ama mecbursun.** (18 yaş, Şanlıurfa)

Toplumsal cinsiyet rollerinin tarlaya taşınıyor olması genç kadınların çölünü oluşturmaktadır. Genç kadınlar anneleri ile birlikte “çadırı ev yapmaya” çalışmaktadırlar. Yemeklerin yapılması, çadırın temizliği, yatakların yapılması ve toplanması, ekmek yapılması, küçük kardeşlere bakılması, elde çamaşır yıkanması gibi işlerin tümü kadınlar tarafından yapılmaktadır ve genç kadınlar annelerinin yardımcısı haline gelmektedirler. Toplumsal cinsiyet rollerinin tarlaya taşınması, barınma koşullarının zorluğu ve güçlüğü kadın emeğinin sömürsünü katmerli hale getirmektedir. Ev-işyeri ayrımı olmadığından kadın emeği çadırda da bir kez daha görünmez hale gelmektedir. Ev içi alanda yapılan işlerin “görünmez” olduğu bilinmektedir ama açık tarlalar üzerine kurulan çadırlarda durum değişmemektedir.

Araştırmacı: Ne zaman gidiyorsunuz? Ne zaman başlıyor gitme?

Görüşülen: Mayısta başlıyor.

Araştırmacı: Nereye gidiyorsunuz?

Görüşülen: Konya’ya. Bir de Afyon’a gidiyoruz. Eskişehir’e, Nevşehir’e, Malatya’ya, Ordu’ya...

Araştırmacı: 1 yıl içinde hepsine gidiyor musunuz?

Görüşülen: Evet.

Araştırmacı: Geçen yıl nasıl yaptınız, bir anlatsana?

Görüşülen: Geçen yıl önce Konya’da şeker pancarı çapasını vurduk. Sonra Eskişehir’de yolma yaptık. Sonra Aksaray’a gittik. Aksaray’da ayçiçeği topladık. Sonra, Ordu’ya gittik, fındık topladık. Ordu’dan sonra Nevşehir’e geldik. Orada da fasulye yolması yaptık. Oradan da Kayseri’ye geldik. Orada da kabak topladık. Kayseri bitti sonra Urfa’ya geldik.

Araştırmacı: Urfa’da da pamuğa gittik deme.

Görüşülen: Gittik.

Her kısmı zor. Çadırda kalıyoruz. Lavabo yok. Sıcak su bulamıyoruz. Bazen su da bulamıyoruz. 18 yaş, Şanlıurfa)

Valla ben yani çok küçüktüm. 9 yaşındaydım. Yani yaşımdakiler hep oynuyorlardı mesela ben çalışıyordum yani pamuk topluyordum.

Zor bir hayatıydı. (20 yaş, Şanlıurfa) <https://rantey.org>

Genç kadınlar bu durumu ataerkil baskıyı deşifre etmek için kullanmakta ve namuslarının, iffetlerinin tarlada korunmasının çok daha zor olduğuna değinerek aile erkeklerinin onları kentsel işlere göndermemelerinin nedenini çürütmeye çalışmaktadırlar.

Burası (tarlayı kast ediyor) ahlaksızlıktır, hepsi erkektir. Orada da hepsi erkek. Yani akşamleyin çadırdan sen nereden bileceksin erkekler saldırmayacak. Mesela bir yerde tek başına kalsan erkekler saldırmayacak mı? Birisi takip etse saldırırsa, en azından burası (Urfa merkez) senin evindir. Mesela işten geldin evine girdin evinde yatıp dinleneceksin. Orada rüzgar var, ekmek yap, yemek yap yani çok zor. (19 yaş, Şanlıurfa)

Ücretli işte, ücreti hiç görmeden çalışmak

Biz hiç görmeden alıyorlar onlar zaten anlaşıyorlar. Biz parayı hiç görmüyoruz. (22 yaş, Şanlıurfa)

Tarlada ve kent merkezinde çalışma arasındaki en önemli fark parayı kişinin elden alabilmesine ilişkindir. Genel olarak gezici mevsimlik tarım işçiliğinde ne kadar çalışılırsa çalışılsın işten elde edilen ücret öncelikle olması halinde babaya, baba yoksa abiye, abi de yoksa anneye ödenmektedir. Özellikle genç kadınlar ne kadar süre çalışırlarsa çalışsınlar hiçbir zaman ücreti kendileri alamamaktadırlar. Ve bu durum normal görülmektedir. Zira mevsimlik işçiliğin en temel nedeni aile geçimini sağlamaktır. Erkekler de çalışan tüm aile üyelerinin parasını almakta ancak bunları yine ailenin giderleri için kullanmaktadırlar. Bu nedenle parayı kimin aldığının öneminin olmadığı düşünülmektedir. Ancak özellikle Şanlıurfa'da erkeklerin kentsel iş piyasasına katılmaları çok sınırlı olduğundan genç kadın ve çocukların emeklerinin katılımı ile elde edilen gelir, ailenin yetişkin erkeklerinin kış aylarındaki işsizliğini de karşılayan bir tür işsizlik sigortası vazifesi görmektedir. Yine ailenin evlenmesi gereken özellikle genç erkeklerin düğün masraflarının çıkarılması, askerde olmaları halinde onlara para gönderilmesi de bu kazanılan paradan karşılanmaktadır.

Kabala⁴ çalışmak mevsimlik işçilikten elde edilen geliri arttırmaktır. Ancak bu gelirin artması için tarlada kalınan sürenin uzaması ve

⁴ Kabala usulü çalışma götürü usulü çalışma olup toplam işe ödenen parayı ifade etmektedir. İşin kaç kişi tarafından ve ne kadar sürede yapıldığı önemli değildir. İş için ödenen toplam parayı ifade etmektedir.

çocukların çalışmaya dahil olması gerekmektedir. Özellikle Şanlıurfa’da erkeklerin beceri ve eğitimlerinin düşük olması, iş piyasasında mevcut olan yetişkin erkeklerin yapabilecekleri işlerin sınırlı olması ve bu yetişkin erkeklerin kadın ve genç kadınların çalışmalarını engelleyici tavırları nedenleri ile gezici mevsimlik tarım işçiliği hem bir zorunluluğa hem de alternatiflerini işletilemez kılan bir seçeneğe dönüşmektedir.

...yani tarlada toplu para veriyorlar diye ondan yani. Burada ne var yani ayda 300-400 bize yetmiyor. Ya onlar toplama istiyorlar. Çalışmıyor ya babam, mesela orada çalışıyor geliyor burada hiçbir iş yapmıyor. Dolaşıyor, para da bitiyor. Biz diyoruz yani bize de yazık günah değil mi? Biz çalışıyoruz, sen de gel burada çalış. (21 yaş, Şanlıurfa)

Çocuk ve genç emeğinin kullanılması ve kalınan sürenin uzamasına bağlı olarak kentsel alandaki işlerden elde edilecek gelir ile karşılaştırıldığında ekonomik açıdan cazip bir işe dönüşmektedir. Ancak kentsel iş piyasasına dahil olmadan yani yaklaşık 4-6 aylık süreyi “işsiz/ekonomik olarak pasif” geçirebilmek için 6-8 ay tüm aile üyelerinin özellikle genç kadınlar ile çocukların çalışması kaçınılmaz hale gelmekte ve yetişkin erkeklerin 4-5 aylık işsizliğini sübvansede edebilmek için aile 6-7 il dolaşmak zorunda kalmaktadır. Konya ile başlayan çalışma, Eskişehir, Niğde, Ordu, Malatya, Kayseri şeklinde devam etmekte ve bu kadar uzun süre ve çok sayıda kişinin çalışması ile ancak yaşam sürdürülebilir olmaktadır.

Sonra diyor kardeşin var bak nasıl evlendireceğiz? Ben diyorum kardeşimin sorunu bana mı ait, bana ne? Burada çalışıp ekmeğimizi kazanayım yeter. O kendisine çalışsın, o da çalışmıyor ki. (22 yaş, Şanlıurfa)

Adıyaman ilinde aile reislerinin çoğunlukla sürece katılmıyor oluşu, mevsimlik tarım işçiliğinden elde edilecek gelir üzerinde kadınların karar verme şanslarını arttırmaktadır.

Yazın çalışmaya gittiğimizde kayısıdan 300 TL getirmiştik. Giresun’a gittiğimizde de 400-500 getirmiştik. Ben dersane paramı çıkarttım işte. (17 yaş, Şanlıurfa)

Ben bu yıl belki gördüğüm işkenceyi hiçbir sene görmedim belki, bu yıl gerçekten çok kötüydü. Allah’ın his kimsenin başına vermesin

ve bu yıl pişman oldum ben. Büyük yemin ettim ama öğrenciyim ben sonuçta. Gider çalışırım, paramı kazanırım gelir adam akıllı yerim. (18, Adıyaman)

Şanlıurfa'da, eğitimde kalma süresi mevsimlik işçilik nedeniyle kısadır. Eğitim süresi kısalan gencin beklentisi de azalmakta ve kısa eğitimle yapabilirlikleri de düşmektedir. Bu noktada özellikle genç kadınlar mevsimlik işçilik yapmak istememekte ancak başkaca seçenekleri olmadığından bu işe katlanmakta olduklarını belirtmekte ve bunun "kaderleri" olduğu hususunda görüş geliştirmelerine neden olmaktadır. Şanlıurfa'da aile reislerinin sürece dahil olması çalışma sonunda elde edilen gelir üzerinde erkeklerin etkili olmasına yol açmaktadır.

Yani çocuklara çok yazık. Bazıları yapamıyor, sabah uykudan kalkamıyor. Onlar daha oynama yaşında gidip iş görüyorlar yani. Sonra elinden istikballeri alınıyor. Psikolojileri bozuluyor. Mesela canın oynamak istiyor, baban diyor git, çalış... Başka bir şey yapamıyor. Okumayı bırakıyor, hevesi gidiyor. Annesi, babası zorlarsa dese ki evladım senin tek okuman gerekiyor. Çocuk kafasını ona verir yani. Onu bırakıyor diyor çalış, çalış. Para kazan. (22 yaş, Şanlıurfa)

İster ek kazanç ister temel geçim nedeniyle yapılırsa yapılsın, genel olarak işin olumlu tek yönü sayılamamaktadır. Ancak ailece çalışmaya olanak sağlaması, kimseye muhtaç olmama, özellikle genç kadınlar için aile bütçesine katkı sunma ve kendi geçim sorumluluğunu üstlenerek aileye olan yükü azaltma zorlanarak da olsa bulunan olumlu sonuçlar olmaktadır. Özellikle Şanlıurfa'da bazı görüşmeciler kendi eğitim ve beceri durumları nedeni ile başkaca iş yapamayacaklarını, kentin iş piyasasında daha iyi bir iş bulamayacakları için bu işin kimseye muhtaç olmamaya olanak sağladığını düşünmektedir. Ancak bunlar çaresizliğin ürettiği açıklamalardır.

Kentsel iş piyasasına dahil olmak istedikleri vakit beceri ve eğitimlerinin düşüklüğüne bağlı olarak çok düşük ücretli, genellikle sosyal güvencenin olmadığı ve çok uzun çalışma saatlerini içeren işleri bulabilmektedirler. Özellikle genç kadınlar kentsel iş piyasasına dahil olmak istemekte, her türlü zorluğuna rağmen tarlada çalışma ile karşılaştırıldığında daha iyi olduğunu düşünmektedirler. Ancak o vakitte

genellikle evin erkek üyelerinin engellemeleri ile karşılaşmaktadırlar. Ailenin onurunu, kadın bedeni ve cinselliğinin kontrol edilmesine bağlayan kültürel kodlar genel olarak varlığını sürdürmekte ve bu genç kadınların iş piyasasına girişlerine engel oluşturmaktadır. Şanlıurfa’da yaşayan genç kadınlar kentsel işleri istemektedirler. Zira bu genç kadınların mevsimlik çalışma süreleri çok uzundur ve kalabalık aileye sahip oldukları için toplumsal cinsiyete bağlı rolleri tarla koşullarında da sürdürmek zorunda kaldıkları için çok yorucu, çok zor bir işi sürdürmek zorunda kalmaktadırlar. Tarlada kalınan süreye bağlı olarak da “çıkış” hayal dahi edilememektedir.

Bence kızlar eğitim görmeli çünkü eziliyorlar. Babası tarafından, abisi tarafından... Hor görülüyor. Bir işleri olsa, tutunacak bir dalları olsa karışamazlar. Ben öyle düşünüyorum. (19 yaş, Şanlıurfa)

Sonuç

Bazen diyorum ya keşke ölsek de kurtulsak... Geçen mezarlığın yanından geçiyorum dedim keşke bende yatsam sizin gibi burada (21 yaş, Şanlıurfa).

Çalışmanın tamamına hakim olan mevsimlik tarım işçiliğini anlayabilmek ve bu iş içine kadını yerleştirebilmek için işin süresinin önemli olduğu ayrımı yapılmıştır. Şayet mevsimlik tarım işçiliği 2-3 aylık bir dönemi kapsıyorsa, yani “ek kazanç” amacını güdüyorsa bu durumda kadının güçlenmesine, kazandığı para üzerinde söz hakkının olabilmesine, sınırlı da olsa bununla ilişkili olarak aile içi kararlara katılımı, çocukların özellikle kızların eğitime devam etmeleri üzerinde etkileri olabilmektedir. Bu anlamda temel erkek gelirine kadının katkısı sınırlı olmakta ancak bu ek parayı harcama konusunda görece bir kazanım elde etmektedirler. Bu anlamıyla “ek iş”, refahı arttırmak için yapılan ve özellikle kadınların isteği ile çoğunlukla kızları ve oğulları yanına alıp gitme şeklinde deneyimlenmektedir. Amaç çocukları okutabilmek olduğundan okul-açılış kapanış sürelerine dikkat edilmektedir. Ayrıca buradaki gençler de özellikle annelerinin etkisi, baskısı ve çabası ile eğitim sürelerini arttırmışlardır ve bunu koruyabilmek için mevsimlik tarım işçiliği yapılmaktadır.

Diğer yandan şayet mevsimlik tarım işçiliği 6 ay ve üzerinde yapılan bir iş haline gelmiş ise o vakit mevsimlik işçilik “esas işe” dönüşmektedir. Bir yandan esas iştir ancak diğer yandan ataerkin konumunu güçlendirmeye yaramaktadır. Genel olarak işsiz ve hasta olduğunu söyleyen erkekler, kızları okula göndermeyerek, mevsimlik işçilik dışında bir işte çalışmalarına izin vermeyerek, kadın-genç kadın ve çocuklar üzerinde ataerkil baskı kurarak mevsimlik tarım işçiliğini kader haline getirmektedir. Bu da normdan sapmanın kadın ve erkek tarafından cinsiyet ideolojisi aracılığı ile yeniden kurulumunu göstermektedir. Hochschild (1989), bu durumu “Erkek, kadın üzerindeki gücünü bir yerden kaybettiğinde bunu yeniden kurmak için bir diğer yol kullanır” diyerek açıklamaktadır (s. 221). Kentsel iş piyasasına dahil olamayan ve geleneksel cinsiyet rolünü yerine getiremeyen erkek, gezici mevsimlik işçilik aracılığı ile kaybettiği gücünü yeniden kurmayı denemektedir. Bu koşullar altında genç kadınların ücretli çalışmaları tamamen “görünmez emek” haline gelmektedir.

Köyden kente iş aramak için gelenlerin göç hikayesinden farklılıklar gösteren mevsimlik tarım işçiliği toplumsal hareketlilik yönünü tersine çevirmektedir. Kentten köylere işe gitmek, yani kentlilerin (yeni olanların) köye (eskiye) işe gitmesi temel göç dinamiğinin tersi bir görüntü sunmaktadır. Bu hareketlilikte oluşabilecek sosyal değişiklikler elbette köyden kente göçün ortaya çıkaracağı hareketlilikle benzerlik göstermeyecektir. Bu hareketliliğin yarattığı sonuçlar arasında eğitim düzeylerinin yükselmesi, kadın istihdamı ve kamusal alan paylaşımının artması, çocuk sayılarının düşmesi gibi sonuçların görülmediği aşikârdır. Şanlıurfa'daki mevsimlik tarım işçilerinde görülen çocuk sayılarının fazlalığı, eğitime katılım düzeylerinin düşüklüğü, kadınların mevsimlik tarım işçiliği dışında çalışma hayatına katılmaması, geleneksel aile rollerindeki sertlik, ataerkil yapılarıdaki değişmeye karşı direnç işin kentliler tarafından köyde gerçekleşmesi sonucudur. Kentten köye iş göçü paradoksal olarak da modern dinamiklerin düzenleyemediği bir iş ve çalışma ilişkileri ortaya çıkarmaktadır. Kadınların çalışmaları ile elde edebilecekleri beklenen sosyal değişimlerin önünde bu tersine hareketlilik önemli bir engel olarak durmaktadır. Ücretsiz işçi kadınlar dünyası/kentliler

belirleyici olduğu bilinmektedir. Burada görülen ücretli işçilik modern dünyanın dışında kendini konumlandırmaktır. Modern işleyişlerin ve kuralların iş biçimini etkilememesi de bu yüzdendir.

Kaynakça

Alper, Y. (2013). *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Sosyal Sigortalar Hukuku*. Bursa: Dora Yayınları.

Aker, T., Çelik, A. B., Kurban, D., Ünalın, T., Yüksek, H. D. (2006). *Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*. İstanbul: TESEV.

Çınar, S. (2014). Öteki “Proleterya”: De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri. Ankara: NotaBene.

Çınar S., Lordoğlu K. (2010). Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Tekil Bir Analiz: Karasu Fındık Toplama İşçileri. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 38, 23-33.

Demir, M. (2015). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal Güvenlik Haklarına İlişkin Değerlendirmeler ve Öneriler. *Çalışma ve Toplum*, 44: 177-194.

Geçgin E. (2009). Ankara-Polatlı Örneğinde Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 3-35.

Gülçubuk, B. (2012). Tarımda Çocuk Emeği Sömürüsü ve Toplumsal Duyarlılık. *Çalışma ve Toplum*, 33, 75-94.

Gündüz-Hoşgör, A. (2011). Mevsimlik Tarım Göçündeki Çocukların Eğitim(Sizlik) Görüntüsü. *Perspektif*, 6.13: Gazap Üzümleri: 38-42.

Hoggart, K., Mendoza, C. (1999). African Immigrant Workers in Spanish Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 39 (4), 538-562.

Hurst, P., Termine, P., Karl, M. (2007). Agricultural Workers and Their Contribution to Sustainable Agriculture and Rural Development. *FAO-ILO-IUF*, Cenevre: ILO.

Kalkınma Atölyesi (2013). *Mevsimlik Tarım İşçiliği ve Çocuklar: Sorun Analizi ve Politika Önerileri*. <http://www.kalkinmaatolyesi.org/v2/wp-content/uploads/2014/07/POL%C4%B0T%C4%B0KA-%C3%96NER%C4%B0LER%C4%B0.pdf>

Kaya A. (2009). *Türkiye’de İç Göçler Bütünleşme mi Geri Dönüş mü?*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Kıray, M. (1999). Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması. Oya Baydar (Ed.), *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde (s. 151-162). İstanbul: Tarih Vakfı.

Küçükkırca, İ. A. (2012). Etnisite, Toplumsal Cinsiyet ve Sınıf Ekseninde Mevsimlik Kürt Tarım İşçileri. *Toplum ve Kuram Dergisi*, 6-7.

Oral, N. (2006). *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*. Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası: 48, 327.

Özbek, A. (2007). *New Actors of New Poverty: The "Other" Children of Çukurova*. (Yayınlanmamış yüksekisans tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özbekmezci Ş., Sahil S. (2004). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik ve Barınma Sorunlarının Analizi. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19 (3), 261-274.

Sönmez, A. (2008). The Effects of Violence and Internal Displacement on Rural-Agrarian Change in Turkey. *Rural Sociology*, 73 (3), 370-413.

Şimşek Z. (2011). *Mevsimlik Tarım işçilerinin ve Ailelerinin İhtiyaçlarının Belirlenmesi Araştırması*. Harran Üniversitesi ve UNFPA işbirliğinde, Ankara.

Şimşek Z. (2013). Tarımda Çalışan Ailelerin Çocukları. *Uluslararası Katılımlı 4. Pediatri Hemşireliği Kongresi*, 22-25 Mayıs/Adıyaman.

Şimşek, Z., Koruk, İ. (2009). Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinden Biri: Mevsimlik Göçebe Tarım İşçiliği. *Çalışma Ortamı*, 105, 7-8.

Yıldırac, N., Gülçubuk, B., Gün, S., Olhan E., Kılıç, M. (2003). *Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları ve Sorunları*. Ankara: Tarım-İş Sendikası Yayınları.

TÜİK Hanehalkı İşgücü İstatistikleri Ağustos 2014, Türkiye İstatistik Kurumu İnternet Sitesi, (17 Kasım 2014), <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBul-tenleri.do?id=13659>, Erişim: 30.11.2016.

Bir Ev İşçisinin Yol Hali: “Gündelikçi” Kadın Emegi Gözünden Kenti Anlamak

Hilal Kara

“Ankara benim köyüm.”

(L.)

“Ringe biniyorum metroda iniyorum geri aktarma yapıyorum koştur Sıhhiye sonra Siteler’e tekrar otobüse biniyorum. İki saat bir gidiş. Aktarma kaçtığı zaman bayağı bir yol parası oluyor. Çalıştığımı yola verirsem bana ne kalacak? Şuradaki on kadınla konuş hepsi aynıdır. Koştur koştur terimle çıkıyorum, yarım saat bekliyorum. Sabah 5’te kalkıyorum sobamı yakıyorum. Evi temizler akşam için yemeğimi yaparım. 6 gibi çıktın otobüse koştur. 8 gibi işte olman lazım. Hep terli. Tüm gün üstüne temizlik. Akşam 6 gibi iş biter, eve de geç kalmazsın koca kızar. Yine koştur. Çalışmak değil de yol yoruyor yol...”

(N.)

Giriş

Metnin başında referans verdiğim alıntılar, bu metni kuran-yapan ev işçisi kadınların ifadelerinden. Bu çalışmanın oluşmasına sebep olan iki ifade aslında. Tüm öykünün başladığı yer ya da verilmiş bir söz. Anlatmamı tembihleyen bir ev işçisine verilmiş bir söz. 14 yaşında evlenmiş, çocuk gözüyle gördüğü kentte büyümüş, büyüdükçe o kent de büyümüş, korens tarafından döşenilmiş, işvereni tarafından

sömürülmüş, her şeyden kaçmak için birilerinin “işçisi” olan, bana da abla olan ev işçisine verilmiş bir söz. Metnin derdi, bölünmüş kentlerdeki kutuplaşmış hanelerin işçilerinin gündelik yaşam duraklarına uğrarken, onların yaşadıklarına biraz daha yaklaşmak ve kenti kendi semtinden-evinden başka başka semtlerin evlerinin “gündelik” konuklarının kelimeleriyle anlamlandırmak. Özetle bu çalışma, ev işçilerinin gündelik durakları arasında kaybolup sıkışıp kalan kent hikâyelerini ortaya çıkarıp yaşanılan ve tanığı olunan çelişkilerin, gerilimlerin peşinden gitmeyi amaçlıyor. Umarım verdiğim sözün hakkını verebilirim.

Metnin hikâyesini tam olarak anlayabilmek için biraz daha geriye gitmek gerek. Ev işçilerinin kent hikâyelerinin aktaranı olacak ben, lisans yıllarım boyunca Ankara’nın yüksek gelir gruplarının yaşadığı semtlerde (Angora Evleri, Çukurambar, Çayyolu, Bilkent, Beysukent vb.) ilkokul çocuklarına ders verip onların “ablaları” oldum. Haftada iki ya da üç kere gittiğim bu semtlerin hanelerinde, ev işçisi kadınlarla karşılaşır-tanışır pek çoğuyla abla-kardeş ilişkisi kurdum. Beraber yolculuk ettik; yol boyu ortak işverenden, ortak ekonomik kaygılardan ve sıkıntılardan konuşa konuşa saatler tükettik. İşverenin tutumu bana ve aynı evin çalışanı olduğum ev işçisine karşı farklıydı; zira işveren bana ev işçisini kötüleyebiliyordu, fakat gün sonunda ben ve ev işçisinin karşılaştığı şeyler -yüksek ulaşım bedeli, kadın olarak kentte yaşamın zorlukları, enformel iş biçiminin “sunduğu” sınırsız belirsizlikler vb.- ortaktı. Biz bu ortaklıkları “yol”da keşfettik ve her şey “yol”da başladı. Yeni yeni yol arkadaşlarım oldu, dinledim; saatlerce dinledim. Bazen yolda, sıklıkla kendi evlerinde ama hep bir aceleyle... Zaman asla yetmiyordu çünkü evde bekleyen işler vardı bazen “evdeki” izin vermiyor, kaçak göçek konuşuyorduk. Yanıma gözlememi, bazlamamı koymayı hiç ihmal etmediler, sağ olsunlar. Görüşmelere giderken yaklaşık 70 saatimi otobüste harcadım, bir gidiş için üç vasıta kullandım. Sıhhiye-Doğantepe hattı 395-396 numaralı otobüslerin kavgalarına tanık oldum. Ev işçilerinin gün içinde tek uygun oldukları zaman akşam 8’den sonra olduğundan görüşmelerimizin bitişi geç vakitlere değin sürdü. Ya benle durakta Ankara ayazında kendi semtlerinin tek adreslerinden biri olup, bana bakma güzeldir de bura-

lar” deyip beklediler ve “güvenle” evime varmamı sağladılar, yine sağ olsunlar. Her bir buluşma, bir diğerine değdi; bazen aynılaştı bazen farklılaştı bazen de çok şaşırttı.

Görüşmelerde/buluşmalarda zihnimde elbette sorularım (Bir kadın ev işçisinin gözünde “emek” nedir, nasıl tanımlanır, onun kenti nasıldır, kenti nasıl deneyimler, kendi evi dışındaki “öteki evi”, “öteki semti” nasıl görür, gündelik yol hikâyeleri nasıldır?) vardı ama sormadım; çok da gerek olmadı, dinledim. Sanki senelerdir dinlenmemişçesine, susamışçasına soluksuz anlatan 32 kadını dinledim. Bazısı çekingen bazısı adeta canlandırarak hayatlarını bana açtı ve gitgide bazı tarihsel düğüm noktalarına doğru gitmeye başladık. 32 kadın, hayat hikâyesini anlatırken iki temel noktadan onu kurguluyordu. Birincisi köyden kente ilk geliş anı, ikincisi ise ev işine başlanılmasıydı. Nedenler, süreçler, sonuçlar, nasıllar bu iki tarihsel düğümü birbirine bağlıyordu. Tarihsel dizge, yaklaşık son 30 seneyi içeriyor; Ankara’nın 30 senelik kentleşme hikâyesini de içerirken.

Kadınlar, çalışma geçmişlerini anlatırken semtleri, semtle kurdukları ilişkiler üzerinden emek hikâyelerini kuruyorlardı. Yol vurgusu o kadar ağır basıyordu ki, anlaşılan onları “iş yorduğu kadar yol da yoruyor”du. Onlar konuştukça ben kendime yeni sorular buldum: Sınıfsal karşılaşmaların ev hali, yol hali nasıldı? Ben bu sorular etrafında dolanırken, ev işçilerinin kendi hayatlarını kurguladıkları dizgeyi takip ettim. Bu dizge içerisinde, metnin ilk uğrak noktasını kadınların emek tanımları ve bunun nasıl biçimlendiği; ikinci uğrak noktasını ise, kentsel mekândaki ayrışmaların ve kentliler arasındaki sınıfsal kopuşların kadınların kent içi hareketlilikleri üzerinden kavranmasının yanı sıra köyden ilk kopuşun ardından kentte hayatta kalma biçimlerinin kadınların anlam dünyasındaki şekillenişleri olarak kurguladım. Bu kurgu ücretli ev emeğinin bazı mekânlarında dolanıyor; ilk mekân ev, ev işinin ücretli emeğe dönüştüğü, iki kadını sınıfsal pozisyonlarına göre işçi-işveren yapan yer olarak ev. Aynı zamanda eril zihniyetle de çarpışma yeri. İkinci mekân iki “ev” arasında gidiş gelişlerin tanıgı olan vasıta (sıklıkla otobüs) ve üçüncü mekân, “öteki” evin semti. Bahsedilen noktalara ve mekânlara uğrarken, gözüme çarpan ya da

zaten orada olan anları kavramakta bazı kavramlara, metinlere danıştım. Toplumsal cinsiyet, emek ve kent üçlüsünü içeren sınırlı sayıda araştırmadan, kadınların kelimelerine müdahale etmeden “anlamayı” kolaylaştıracak olanları seçtim. Gördüğüm aynılık ya da farklılıkları anlamak adına bu kavram ve metinlere uğrayıp metinlerden eklemeler-çıkarmalar yaptım ama temel kaynakçam, 32 kadının kelimeleridir.

Cinsiyetleştirilmiş (Kentsel) Mekânda Emek: Kocalar ve Kız Kardeşler

Cinsiyet ve kentsel mekân arasındaki ilişki oldukça gerilimli gözüküyor. Mackenzie (2002), bu ilişkinin “temkinli” ilerlediğini ifade ediyor (s. 256). Kentsel mekâna ilişkin sınırı olmayan oldukça zengin sayılabilecek akademik yazında belki de en zayıf kalan bağlam cinsiyet kalıyor. Kentsel dönüşüm, kentsel politika, planlama üzerine süregelen tartışmalarda pek çok ilişki göz önünde bulundurulurken en zayıf halka cinsiyet oluyor (Alkan, 2012). Mekânsal örgütlenmenin ideolojiden azade olmadığıнын, son derece taraflı ve yanlı olduğunun savunusunda olan Lefebvre (1991) ile Castells (1979), mekânın iktidarla bağının altını çizirken toplumsal cinsiyeti hesaba katmamışlar. Alkan (2005), bu durumu “kentsel yaklaşımlardaki cinsiyet körlüğü” şeklinde özetliyor ve sınıf perspektifini önceleyip “kadınların tabiiyetinin ikincil ve üretilmiş olduğu savunusunun”, toplumsal bir süreç olan cinsiyet ve mekânın yakınsayacağı yerde uzak noktalara itilmesinin kadınların ev içi faaliyetlerinin değişim değeri üzerinden tanımlanmamasına dayandırıyor (s. 35). Bu “temkinli ve gerilimli” ilişki, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlıyor. Özellikle feminist coğrafyacıların katkılarıyla mekân ile cinsiyet ilişkilerini bütüncül bir şekilde ele alan çalışmalarda artış gözleniyor (Miranne & Young, 2000; Spain, 2008; Mc Dowell, 1999; Hanson & Kwan, 2008; Rose, 1993; Domosh & Seager, 2001; Mackenzie, 2002; Mackenzie, 1989).

Mackenzie (1989), cinsiyetin kentsel mekânla başlayan “temkinli” ilişkisindeki temel dönüm noktasını ücretli işgücü ve iş süreçlerinin

"feminizasyonu" olarak tanımlıyor. 1980'lerden itibaren yeniden yapılanan ekonomi içerisinde enformel ekonominin besleneceği sonsuz bir emek gücü olarak duran kadınlar, bir yandan hane içinde toplumsal cinsiyet rolüne içkin "görevlerini" yerine getirmek, öte yandan emekçilerin ev içindeki sorumluluklarının asgari olduğunu öngören bir çalışma sistemi ile baş etmeye çalışıyor. Kadınların kentsel mekândaki dolaşımını hiçbir şekilde öngörmeyen bir ulaşım tasarımı da eksik değil (s. 257-265). Bu tartışmaları daha da karıştırıp; emek, mekân ve cinsiyet üçlüsündeki gerilimli tartışmaları daha da canlandıran ücretli ev emegi oluyor. McDowell'ın (1999), "mekân cinsiyetleştirildiği kadar, toplumsal cinsiyet ilişkileri de mekânsallaştırılmıştır" (s. 65) alıntısından yola çıkarsak, kadınlığın yeniden üretilme mekanı olan evin (Bora, 2012, s. 21) işçilerinin mekanları bu gerilimli üçlünün arasındaki karşılıklı ilişkiyi kavramakta yol gösterici oluyor.

de Beauvoir'ın (1974) bilindik sözü; "Pek az iş Sisyphe'sun işken-cesine sonsuzca tekrarlanan ev işleri kadar benzer. Temiz olan kirlenir, kirlenen temizlenir, tekrar ve tekrar, gün be gün. Ev kadını, zamanın dışındadır: o hiçbir şey yapmaz; sadece şimdiyi sürükler. Toz ve kire karşı süren savaş asla kazanılmaz" ile "Tüm gün temizlik, bütün gün boyunca yapboz yapmak gibi. Bana yaptığın iş ne dersen yapboz yapmak derim, sen temizlersin onlar kirletirler." diyen A.¹ aynı noktada buluşuyor. Ücretli ev emegi, şimdiyi sürükleyen ev kadını ev işçisi kılarken, ev işinin tanımını ve kız kardeşler arasındaki ortaklıkları sarsabiliyor çünkü bir kadın, kadınlığa ve eve içkin sorumluluklarını başka bir kadına devrediyor; arada sıradışı bir iş sözleşmesi oluşuyor. Bir evin işçisi olan kadın için durum daha karmaşık bir hal alıyor. Tüm gün süregiden, bitmeyen ve kendi evini de içeren işler... Bir yerde karşılığını elde edebiliyor, bir yerde emegi "görünmez" olmaya devam ediyor. Ev işi, bir taraftan kadınlığı yeniden ve yeniden kurarken bir yandan sınıfsal farklılıklarının inşa mekânı haline geliyor (Bora, 2012, s. 70; Özyeğin, 2005, s. 36). Bora, bu inşa halindeki temel farkı şöyle ifade ediyor:

¹ İfadelerine referans vereceğim ev işçilerinin isimlerini baş harfleriyle belirttim, aynı olanlara numara ekledim.

ev işi nasıl toplumsal ve tarihsel bir etkileşim ağı içinde kavranabilirse, ücretli ev emeği de salt ekonomik istihdam ilişkilerinin ötesinde, çok daha karmaşık ilişkiler yumağı olarak anlaşılmalıdır. Ev işinin ayırt edici niteliği olan “karşılıksızlık” ve “görünmezlik” ücretli ev emeğinin de herhangi bir istihdam ilişkisinden nitelikçe farklı bir konumda oluşunun en önemli nedenidir.

İki kadın için farklı kadınlık ve sınıfsal pozisyonlar, her bir karşılaşmada kendi özgünlüğü içinde kurulur ama bu ilişki biçimini deneyimleyen kadın-kadın karşılaşmalarını kesen noktalar da vardır.

Özyeğin (2005), ücretli ev emeğinin yaygınlaşmasını orta sınıf kadınlar ve ailelerinin yeni tüketim alışkanlıklarını benimsemesine bağlıyor (s. 69). 1980’lerin ortalarından itibaren oluşan ekonomik yeniden yapılanma, kentli sınıfların tüketim alışkanlıklarını dönüştürürken mekan-zamanı kullanma biçimlerini de dönüştürüyor. Mega alanlarda tek elde toplanan derli toplu tüketim mekânları, orta sınıf kadınlara mekânsal hareketliliklerini kolaylıkla planlamalarını sağlıyor zira bu dev alanlar, kadınların kendilerini “güvende” hissetmelerini sağlıyor ve çocuk bakımından spor salonuna, marketinden giyim mağazalarına eve ilişkin tüm ihtiyaçlara yanıt veriyor. Özyeğin’in belirttiğine göre, bu mekân-zamansal değişim, ev işleri için de *kadın alınmasıyla* tamamlanır. Orta sınıf kadının bedensel yüklerden kurtulması gerekir ve bunun yanında ‘daha iyi ve kaliteli yemek’, ‘daha temiz ve sağlıklı ev’ gibi standartlarla şekillenen ‘daha iyi ev işi’nin satın alınması gerekir (Kalaycıoğlu & Rittersberger-Tılıç, 2000, s. 40) başka bir deyişle ‘*kadın alınması*’, yeni tüketim alışkanlıkları rekabetçi bir ortamda şekillenir; en iyisi ve en yenisi alınmalıdır. Özyeğin (2005), bu “en iyi” meselesinin orta sınıf ailelerde çocukların en iyi eğitimden, en iyi özel hoca ya da eğitim merkezlerinden eğitim almaları şeklinde yorumlandığını ifade ediyor (s. 70-71). Galiba tam da burada ben devreye giriyorum. Özel ders konusunda “en iyi” miydim bilmiyordum ama ODTÜ mezunu olmam, “önümü açıyordu”. Sonuç olarak, çocuk için *tutulan özel ders hocası*, ev için *tutulan kadın* ile tamamlanan bir yapılması gerekenler/yapılanlar listesi ortaya çıkıyor. Orta-üst sınıf için tutulan kadının nasıl tanımlandığı bu metnin temel derdi değil ama yeni tüketim alışkanlıkları etrafında şekillenen şeylerin ev işçileri nez-

indeki yeri önemli. Birkaç satır önce ‘kadın alınması’ ifadesini kullandım çünkü ev işçisi kadınlar çalışma ile ilgili konuşurken, “kadın almış mı, almamış mı” şeklinde işveren ya da onların arkadaşlarından bahsederken, kendi işverenlerini de “kadınım” şeklinde adlandırıyorlardı. “benim kadın da çok cimri” bunun bir örneği. İşleri ile ilgili konuşurken ilk ifade ettikleri şey, *kadınları* oluyordu. Elbette ki başka kelimeler de var.

Tablo 1, kadınların çalışmak hakkında konuşurken kullandıkları ifadeleri gösteriyor. “Zorunluluk” ve “ekonomik bağımsızlık” ifadelerini birbirinden ayırmak çok da doğru değil çünkü bir kadın aynı anda ikisi ile de ilişki kurabiliyor.

Tablo 1.Çalışma ile İlişkilendirilen Kelimeler/İfadeler

Çalışmak ile ilişkilendirilen kelimele/İfadeler	Sıklık
Zorunluluk (Zorundayım, başka çare yok)	10
Ekonomik bağımsızlık ve kendime güven kazandım, farklı şeyler öğreniyorum	11
Evdeki işin aynısı	3
Kolay para	5
Çocuklarım için	4
Sevap	1

Çalışmak, ilk zamanlar zorunluluk oluyor, “hane ekonomisine katkı amaçlı” başlanan iş zaman geçtikçe “harçlık” oluyor ardından hane içi karar alma süreçlerinde etkili olunmaya başlanıyor. İki senedir , Bağlıca’da lüks bir apartmanda eşiyle kapıcı olarak da çalışan ve çevre apartmanlara gündelik temizliğe giden 34 yaşındaki S. şöyle ifade ediyor:

İlk başlarda işten geldiğimde parayı hep eşime verirdim. Bir bak-tım gün sonunda hep para bekliyor. Bıktım, kavgamı ettim. Kıyamet koptu. Bir süre sonra bana saygı duymaya başladı. Hatta ev işleri-ne bile yardım ediyor. Çalışmak benim için ekonomik bağımsızlık demek. Nereye gidip çalışacağıma da kendim karar veririm, onun onayına ihtiyacım yok.

“Zorunluluk” genel bir ifade, onunla kurulan ilişki ise çeşitleniyor. Çalışmak günlük evden kaçışı ya da çıkışı sağlamasının yanında uzun

vadede de *gitmenin* yolu. 38 yaşında Doğan-tepe’de oturan H., 4 çocuk sahibi ve kocasından şiddet görüyor. Çalışmak onun için “zorunluluk”, kaçmak için kocasından “kurtulabilmek” için çalışmak zorunda: “Zorunda olmasan kim ister ki bu işi, ama bir taraftan zorundasın işte. Para kazandığında kocan sana dayılanamaz. Dahası, *gitmenin* tek yolu...”

Bolak (1995), ailenin geçimini kadınların sağladığı haneler üzerine yaptığı çalışmada, kadının çalışmaya başlamasının karı-koca ilişkisi içerisinde herhangi bir güce dönüştemediğini, kadınların buna yaşamadığını ifade ediyor; “...kadın eşler kurallar zeminine meydan okumuyorlar ve cinsiyet gerekliliklerinin yeniden müzakere edilmesini de istiyor gibi görünmüyorlar” (s. 187). Açıkçası benim görüştüğüm ev işçilerinde tam olarak bu çalışmayı doğrulayan ya da tam tersi bir durum yok çünkü görünür, kesin bir meydan okumadan öte zamana yayılan, yavaş yavaş işlenen bir direniş var ya da meydan okuyacak bir zemin dahi yok, sadece şiddet ve ondan kaçış var. Bunun yanı sıra, beklenenden daha farklı tutumlara sahip eşler de var. Doğan-tepe’de oturan iki çocuk annesi N., hanenin geçimini sağlayan tek kişi çünkü eşi engelli. Bu durumun onu zorladığı çok açık ama bir yandan mutlu; eşi ev işlerini yapabildiği ölçüdehepsini üstlenmiş ve onun çalışmasını kolaylaştıracak her şeyi yapmaya çalışıyor:

Evde sanki *kızım* var. Geldiğimde yemek hazır olur. Menemen yapar, pilavı da çok güzel yapar. Sobamı da yakar. ... Hanım (işveren kast ediliyor) ben ve eşime hayran. (N.)

Görece farklı duran bir başka karı-koca ilişkisi, S1’de mevcut. İki çocuk annesi S1, felçli kayınvalidesi ve engelli kızına bakıp bir yandan da çalışmış ama sıklıkla eşinin katkıları olmasa bunun mümkün olamayacağını ekliyor:²

Şükür ki eşim hiçbir şeye karışmaz ne geliş saatime, ne yoluma. Yolda neler duyuyorum. Tüm kazandığına el koyan kocalar var, sonra kadının eline şu kadarlık bilet veriyormuş işte şu kadar binşilik filan başka otobüse ya da bir şeye binemez kadın. Bizde o yoktur. Ben taksiye bile binerim. Çalışma saatlerini bana göre ayarladı eşim Bir de bak ortak havuzumuz vardır ailecek, herkes kazancından bir kısmı buna koyar.

² Tüm görüşme boyunca eşi, sağolsun, çayımızı hiç eksik etmedi.

Meydan okumalar, süreç içinde kabullenmeler, hayatı kolaylaştıran eşler, cehenneme çevirenler, hemen hemen hepsi dönüşen/dönüştüren evin içine dair. Eşe karşı alınan pozisyon, pozisyonu güçlendirme stratejileri, hepsi evin içinde ve evin bir halinde.

Çalışmaya, farklı şeyler öğrenmek, farklı insanları tanımak gibi durumları atfeden kadınlar da var. Kullanılan ifadeler, işveren ile kurulan ilişkiye de temas ediyor. İşveren ile mutlak bir gerilim ilişkisinden öte farklı deneyimler, paylaşımlar mevcut. Bu durum acaba örtülü bir sömürü biçimine yer mi açıyor, aklıma gelen bir soru. Sanki ev işçisinin buna bir yanıtı var. 22 senedir aynı işverenle çalışan K. (53 yaşında ve Şentepe’de oturuyor) diyor ki; “düşün kaç senedir birbirimizi tanıyoruz. Onu kardeşim bilirim. Hani bir şey çıktı sigorta yaptırılması zorunlu falan³. Müfettişler dolanıyormuş öyle dediler. ...Hanım beni uyardı dedi ki eğer birileri gelip seni sorarsa kendini benim teyzemmişim gibi göster. Dokundu açıkçası” 1996’dan beri aynı işveren ile çalışan, ailenin bütün çocuklarına bakıp ardından evin temizliğine devam eden L. şöyle ifade ediyor; “Senelerce kahırlarını çektim. Benim değerimi bilmeyen kendi bilir” L., artık “*ailenin* bir parçası olduğunu”, *aile* ile yurtdışı tatiline bile çıktığını ifade ediyor. “Kardeşim gibidir, çok severiz gibi birbirimizi” (N.) gibi ifadeler, konuşmanın ilerleyen noktalarında örtülü sömürü anlarını yakalayabileceğiniz ipuçlarını sunuyor: “...abla iyidir, hoştur da 9 senemi yedi, yapmadı sigorta işte” (N.) *Ailenin* bir parçası, işverenin *kardeşi* olan ev işçisi olan bitenin, örtülü olanın altındakinin gayet de farkındadır. Sözde kızkardeşlikle çepeçevre sarılmış işçi-işveren ilişkisinde daha güçlü bir pozisyon elde edebilmek alabilmek için uğraşır. Kendini korumak zorundadır ve öğrenme/direnme stratejisi geliştirmeye başlar:

Herkesten bir şeyler öğreneceğime inanıyorum. İşim sayesinde pek çok insan tanıdım onlardan da çok fazla şey öğrendim. ... Hanım 4 yaşındaki kızıma tablet almamam konusunda beni uyardı. Çocukların bilişsel gelişimlerini engelliyormuş öyle dedi. Kızıma daha

³ Kadınlar, sigortasız çalışmanın sıkıntılarından dem vururken bir yandan senelerdir sigortasız çalıştıklarından, artık sigortalı olsalar da çok geç kalındığından sıklıkla bahsettiler. Kendi sigortasını ödeyen kadınların yanı sıra, sigorta yapılmasını istemeyip sigorta prim maliyetlerinin kendilerine nakdi olarak verilmesini tercih edenler de var.

eğitici oyuncaklar almaya çalışıyorum. Her zaman bana bir şeyler öğretebilecek işverenler seçmeye çalışıyorum (Z.)

...Hanım (işveren) matematik öğretmeni. O ders verirken onu dinlerdim sonra benim kızlara anlatırdım. Senelerce çok şey paylaştık. Kızımı özel üniversiteye yazdırmama destek oldu. Konu komşu dedikodu yaparken o hep bizi destekledi... hep çalışan kadınları seçmeye çalışırım, çalışmayan kadın anlamaz yaşadığım sıkıntıyı. (S1.)

10 senedir çalışıyorum. Kızım ve gelinim çalışmıyor. Neden çalışmıyorlar anlamıyorum. Kadın çalışmak zorunda. Kadın kısmı erkek eline bakmamalı. Kızım da oğlum da üniversiteye gitmedi daha çok kızıma üzülüyorum. (E.)

Çalışmak, ifade ettiğim gibi bazen kesin bir kaçış bazen de gündeliğin içinden bir kaçış da olabilir:

Ne zaman evde olsam kayınvalidem ve kocam kafamı ütülüyorlar. İşe gittikçe nefes alıyorum. Zaten bizim buralarda gün içinde kimse kalmaz tüm kadınlar işe gider (Gaziosmanpaşa)...Kapıcıyız bir de. Diğer apartmanların kadınlarını örnek gösteriyor kocam bana, gazete dağıt, çöp topla filan. Tüm gün çalışıp tükenmişim zaten. Onun için gidiyorum işe işte. (A1)

Görünen o ki, ücretli ev emeği orta üst sınıf kadının tüketim alışkanlıklarına yanıt verirken, bir yandan örtülü sömürü anlarından paylaşım anlarına salınan bir düzlemde ev işçisine farklı öğrenme/direnme stratejileri kazandırıyor; iki kadın mekânsal olarak evi, ev de onları dönüştürüyor. Evin ve kadın-kadın ilişkilerinin dönüşümü elbette ki son 30 senenin hikâyesi değil, örtük sömürü biçimleri, işin ne ölçüde ev işçisi gözünde bir iş olduğu, kendini “işçi” olarak tanımlayıp tanımladığı ile işveren açısından ev mekânının piyasa mekanizmalarına açılması anları, ücretli ev emeği hayatımıza girdiğinden beri var ve olacak. Özbay (2015), bu tarihsel hikayeyi, çeşitlenen boyutlarıyla 19. yüzyıldaki Osmanlı ev kölelerinden, evlatlıklara/beslemelere kadar dayandırıyor (s. 99). Belki de bu hikayeye yeni dâhil olan durum, ev işçileri arasındaki bağların ya da birbirlerini görme biçimlerinin “görece” dönüşmeye başlaması olabilir. Bunu genelleştirmem mümkün değil ve tartışmaya açık; sadece beni şaşırtan çelişkili bir durumu paylaşmam gerekiyor.

Cinsiyetleştirilmiş Kentin Mobil Kadınları: Kentte Var Olabilmek

“Her anlatı bir yolculuk hikâyesidir- ve mekânsal bir pratik.”

Michel de Certeau

Bu çalışmada karşıma çıkan ilginç bir şey oldu. Günlük kent içi hareketliliğin öznesi ev işçilerinin yol halinin tanığı olurken aklıma şu soru takıldı; ev içi emeğin değeri nasıl ve nerede belirleniyor ya da bu bilgi nerede öğreniliyor? Benim tanıklıklarımın, yol arkadaşlıklarımından çıkan bir yanıt var: Otobüste! Ev işçilerinin gündelik pratiklerinde birbirlerine en çok temas ettikleri yer olan otobüste. Günlük deneyimler, işverenin istekleri ve işçinin beklentileri, semtlere göre belirlenebilecek yol ücretleri, işe ilişkin birikimler otobüste takas ediliyor. “Benim kadının şöyle, şunu istedi, senden bunu mu istedi?” üzerinden dolanan ifadelerde, “...sakın duvarı da sildirme bu paraya hele hele yemeklerini hiç yapma...”⁴ gibi tavsiyelerde ev işinin yapılması gerekenleri kadınlar arasında belirleniyor. Esasında bu tavsiyeler, zımni bir standardı, günlük iş kalemlerini de belirliyor.⁵ Her ev işçisi-işveren akdinin kendi özgünlüğü içinde yeniden kurulduğunu varsayarsak, hangi standardın ne ölçüde gerçekleşebildiğini tahmin etmek çok zor. Buradaki kritik nokta her ev işçinin de piyasa içerisinde eşit pozisyonda olmaması.

Kolej’de apartman görevlisi olarak da çalışan N1 (30), ilginç bir karakter. Asla uzak bir semte gitmiyor, “rahatından ödün vermediğini” ifade ediyor. Görüştüğüm diğer kadınların kullandıkları kelimelerden çok daha farklı tanımlar yapıyor: “Sıkıştığımda onu (ablasını kast ediyor) *eleman* olarak alıyorum.” Genellikle beraber işe gitme durumunda olan ya da kendi arkadaşının iş bulmasına yardımcı olan kadınların kullandıkları ifadeler “sevap, biz sadece aracıyız, aileler için çalışacaklar için onlara da rızık kapısı oluyor” iken “*eleman*” ifadesi beni biraz şaşırtıyor. Bunun yanında, 25 kadın ve onların da ailelerini kapsayan 100 kişiyi bir araya getirip bir tekstil firmasının parça başı işlerinin yapılmasını da organize ediyor. Kendi aile üyeleri-

⁴ Saha sürecindeki otobüs yolculuklarındaki notlarımdan alınmıştır.

⁵ Görüşmeleri yaptığım sıralar (Ocak-Nisan 2015) Ankara’nın herhangi bir semtine temizlik için giden bir ev işçisinin günlüğü yaklaşık 130 TL iken, çocuk bakıcısanız gittiğiniz semte göre 2200-2500 TL/aylık şeklinde değişebiliyordu.

nin salça, erişte yapıp işverenlerine satılmasını da planlayıp organize ediyor. Pek çok apartman dairesi olan N1'in kira gelirlerinin yanında "yatırım yapmak" için aldığı ifade ettiği yeni bir arazisi de var. N1'i özgün yapısından dolayı vurgulamak istedim çünkü özellikle ev işçileri arasında böyle bir "girişimci" tutum, pek de tanıdığı olduğum bir şey değil. Kentte var olabilmenin bir başka yüzü belki de. Bir diğer rekabet anına yine otobüste tanık oldum:

Ben gittiğim semtin (Barış Sitesi) diğer kadınlarından, *arkadaşlarımdan* daha fazla kazanıyorum. İşverenim beni seviyor bence. Öğreniyorlar bunu, gidiyorlar benim kadına benim maaşı azaltsın diye baskı yapıyorlar. Allaha şükür, ... Hanım onlara *prim* vermedi (B.)

White (2004), "Para ile Akraba" adlı çalışmasında kadınların parça başı iş yaptığı atölyelerde kız evlat, eş, komşu gibi "rollerin" kapitalist rolleri nasıl üstü örtük şekilde yeniden ürettiğini anlatıyor. Aile, hısım, akraba, tanıdık ilişkilerinin kentsel mekânda işe girme, çalışma düzeneğine girişi kolaylaştırıp kriz anlarında önemli bir hayatta kalma aracı olduğunu ifade ederken, bir yandan bu bağların tahakküm unsurları yaratarak rolleri yeniden üretilip kapitalist üretim süreçlerinin devamlılığında önemli bir yerde durduğunu açığa çıkarıyor (s. 138). White'ın akrabalık ve üretim ilişkileri üzerinde kurguladığı bu rasyonalite (kinsip rationality) ev işçilerine de temas ediyor. White'ın açığa çıkardığı bu çelişki, bir taraftan kişilerin kent mekânında var olabilmelerini sağlıyor bir yandan örtük sömürü ilişkilerini daha da hasıraltı ediyor. Gilbert (2000), kadınların geçimlerini sağlayabilmeleri için sosyal bağlarının hem bir kısıt hem de akılcı bir araç olduğunu ifade ediyor (s. 72). White'ın da vurguladığı gibi, emek piyasasına dâhil olma süreçlerini akraba-tanıdığın varlığı kolaylaştırıyor ve verili bir güven ilişkisi hem işveren hem de işçi nezdinde kuruluyor. Kısıtlanma meselesi, yakın çevrenin kabul edeceği işlerin yalnız ve yalnız çalışmak için seçenek olacağı, mekânsal olarak farklılaştırılmış ve yüksek derecede cinsiyetleştirilmiş sektörlerde yer bulunması olarak açığa çıkıyor. Sosyal hakların yetersiz, ücretin görece az olduğu, mekân olarak kadına içkin rollerin bir uzantısı olan işlerde çalışma şansı bulunuyor, başka bir iş deneniyor ama; "...buradaki herkes köyden, kırdan. Bilmezler hiçbir şey ama ofiste çalışsan ayıplarlar. Başımı kaparım ama neymiş erkek

varmış, eve gidiyorum o kadar evde de varsa peki, ne biliyorlar!" (A1) Konu komşu, hısım akrabasının cinsiyetleştirilmiş mekânları üretme süreçleri kentte de hız kesmeden devam ediyor.

17 yaşında evlendim, iki sene sonra Çukurca'ya geldik. O zamanlar çamur içinde gecekondudaydık, elektrik yok, su yok tabii. O zamana kadar Ankara'yı bilmedim, bırak bizim köyden çıkmadım. Gelinece derenin içine yaptık gecekonduyu, buralar aynı benim köyüm gibiydi sonra Yıldız'da bir hazine arazisini çevirdik. Çok emek verdik, yıkık döküktü ama. Çatısız çamur içinde on sene yaşadım. 5 sene sonra kızım ve oğlum oldu. 100 gram et alacak para, süt alacak para yok. Gitiğim evlerde et pişiyor öğlen için, yemiyor eve getiriyorum. Kocam garsonluk, hamallık yaptı, kovuldu ama hep. Çok çektik biz... (L.)

Biz Ankara'ya gelmedik ki köyümüz gibi yerlerdi işte, nereyi bulduysak gecekondumuzu yaptık. Şimdi Gökçek çevirdi oraları (Pursaklar) vermiyor hakkımızı (H.)

Çorum'da doğdum. 17 yaşında evlendim. 1993'te geldik. Eşim inşaata bekçi girdi. Kaynanamla iki sene yaşadım köyde, sonra buraya geldim biten apartmana girdik kapıcı olduk. Köyde iş sahası yok, ekecek tarla bağ bahçe yok. Çoluğumuz çocuğumuz kendini geliştirsın diye buraya geldik. Hemen temizliğe başladık. Yetmedi yetiremedik... Apartmanda başladım temizliğe 22 senedir gidiyorum başka yere taşındılar kızına da gidiyorum, kendine de gidiyorum. Saat 6'dan sonra ofislere eşimle gidiyoruz temizleyip geliyoruz. (Ş.)

14 yaşında Ankara'ya geldim daha çocuk... Gözümü ilk açtığımda yan komşu C. ablayı tanıdım. Pencerenin önünde günlerce ağladım babam belki gelir de beni alsın diye. 18 yaşında anne oldum, beraber büyüdük. (Z1)

Yukarıdaki alıntılarda da kentle ilk temasın ve ardından tutunabilmenin izleri yakalanıyor. Kente geliş motivasyonları ve çalışmaya başlama motivasyonları arasında birbirini besleyen bir ilişki olduğu şüphesiz. Köyden kente göç etme motivleri analizi üzerine sınırsız literatür, ekonomik, sosyal koşulların iyileşmesi, daha iyi yaşam koşulları, eğitim fırsatları üzerine odaklanıyor (Levine, 1973; İçduygu, vd., 1999; Keleş, 2010). Kırıldaki tarım arazilerinin genişleyen kentlerle daralması, artan köyden kente göç dalgalarıyla kırsal üretimin azalması ve döngüsel bir ilişki içerisinde tarım arazileri üzerinde artan baskı, değişip dönüşen toprak mülkiyeti ilişkileri, süregiden bir şekilde göç

dalgalarını hızlandırır (Levine, 1973, s. 356). Bu motivasyonların ev işçilerinin kent hikâyelerinde bir karşılığı var mıdır?

Tablo 2’deki tarihler ve ifadeler, ev işçilerinin vurguladıkları dönüm noktaları üzerinden belirlendi. İlk gruptaki kadınlar 14-17 yaşları arasında evlenip iki üç sene köyde bekleyip kente göç ediyor. Yukarıda referans verdiğim dört kadının kent hikâyesi de böyle başlıyor. 1985-1999 arasındaki tarihlerde emek piyasasına giren kadınlardaki ortak özellik, hepsinin üst gelir gruplarının yaşadığı semtlerdeki apartmanlarda kapıcılık yapması. Bu durum, eş ile kurulan ilişkiyi gerilimli hale getiren en temel durum zira kadın tüm gün işe gidip eve geldikten sonra eş tarafından çöplerin toplanması vb. işleri de yapmaya zorlanıyor. Yaşadıkları semtler, kendi köylerinin bir türevine -“*Ankara benim köyüm*”(L.)- dönüşüyor çünkü yan apartmanın kapıcılık işini köydeki akraba yürütüyor dolayısıyla erkek, eşine yan apartmandaki kadının nasıl da tüm işleri yapabildiğini söyleyerek, bir iktidar sarmalı yaratıyor.

Tablo 2. Çalışmaya Başlama/Kente Geliş Tarih ve Nedenleri

Çalışmaya Başlanan Tarih	1985-1999	2000-2010	2010-2015
Kente Geliş	1970-1975	1990-1995	2010-2015
Çalışmaya Başlama Sebebi	Zorunluluk	Çocukların büyümesiyle artan eğitim harcamaları	Ev sahibi olmak için çekilen banka kredisini ödemek
Köyden kente göçün sebebi	Eşin işi Köyde iş imkânının olmaması	Eşin işi Köyde iş imkânının olmaması Çocuklar için daha iyi eğitim olanakları	Çocuklar için daha iyi eğitim olanakları
Nereli	Çorum (5), Sivas (1), Çankırı (1)	Çorum (5), Ankara(3), Çankırı (2), Yozgat (2), Manisa (1), Karabük (1) Ardahan (1), Kırşehir (1) Erzurum (1) Sivas (1)	Çankırı (2), Ankara (1), Bolu (1), Çorum (1), Çankırı (1), Malatya(1)
Görüşmeci sayısı	7	17	8

Kadın kendi evinin, diğer işyeri olan evlerin ve apartmanının kadınlıkla ilintilen bütün işleriyle sorumlu kılınıyor (Özyeğin, 2005, s. 70). Kadının "meydan okuması" ya da mücadele etmesi gereken tek alan, eşin ikna süreci değil. Bebeklik çağındaki çocuğun bakımı nasıl olacaktır?

Küçük kızım işe gitmeyeyim diye ağlardı kapıda. Ona derdim, iş gitmezsem sana çikolata, bisiklet alamam. 4 yaşındayken bisiklet diye tutturdu dedi ki bana; anne gitme ben ne çikolata ne bisiklet istiyorum, gitme... Çok kötü oldum. Zorundaydım(Ş.)

Eşi: Ben büyüttüm kızları

Kapıcı çocukları babayı ana bilir. Evin erkeği gibi gideriz işe... (Ş.)

Kadın her gün yeniden üretmek zorunda kaldığı kadınlık rolleri ile sınanır, para kazanmak zorundadır yoksa kentte nasıl ayakta kalacaktır? Bazen iki rolü beraber taşır; "Bebemi sırtıma bağlardım temizliğe düşerdim. ...Hanım izin verirse koca emzirmeye bebemi getirirdi" (A1). Sim (2007)'in ifade ettiği üzere, evlenip köyden kente göç eden kadınlar için karşılanabilir çocuk bakımının eksikliğinden dolayı bebeklik çağında çalışmamak, adeta bir zorunluluktur fakat kırsal alandaki üretim süreçleri daha esnek olduğundan çocuklarını tarım arazisine getirebilmesi sayesinde kadın, her iki "rolünü" de tamamlayabilir. Sim'in çocuk bakımı üzerinden karşılaştırdığı kentsel ve kırsal üretim süreçleri üzerine varsayımını sarsabilecek bir durum A1'in cümlelerinde yakalanıyor.

"Taze kentliler", kentte var olabilmek için kırsal bağlarını bazen yeniden yorumluyor, daha da güçlendirerek şekillendirebiliyor; özetle kentle kırsal bağları tekrar yoğurup gündeliğinde uyguluyor. Kadın için, ilk kertede kentsel yaşam köydeki gündeliğin bir devamı gibi; konu komşu ziyaretleri, salça, tarhana, erişte yapım günleri, kahve sohbetleri aynı kişilerle farklı bir mekâna taşınarak maruz kalınan dış-sallıklar form değiştiriyor. Kadınlar kendilerine biçilen rolleri kentte daha ağır bir biçimde deneyimlerken bir taraftan da köylerine dönmek istemiyorlar. Kocaların hayali, emekli olup köyde, kentteki maddi kazanımlarla yapılan eve kesin bir dönüş iken, kadınlar için; "...dönme-ye hiç niyetim yok..."tur (A1).

30 senelik bir kent hikâyesi demiştim en başta, Tablo 2’ye bakıldığında; görüştüğüm kadınların büyük bir kısmının 2000 sonrası çalışmaya başladığı görülüyor. Bu kadınlar iki temel mesele etrafında konuşuyorlar; eğitim ve sağlık. Kente gelmelerinin ve çalışmaya başlamalarının da temel sebebi, çocukların eğitimi. Kadınlar, çocuğun büyümesiyle bakım yükünden bir nebze olsun kurtuluyor ve mobilité kazanabiliyorlar fakat bir taraftan eğitim masrafları artıyor. En iyi ve en temiz yerlerde çocuklarını görmek istiyorlar. N. her şeyi özetliyor; “çalışsın okusunlar bizim gibi *birilerinin işçisi* olmasınlar, insanlar onların önünde ceket iliklesin”. Ya da 3 yaşındaki kızını üst gelir gruplarının tercih ettiği bir kreşe gönderen R.’nin dediği gibi:

Kızım için en iyisini istiyorum. Temiz ve nezih yerlerde olsun. Kreş masrafları bizi çok zorluyor ama onun için çalışıyorum. Konu komşu eşin de çalışıyor, otur evinde çocuk baksana diyor ama umursamıyorum anlamıyorlar.

Yine kızlarını özel üniversitede okutan, onun eğitim masraflarını karşılayabilmek için çalışan G. ve S1 “konu komşunun” baskısına maruz kalıyor ama istiyorlar ki çocukları “iyi” olsunlar. İkinci temel meseleye gelirsek, sağlık masrafları kadınları baskılayan diğer önemli etken. Ev işçilerinden A2, kronik böbrek hastası ve her gün diyalize girmek zorunda, sağlık masraflarını karşılamak için çalıştığını ifade ediyor. Yine S1, kayınpederinin ve engelli kızının sağlık ve eğitim masraflarını karşılamak için çalışıyor. Zihinsel engeli olduğu için kendi çabalarıyla her şeyi öğretmiş ona, özel hoca tutmuş;günde 5 TL kazanırken saati 6,5 TL olan özel ders ücretini ödemeye çalışmış. Engellilere özel eğitim ile ilgili kurs ve atölyelere götürmüş ve en nihayetinde kızının üniversite kazanmasını sağlamış. S1’in eşi kamuda memur olarak çalışıyor ve kendi evleri var fakat sağlık harcamaları S1’i çalışmaya yöneltmiş. Y.’nin eşi ve kızı lösemi hastası, onların sağlık masraflarını karşılayabilmek için çalışıyor ve her gün Saray’dan Gölbaşı’na (gidiş geliş günde 70 km-5 saat) gidip geliyor. En temel kamusal hizmetlere erişememe durumu hane ekonomisini derinden sarsıyor. Ekonomik yeniden yapılanmanın sisteme “getirisi” olan özelleştirmeler ve devletin temel hizmet sunumlarından elini

çekmesi, kentte yaşamlarını güç bela sürdüren ve görece daha kırılgan olan “taze kentlileri” daha da baskılıyor.

Neoliberal ekonomik yeniden yapılanma, 2001’de yaşanan ekonomik krizle baskılama özelliğini “pekiştirir”. Yaman Öztürk (2010), 2001 krizinin hane ekonomisine etkileri üzerine yaptıkları çalışmada, kadınların hazır gıda alışverişini asgari düzeye indirip ev yapımı gıdalara yöneldikleri, böylelikle mutfakta harcadıkları zamanın radikal bir şekilde arttığı sonucuna varıyor (s. 94). Bu bulgunun yanı sıra, kadınların hane ekonomisi üzerindeki yükü azaltmak amacıyla en ucuz ürünü bulabilmek için market alışverişinde daha fazla zaman harcamak zorunda kaldıkları açığa çıkan bir diğer sonuç. Uzun dönem işsizlik eğilimi ve düşük ücretler kadınların enformel sektöre yönelmesine sebep oluyor. 2010 sonrasının kent ve emek hikâyesi, farklı bir duruma referans veriyor. Bu dönemde ev işçileri borçlanma ilişkilerinin içine dâhil oluyor, yüksek miktarlardaki ev kredisinin geri ödemesi tek maaşlı aileyi sarsıyor. “Dört oda bir salon bir evim olsun istedim, ihtiyacımız yok ama istedim işte” diyen A.’ya yeni evlerini nerede aldıklarını sordum. A. ve diğer kadınlar da semtlerini değiştirmeye niyetli olmadıklarını söylüyor, eski evin bir sokak ötesi ilk tercih oluyor ve hiçbirisi süregiden sosyal bağları yıkmak istemiyor çünkü: “Herkes burada(dır), gitmek istemem” (A.) Kendi semtleriyle gelgitli bir ilişki kurdukları açık, herkes orada ve kadınlık-erkeklik rollerinin yapılması gerekenlerini bir bir her gün tekrarlıyor, akrabalık ideolojisi kendini her gün yeniden kuruyor ama kadınlar için bazen “herkesin burada” olmasının belli olumlu tarafları ortaya çıkabiliyor. Doğan-tepe’de yan yana iki gecekonduda oturan H., Z1 ve üst taraftaki gecekonduda oturan C. için bu yan yanalığın bir anlamı var. Çocuklarını birbirine emanet edebilmenin, kocadan az biraz kaçabilecek bir yerin, işe beraber gidip emeği bölüşmenin nefes aldırabildiği anlar var. Kendi mahallelerini güvensiz buluyor ama bir yandan “onsuz” yapamayacaklarını vurguluyorlar. Mahallelerinin yeni “misafirleri” Suriyelilere mesafeli bir yerden bakarken, yolların/sınıfların/cinsiyetlerin mesafelerinin arasında sıkışıp kalıyorlar. Sanırım bunlar hep *mesafelerin* meselesi...

Kentin Cinsiyetleştirilmiş Mesafeleri

Kim bakkala arabayla gitmek için araba kullandığın bir yerde yaşamak ister ki, ölsen kokun çıkar burada (Angora Evleri). Milyonları versen yaşamam (H.)

Mahalleme seviyorum. Başka yeri istemem. Çukurambar hele... Tövbee... derenin dibi orası ne bakkal var ne manav orada. (Y.)

Sınırlarına gitgide genişleyen, enine boyuna hızlıca büyüyen, kalıbına sığmayan büyük gelen, kırsalı da içindekileri de yutan (mega) kentler... Hem mecazi hem gerçek anlamıyla mesafeleriyle tanımlanan, kutuplaşan-uzaklaşan, parçalanmış, bütünlükten uzaklaşmış, çeşitlenecekken aynılaşmış Türkiye'nin hamur gibi yoğrulan kentleri. Kısa bir 30 senenin hikâyesi galiba bu sığdırabildiklerim. Bu mesafeleri her gün saatlerce kat eden, gitgide pekişen sınırları "sözde" her gün kesen ev işçilerinin yol hikâyesi, mesafelerin de hikâyesi aslında.

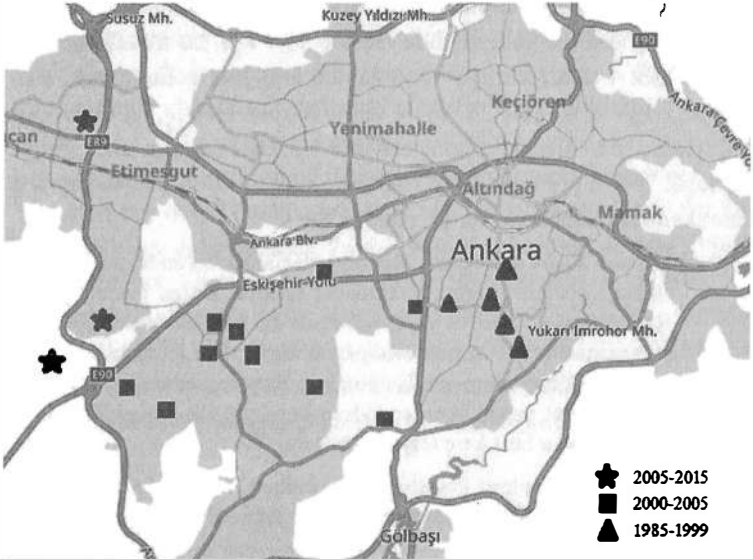
Bu mesafelere cinsiyet boyutunu katan Law'ın (1999), cinsiyetleştirilmiş mobilite (gendered mobility) kavramsallaştırması yolumuzu açabilir. Law, toplumsal cinsiyet ve mekânsal pratikler üzerine gündelik meselesinin geri planda kaldığını, mekânsal olarak ayırışmış sosyal anlamda kutuplaşmış neoliberal kentlerin ev-iş yeri-ev durakları arasındaki zaman mekânsal ayırışmaların toplumsal cinsiyet bağlamında ele alınması gerektiğini vurgular. Law, bu kavramsallaştırma altında bazı temalar kurgular. (Cinsiyetleştirilmiş) sembolik kodlar, iş bölümü, yapıli çevre vb. temalar çerçevesinde, cinsiyet rollerinin mekansallığının inşa olduğunu ifade eder ve mobilitayı etkileyen kaynaklara erişimde bu inşa sürecinin temel bileşen olduğunu analizine ekler (s. 568). Uteng (2011) ise, mobilitenin fiziksel bir hareketin ötesinde sosyal ve politik bir olgu olduğundan bahsederek sınıf içerisinde de tekrar tanımlanması gerektiğinin altını çizer. Kadınların mekânsal hareketliliklerini erkeklerden farklı kurgulamak zorunda olduğunu ifade ederken orta sınıf kadınlar ile işçi kadınların da farklılıklar taşıyacağını vurgular (s. 11-12). Uteng'in çalışmasında, kent çeperinde yerleşik orta sınıf kadınların çepere doğru yayılıma aynı derecede yanıt vermeyen toplu ulaşım kapasitesinin varlığı, işçi kadınlarda ise kendi mahallerindeki yapının (trafik, sokak lambaları, yaya geçidi vb. noksanlığı) gündelik hareketliliklerine ket vurduğu sonuçları ortaya çıkar. Öncelikle şunu ortaya koymak gerekiyor, bahsedilen kentsel mekâ-

nın yayılması meselesi kadınların mekânsallığında nerededir? Tablo 3 ve Şekil 1'de, kadınların çalışmaya başladıkları zaman ve çalıştıkları semtlerin yıllara göre mekânsal değişimi görülüyor.

Tablo 3⁶. Çalışma Yıllarına Göre Semtlerin Mekansal Değişimi

1985-1999	2000-2005	2005-2015
Yıldız	Angora Evleri	Bağlıca
Sokullu	Beysukent	Yapracık
Ayrancı	Çayyolu	Eryaman
GOP	Çukurambar	
Kızılay	Yaşamkent	
	Barış Sitesi	
	Ümitköy	
	Gölbaşı	
	Alacaatlı	

Şekil 1. Çalışma Yıllarına Göre Semtlerin Mekansal Değişimi

⁶ Bu tabloda kadınların ifadelerinden yola çıkılarak, 1985-2015 yılları arasındaki işyerlerinin bulunduğu semtler özetlenmeye çalışıldı. Örneğin; tabloda, 1985-1999 yılları arasında yer alan GOP, Kızılay gibi semtlere ev işçileri 2005-2015 yılları arasında da gidebilmektedir. Bu tabloda, yıllar içinde ortaya çıkan yeni semtler vurgulanmaya çalışıldı.

Orta, orta-üst sınıflar gitgide kentin batısına doğru ilerliyor. Daha güvenli, sınır ihlaline müsaade etmeyen, orta-üst sınıf kadının kreş, spor, alışveriş vb. tüm ihtiyaçlarına yanıt veren mega evler ve mega siteler, saniiyelerle yarışırçasına bitiveriyor, *zaman onlar için de hayati* sanıyorum. Bu büyüme ve yayılma biçimi Ankara'nın kentleşmesini analiz eden çalışmalarda, politik, sosyal ve ekonomik süreçler bağlamında ele alınıyor (Uzun, 2006; Topal vd., 2015; Keleş, 2010; Şenyapılı, 2006). Örneğin; Uzun (2006), 1990 ve 2000 arasında kent merkezinden 20 km uzaklıkta ikamet eden nüfusun yaklaşık yüzde 250; 1985 ve 1990 yılları arasında merkezden 25 km uzaklıkta ikamet eden nüfusta yüzde 600'lük bir artış olduğunu ifade ediyor (s. 204). Mesafelerin ev işçilerindeki yeri nedir peki?

K., 22 senedir aynı işveren ile çalışıyor ve işverenin yıllar içerisinde değişen semtleri Tablo 3'teki değişime birebir uyuyor. K.'nin, 1985-1999 yılları arasında evi ve işyeri arasındaki mesafe 5,97 km; bu mesafe iki araç kullanılarak yaklaşık 2 saatte tamamlanıyor. 2000-2005 yılları arasına gelindiğinde mesafe 17,7 km; bu mesafe üç araç ile yaklaşık 4 saatte alınıyor. Son zaman aralığına gelindiğinde, mesafe 28,6 km ve üç araç ile yine 4 saatte bitiyor. Özetle, ilk periyotta 1-2 saatte aşılacak mesafeler son periyotta 4-5 saate çıkıyor. Y. bir günde yaklaşık 70 km yol kat ediyor ve 5 saati otobüs ile dolmuşta geçiyor. Bu rakamların elbette ki bir gerçekliği var.

Zaman benim için hayati. Her şeyi planlamak zorundayım. Ev işini, kreş, çocuğun işlerini, apartmanın işlerini. Bazen beklemiyorum otobüsü yürüyorum ne yapayım? Ayda 1,5 günlük kazandığımı yola veriyorum (*aylık ulaşım maliyeti yaklaşık 144 TL-günlük kazanç 130 TL*). Yürüyorum işte. İşe geç kalamazsın, işveren 5 dakika geç kalsan surat yapar, eve geç kalsan koca. İşe ilk başladığımda eve gelene kadar otuz kere arıyordu kocam. (R.)

Kızılay'da hepimiz koştururuz, ne gezmesi! Islak terin üstünde koştur. Kızılay (aktarma merkezi⁷) benim için sadece ter içinde koştuğum bir yer. (N.)

⁷ Ankara'da toplu ulaşım da aktarma süresi 75 dakika. Tam bilet 2,35 TL, ikinci aracı 75 dakika içinde kullansanız bile 0,80 TL ödemeniz gerekiyor.

Ev kadını “şimdiyi” sürüklüyor, ev işçisi içinse şimdi geçti bile...
Tekrar mesafeye dönersek;

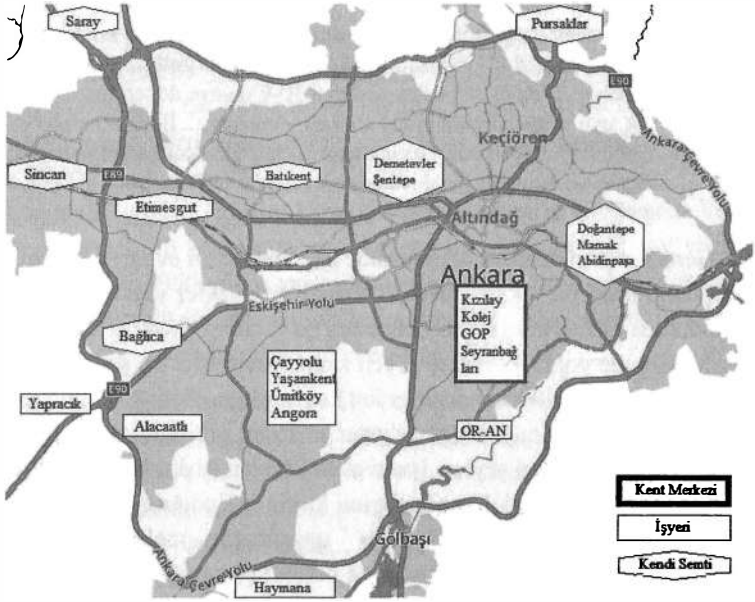
Ne kadar uzağa gittiğim benim için önemli değil. Yeter ki insan gibi davransınlar. Gölbaşı’na (34,9 km) 15 sene gittim... Hanım için. Sabah 6.30’da evden çıkıp akşam 8.30-9’da eve dönerdim. Eve git, yat, uyu. Rüyalarımda bile *domestos*, *domestos*... İlk akrabalar çalıştığım için dedikodu yaptılar ama kocam daha çok çalışmamı istedi hep. Kollarım ağrı içinde ama yine çalış diyor. Tüm gün ayaktayım, otobüste de ayakta. (Y.)

Gerçek mesafeleri gündeliklerinde deneyimleyen ev işçisi kadınlar için öteki semt bir o kadar uzak. “Milyonlar verseler yaşamayacağı”, “bakkalına arabayla ulaşılan”, dışarıya da kendine steril semtler, onların gözünde yolda, otobüste geçen zamandan başka bir şey değildir. Yıllar içerisinde gittikleri semtlerden konuşurken, ilk önce zihinlerine “...Hanım” gelir zira beklenen “yeter ki insan gibi davransınlar”dır. Mesafeleri belirleyen şeyler; işveren ile kurulan ilişki, koca ile kurala(bile)n ikna süreçleri, hanede geçimi kimin sağladığı/geçimin sağlanıp sağlanamadığıdır. Doğan-tepe’de yaptığım görüşmelerde, kadınlar uzaklığın ya da işverenin tutumunun önemli olmadığını, para kazanmak zorunda olduklarını ve başka çarelerinin olmadıklarının sıklıkla vurguladılar. Görüştüğüm 5 kadından 4’ü evin geçimini sağlıyor. Birinin eşi engelli olduğu için çalışmıyor, diğerleri için “koca” nefretten başka bir şey değil. Doğan-tepe’den⁸ Alacaatlı’ya gitmek için bir gün içinde 60 km gidip gelmek ve 4,5 saatini harcamak zorunda. Şekil 2⁹, aktarmaya çalıştığım mekânsallığı daha rahat kavrayabilmek için hazırlandı. Ankara’da toplu ulaşımın merkezi olan Kızılay’a herhangi iki semt arasındaki yolculukta uğramak durumundasınız. Kadınlar, bu kent tasarımıyla hâlihazırda zaten iki araç kullanmak zorundalar bir başka deyişle “ter içinde kalınan bir Kızılay” deneyimini yaşamak zorundalar.

⁸ Doğan-tepe’de yaşayan Suriyelilerin sayısı hiç azımsanacak gibi değil. Aynı zamanda bu semt kentsel dönüşüm bölgesi. Ev fiyatları bir senede (2015) 100.000 TL’den 300.000 TL’ye fırlamış. Görüşmelerde ifade edildiğine göre, Suriyelilerin gelişi kiralari arttırmış..

⁹ Haritada işaretlenen semtlerin yer ve sınırları mevcut halin birebir gösterimi değildir. Görünürlüğünü arttırabilmek için sınırlar bazı durumlarda birleştirildi.

Şekil 2. Görüşmecilerin Semtleri-İşyeri Semtleri

Özel derse gittiğim günlerden birinde, üst gelir grubundan bir kadın ile ev işçisi bir kadının farklılaşan mobilitelerinin tanığı olmuştum. O gün, ev işçisi işini tamamlamış günlüğünü işverenden alıyor, yol parası üzerine minik bir tartışma yaşıyordu. Ev işçisi 10 TL istedi ama işverene istenen para “beklediğinden” çok geldi. Ev işçisi çıktıktan sonra işveren bana dönüp dedi ki; “Allah aşkına bu kadar eder mi yol parası, bana hesaplasana. *Sömürmesin* iyi niyetimi...” 10 senedir evin içini, her köşesini kendi evinden iyi bilen ev işçisi, daha tanışalı iki ay olmuş bir genç kadına test ettirilmişti... Cinsiyetleştirilen mobiliteler sınıflaşıyordu da.

Sonuç

Alman sosyolog Simmel (2004), 1903 yılında yayımladığı “Metropol ve Zihinsel Yaşam” adlı makalesinde, kenti simgeleyen şeyin “saat” olduğunu; kırdan kente göç edenlerin zamanı kontrol edebilmek

adına gitgide hesaplayan bireylere (*calculating ones*) dönüştüklerini ifade etmiş. “Şimdi”nin içinde kaybolan ev işçisi ise her dakikasını planlamak zorunda kalan bireylere dönüşmüş istemese de. Kentsel mekânın merkezden çepere dağılmış yaşam mekânlarının hemen hemen hepsine gündelik hareketliliğinde temas etmiş ama hep bir “öteki” olarak, o sınır ihlali gibi gözüken her geçiş sınırların daha keskin hale gelişi olmuş. Kutuplaşmış kentlerin yaşamları daha da uzaklaşmış ama biraz karmaşık şekilde; “Bizim anahtarlıklar bizim olmayan evlerin anahtarlarıyla doludur ama onlar benim evim ...” Hanım daha az gelir eve, ben daha çok geliyorum. Bize bıraktı evi sanki. Eşyaların yerini onlardan iyi bilirim bana sorarlar” (N.). Kent, büyümesini ve yayılmasını sürdürdürsün, gündeliğin içinde her sınıfı kesen çelişkiler yaratmaya devam ediyor. İşveren, orta-üst sınıf kadın, evin, mahremnin daha sert ve acımasız piyasa mekanizmalarına açanı, kendi tüketim alışkanlıkları dönüştükçe yaratılan mekânların hapsolanı; aslında o da her şeyi tüketip yiyip kocamanlaşan “bizim olmayan” kentlerin bir diğer kurbanı. Ev işçisi, yeniden yapılanan kentlerin ve ekonomik yapının içinde bir umutla gelinen kentte, sistemin en kırılgan olanı ama bir yandan kentte “nefes alanı”. Kendi semti, konu komşu, akraba iktidarıyla kadınlık rollerini ona her gün tanıtip hatmettirirken bir yandan yine çelişkili bir şekilde kentte var olabilmesinin onun gözünde tek alanı, mekânı. Ücretli ev emeği ise, ona bir mobilite kazandırmış ama bir yandan zaman ve mekân arasına da sıkıştırmış. İşinden nefret de etmiş ama bir yandan başka bir kadının kadınlık rollerini devraldığı işi, kendi gündeliğinden kaçışın bir *anahtarı* olmuş.

Bu metinde, ev işçilerinin mekânlarını onların kelimelerinden aktarmaya çalıştım. Evin içinde gerilimli bir şekilde üretilen karı-koca ilişkilerinin yanı sıra abla-kız kardeş ile el ele yürüyen işçi-işveren ilişkisine baktım. Ardından kendi hikâyelerini anlatırken vurguladıkları iki dönüm noktası; kente ilk geliş ve kent içi mobilitenin temel nedeni emek piyasasına girilmesi üzerinden ev işçilerinin kent ile kurdukları bağlara uğradım ve yollara baktım; *mesafelere ve saatlere*. Her mekânsallık kendi çelişkisini getirdi ve kendi sorusunu. Ev işçilerinin kelimelerini takip ederek bir ya da birden çok kent ve emek hikâyesi anlatmaya daha doğrusu hikâyeyi aktarmaya çalıştım. Hiçbir za-

man yeniden yapılanan, kendi devamlılığını bir şekilde sağlayıveren bu vahşi sistemin hepimizi saracağını düşünmedim çünkü çelişkilerin güzel bir yanı direnç alanlarına dönüşebilme kapasitelerini içlerinde barındırmaları.

Kaynakça

Alkan, A. (2005). *Yerel Yönetimler ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı*. Ankara: Dipnot.

Alkan, A. (2012). Şehircilik Çalışmalarının Zayıf Halkası: Cinsiyet. Serpil Sancar (Ed.), *Nermin Abadan Unat'a Armağan-Birkaç Arpa Boyu: 21. Yı'a Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar* içinde (s. 343-414). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Bora, A. (2012). *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emegi ve Kadın Öznelliğinin İnşası*. İstanbul: İletişim.

Bolak H. (1995). Towards a Conceptualization of Marital Power Dynamics: Women Breadwinners and Working Class Households in Turkey. Şirin Tekeli (Ed.), *Women in Modern Turkish Society* içinde. New Jersey: Zed Books.

Castells, M. (1979). *The Urban Question: Marxist Approach*. London: Edward Arnold.

De Beauvoir: (1974). *The Second Sex*. New York: Vintage

Domosh, M., Seager, J. (2001). *Putting Women in Place: Feminist Geographers' Make Sense of the World*. New York: Guilford.

Hanson, S., Kwan, M. (2008). *Transport: Critical Essays in Human Geography*. US: Ashgate Publishing Company.

İçduygu, A., Sirkeci, İ., Aydıngün, İ. (1999). Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketlerine Etkisi *Türkiye'de İçgöç* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı.

Gilbert, M. R. (2000). Identity, Difference, and the Geographies of Working Poor Women's Survival Strategies. Miranne, Kristine, Young Alma, (Eds.), *Gendering the City: Women, Boundaries, and Visions of Urban Life* içinde. US: Rowman & Littlefield.

Kalaycıoğlu, S., Tılıç-Rittesberger, H. (2000). *Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar Cömert Ablaların Sadık Hanımları*. Ankara: Su.

Keleş, R. (2010). *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge.

Law, R. (1999). Beyond "Women and Transport": Towards New Geographies of Gender and Daily Mobility. *Progress in Human Geography*, 23 (4), 567-588.

Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* (D. Nicholson-Smith, Çev.) Oxford: Blackwell.

Levine, N. (1973). Old Culture-New Culture: A Study of Migrants in Ankara-Turkey. *Social Forces*, 51 (3), 355-368

Mackenzie: (2002). *Kentte Kadınlar*. Bülent Duru ve Ayten Alkan (Eds.), 20. Yüzyıl Kenti içinde (s. 249-284) (B. Duru, A. Alkan, Çev.) Ankara: İmge.

Mackenzie: (1989). *Visible Stories: Women and Environments in a Post-War British City*. London: McGill-Queen's University.

McDowell, L. (1999). *Gender, Identity and Place: Understanding Feminist Geographies*. Cambridge: Polity.

Özyeğin, G. (2005). *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özbay, F. (2015). Türkiye'de Ev Emeğinin Dönüşümü Ondokuzuncu Yüzyıldaki Osmanlı Ev Kölelerinden Günümüzdeki Kaçak Göçmen İşçilere. Ahmet Makal, Gülay Toksöz (Eds.), *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği* içinde (s. 99-134). Ankara: İmge.

Rose, G. (1993). *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. US: Minnesota.

Cheng Sim, H. (2007). Urbanization in Sarawak: A Context. Hew Cheng Sim (Ed.), *Village Mothers City Daughters Women and Urbanization in Sarawak* içinde. Singapur: Institute of Southeast Asian Studies.

Simmel, G. (2004). The Metropolis and Mental Life. Malcom Miles, Tim Hall, Ian Borden (Eds.), *The City Cultures Reader* içinde (s. 12-19). London: Routledge.

Spain, D. (2008). Gendered Spaces and the Public Realm. Judith DeSena (Ed.), *Gender in an Urban World* içinde (s. 9-28). UK: Emerald Group.

Şenyapılı, T. (2006). Ankara Kenti İkili Yapısında Dönüşümler. Tanrı Şenyapılı (Ed.), *Cumhuriyet'in Ankarası* içinde (s. 216-245). Ankara: ODTÜ.

Topal, A., Çelik, Ö., Yalman, G. (2015). Case Study Paper Relating Financialisation of The Built Environment to Changing Urban Politics, Social Geographies, Material Flows and Environmental Improvement/Degradation in Ankara. Working Paper Series No. 116, Financialisation, Economy, So-

ciety and Sustainable Development (FESSUD).

Uzun, N. (2006). Ankara'da Konut Alanlarının Dönüşümü: Kentsel Dönüşüm Projeleri. Tansı Şenyapılı (Ed.) *Cumhuriyet'in Ankarası* içinde (s. 198-215). Ankara: ODTÜ.

Uteng, T. P., Cresswell, T. (2008). *Gendered Mobilities*. England: Ashgate.

Yaman Öztürk, Melda. (2010). Gender Aspect of Survival Strategies: Burdens that Financial Crises Create in Women's Life in the Developing Countries. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (3), 93-110.

White, J. (1994). *Money Makes Us Relatives*. New York: Routledge.

AVM Mağazalarındaki Satış İşi: Performans ve İş Tatmininin Toplumsal Cinsiyet Temelli Analizi

Ece Öztan, Nurcan Özkaplan ve Ester Ruben

Giriş

Tüketim, çağımızı anlamamanın anahtar kavramı olarak ortaya çıkıyor. Çağdaş toplumlarda ve özellikle metropol şehirlerde, mesleki kutuplaşma ve toplumsal eşitsizliğin yüksek olmasına rağmen, tüm insanlar tüketimle ilgili “gündüz düşü” görmeye davet ediliyor. Geçimlik düzeyin üstünde ne kadarlık bir nüfusun yaşadığından bağımsız olarak, bu çağrı “arzu”yu yaratan, güçlendiren ve dönüştüren imajlar, semboller yoluyla insanları adeta avlıyor (Bocock, 1997’den aktaran Çelebi, 2007, s. 10). İpek Tan Çelebi, Kanyon alışveriş merkezinde yaptığı araştırmayla, tüketimin sadece ihtiyaçları karşılayan bir eylem değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel sembolleri içeren bir süreç olduğunu anlatıyor. Tüketim pratiklerinin statü göstergesi olmasının, AVM’lerde alt sınıfların ayrıcalıklı sınıf yaşam biçimiyle karşı karşıya gelmesine ve belki bazı metalara sahip olmasına yol açtığını anlatan yazar, alt sınıfları dışlayan “sembolik şiddet” üreten pratikleri de analiz ediyor.

Ritzer (2000), İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Amerikan toplumunun tüketim toplumu haline gelmesinde, birçok insanın daha fazla kaynağa sahip olmasının ve bu kaynakların büyük kısmını kişisel tü-

ketime harcamak istemelerinin rolü olduğunu söyler. Kuşkusuz, “kapitalizmin altın çağı” olarak adlandırılan bu genişlemeci dönemde, sermaye birikim sürecinin gereklerini, artan yatırım ve büyüme oranlarının belirleyiciliğini de ihmal edemeyiz; ‘modern’ yaşam tarzının vazgeçilmez tüketim ürünleri olan beyaz eşya, TV setleri, otomobil vb. ürünlerin ücretli sınıflara ya da çoğu hanelere nüfuz etmesi de aynı dönemde gerçekleşir. Ritzer, aynı dönemde bu istekleri yaratmaya ve insanları tüketime sevk etmeye yönelik reklama da muazzam miktarlarda yatırım yapıldığını da belirtir. Lash’a (2006, s. 125, akt. Kılıç, 2014) göre ise reklamcılık, ürünlerin reklamını yapmaktan çok, bir yaşam biçimi olarak tüketimi özendirme hizmeti vermektedir. Tüketicinin kitlesel karakteri, çok sayıda insanın çalıştığı işin tüketim kültürüyle ilgili olması anlamına gelir. Milyonlarca insan “fastfood” restoranlarında, alışveriş merkezlerinde, kumarhanelerde, yolcu gemilerinde ve benzeri tüketim mekanlarında çalışmaktadır. Tüketim, dünyanın her yerinde bireylerin yaşamında giderek büyüyen bir rol oynuyor. Ritzer (2000) tarafından “yeni tüketim araçları” olarak adlandırılan tüketim odaklı merkezler, asıl olarak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkmış ya da yeni biçimlere bürünmüş ve ilk hallerinden güç alıp ama onların ötesine geçerek tüketimin niteliğini kökünden dönüştürmüş ortamlardır (s. 18).

Ersoy (2014), tüketimin pompalanması için arzuların nasıl kışkırtıldığını şöyle anlatır:

Geç dönem kapitalizmin en karakteristik özelliği, arzuların bastırılması değil bilakis kışkırtılmasıdır. Arzular reklamlarla kışkırtılır. Ancak tatmini vaat edilen şey bireyin (bebeğin) değil, düzenin (annenin) arzusudur. Kendiliğin güdülemediği arzu, gerçek bir arzu değildir. Sonuçta, ortaya, kendilikle bağıni koparmış, arzu görüntüsü altında köksüzleşmiş ihtiraslar çıkmaktadır... Modern insanın hakiki arzusu hâlâ tatminsizdir... Ne denli tatmin bulup, kazanım sağlasa da hep bir şeyler eksik ve yarım kalmaktadır. Kapitalizmin başarısı, bu eksikliği ve ikame arzuyu, ürettiği metalara yönlendirebilmesidir... AVM’ler vitrinlerden oluşur. Vitrinlerin içinde, kusursuz (cansız) vücutlar, konforlu elektronik eşyalar, tadılmamış eşsiz lezzetler, formülü bilinmeyen gizemli parfümler, şık giysiler sergilenir. Camekân; tasarımıyla, ışığıyla sihirli bir ayna gibidir. İçindekini

arzulanır kılar; camdan yansıyan kendi görüntümüz, baktığımızla kıyaslanınca sönük kalır. AVM'ler düzenin cazibe merkezleridir, küçük deliklerden sızıp başka bir âleme geçtiğimiz hissini yaratır. Zaman-mekân algımızı değiştirir; doymak bilmeyen arzunun kolayca tatmin edileceğine dair bir yanılsama yaratır. Asıl amacı tüketme arzusunu kışkırtmaktır, bunun yanında gündelik gereksinimlerimizi de karşılamayı vaat eder.

Biz, çalışmamızın konusu gereği, bu tüketim odaklı merkezlerin en gözde ve en yaygın örneği olan alışveriş merkezleri üzerinde duracağız. Bilindiği gibi, alışveriş merkezleri, gezinti alanlarıyla bir araya gelen dükkanlar, yeme-içme mekanları ve eğlence mekanlarından oluşan mimari yapılarıdır. Alışveriş merkezleri hayal alemini, zevki, karnavalsı başıboşluğu davet ederken, bireyi gözetim altında tutan, özel mülkiyete ait kamusal mekanlardır (Featherstone, 1996, s. 166; aktaran, s. Aydoğan, 2009, s. 206).

Baudrillard (2008), yeni alışveriş merkezlerini bolluğun ve hesaplamanın sentezi olarak tanımlar (s. 20). Alışveriş merkezleri, ürün bolluğu ve mekan içi hemen her şeyin çok ayrıntılı bir şekilde hesaplandığı, insanları tüketime çekecek ya da en azından burada vakit geçirmelerini sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Özelde alışveriş merkezlerinin, genelde ise yeni tüketim araçlarının en önemli özelliği, insanlara tüketirken daha çok zaman ve para harcatmak üzere tasarlanmış olmalarıdır (Ritzer, 2000, s. 25).¹

I. Kentsel Alışveriş Mekanlarının Dönüşümü ve Perakendecilikte Değişen Güç Dengeleri

Perakendecilik, en basit tanımıyla, malları ve hizmetleri nihai tüketicilere satmaktır; dolayısıyla mal ve hizmetlerin ekonomideki dağıtım sürecinin son aşaması olarak da tanımlanabilir (Mısırlı, 2009). 1970'lerin sonu ve 1980'li yıllardan itibaren perakendecilik sektörü organizasyon, ölçek ve coğrafi dağılım olarak farklılaşmıştır (Kompil & Çelik, 2009). Makroekonomik dinamikler, alışveriş ve tüketim alanındaki değişimlerle perakendecilik, artık ürünlerin nihai kullanı-

¹ Ritzer (2000), alışveriş merkezleri, modern kumarhaneler, seyahat gemileri, ayaküstü (fast food) restoranlar gibi tüketim merkezlerini "yeni tüketim araçları" olarak adlandırır.

cıya yönelik alım-satımının ötesinde yeni bir kültürel olgu haline de gelmiştir.

Perakende sektörü, örgütlenmesine göre iki temel kola ayrılmaktadır. Geleneksel perakendecilik, bakkallar, pazar esnafı ya da küçük esnaflar örneklerinde olduğu gibi, yıllar öncesinden bugüne yapılmakta olan, klasik perakende anlayışıdır (MEB, 2008, s. 7). Organize yani modern perakendecilik ise, belirli bir sistem ve disiplin içinde çalışan, organizasyonlarını tamamlamış, her şeyin kayıtlı olduğu süpermarket, hipermarket veya zincir marketler ve mağazaları ifade etmektedir (MEB, 2008, s. 10). Modern perakendecilikte ürün satımının yanı sıra, hizmet sunmak da temel amaç haline gelmiştir.

Perakendeciliğin geleneksel anlamından farklılaşan diğer nitelikleri, ölçek ve işlev farklılıklarıdır. Genel olarak alışveriş mekanları, 19. yüzyıl başlarından itibaren küçük çaplı değişimler geçirmeye başlasa da, günümüz perakendecilik sektörünü yaratan köklü değişimler 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, her tür ticari malın satıldığı perakendeciler pazara hâkim olmuştur. Seyyar satıcılık ve sokak tezgâhında satış şeklinde görülen perakendecilik örnekleri, günümüzde dükkânlarda, mağazalarda ve holdingler tarafından açılan çok geniş alışveriş alanlarında uzmanlaşmış ve organize olmuş perakendeciler tarafından sürdürülmektedir. Son yıllara gelindiğinde yine her türlü ticari malın satıldığı ancak çok büyük olan mağazalar ortaya çıkmıştır. Perakendecilik; özellikle büyük mağazaların ve alışveriş merkezlerinin (AVM) açılmasından sonra dev bir sektör hâline gelmiştir (MEB, 2008).

Türkiye’de 1980 sonrasında finansal liberalleşme, ithalat üzerindeki engellerin kalkması ve yabancı sermaye girişinin yanı sıra ülkedeki yüksek enflasyon ve faiz oranları, imalatçı, toptancı ve perakendeci arasındaki ilişkiler ve perakende ticaretin örgütlenişinde önemli değişimlere yol açmıştır. Yabancı yatırımlar imalat alanından hizmet alanına kaymış, yüksek faiz ve enflasyon üretim bazlı faaliyetler karşısında finans hareketleri kârlılığını yükseltmiştir. Bankacılık sistemindeki değişimler, kredi kartları kullanımının hızla yaygınlaşması gibi gelişmelerle birlikte 1990’lara gelindiğinde Türkiye’de tüketici-pera-

kendeci-toptancı ve imalatçı hattındaki ilişkiler ve kentsel perakende alanlarında radikal değişimler gerçekleşmiştir. Ülkenin dış rekabete açılması ve küresel dünyaya entegrasyonu sürecinde, özellikle ithalat serbestliğinden yararlanabilen, küresel sermaye ile ittifaklar kurabilen ve spekülative para piyasası avantajlarını kullanabilen az sayıda ve daha büyük firmalar yükselişe geçmiştir (Tokatlı & Eldener, 2002, s. 222). Perakende zincirindeki diğer firmalar ise bu süreçte daha kırılgan hale gelmiş ve perakende ticaret alanında giderek artan bir kutuplaşma oluşmuştur.

1990'lardan itibaren İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Adana gibi metropoliten kentlerde büyük mekânsal alanlar kaplayan çok amaçlı alışveriş merkezleri, hipermarketler, süpermarketler ve yapı-hobi marketler birbiri ardına faaliyete geçmiş, pazar paylarını ve mekânsal yaygınlıklarını hızla arttırmışlardır. Geniş kentsel alanlara kurulan çok amaçlı alışveriş merkezleri ve büyük hipermarketler bölgesel ölçekte çekim merkezleri haline gelmiş, pek çok anlamda geleneksel kent merkezleri ve alt merkezlerin işlevlerini yüklenmeye başlamıştır. Tüm bu sürecin organize perakendeciliğin değişimi, uluslararasılaşma, markalaşma ve sektördeki yeni güç ilişkilerinin oluşmasında önemli bir rolü bulunmaktadır. Bugün organize perakende sektörü içerisinde AVM'lerin geldiği noktayı, tüm bu güç ilişkileri ve organizasyonel değişimlerin yansımalarından biri olarak görmek mümkündür.

Gıda perakendeciliği ile tetiklenen süreç, günümüzde nihai tüketicinin yaşam tarzı, boş zamanı, kültürel tüketimi ve gündelik yaşam pratiklerine entegre edilen bir pazarlama zincirine dönüşmüş durumdadır. Ducatel ve Blomley (1990, s. 220, aktaran, Tokatlı & Eldener, 2002, s. 218), perakendecilerin birikim stratejilerini şu şekilde özetliyor: nihai tüketim-değişim ilişkilerine dek mümkün olduğu ölçüde genişlemek, operasyonları mekânsal olarak alabildiği ölçüde genişletmek, dağıtımdaki maliyetleri minimize etmek, perakendedeki ürün çeşitliliğini görece az gelişmiş ürün gamlarına dek genişletmek. Bu noktada AVM'ler, gıda perakendeciliğini içeren çapa mağazaları (anchorstore), sinema salonları, restoranlar, kültürel faaliyet ve yaşam biçimi sunan mekanlar olarak, organize perakende sektöründe yatı-

rım-imalat-dağıtım-pazarlama-tüketim zinciri üzerindeki artan kontrol, güç dengelerinin kristalize olduğu bütünlükler olarak görülebilir.

Parekende sektörde AVM'lere yatırım yapan sermayenin büyüklüğü, niteliği ve tüketimin yeni yüzlerini ayrıntılı olarak inceleyen pek çok makale ve rapor mevcuttur. Ancak, AVMlerde çalışan satış elemanları hakkında hemen hemen hiç bir analiz yoktur. Bu nedenle AVM mağazalarındaki 'ücretli emek'e yüzümüzü dönerek, bu araştırmayı yürüttük. Bu makalede, mağazalarda çalışan kadın ve erkek satış elemanlarının performans değerlemesi ve iş tatmini ile sendikalara karşı tutumları, emek süreçleri ve emek denetim mekanizmaları bağlamında feminist etnografik bir bakış açısıyla irdelenecektir. Araştırmamızın² oldukça kapsamlı olan diğer bulguları ve teorik çerçeveye ise sadece konuyla bağlantılı olarak kısaca değinilecektir.

II. AVM Mağazacılığı ve Emek Süreçleri

Derinlemesine Görüşmeler ve Araştırma Yöntemleri

Araştırmamız, İstanbul'da farklı niteliklere sahip 10 AVM'de, 11 farklı sektörden, toplam 21 marka ve 130 mağazada gerçekleştirdiğimiz anket ve derinlemesine görüşmeler aracılığıyla, satış işi ve mağazacılıkta çalışanların deneyimleri, beden ve emek süreçleri ile toplumsal cinsiyet/sınıf ilişkilerine odaklanmaktadır. Bu makalede ağırlıklı olarak emek denetimine ilişkin bulgularımız derinlemesine görüşmeler üzerinden tartışılacak, mağaza çalışanlarının profilinin ortaya konması açısından yer yer anket bulgularımıza³ da çok sınırlı bir şekilde yer verilecektir.

Derinlemesine görüşmeler yarı-yapılandırılmış olarak gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerle, AVM mağazacılığı alanındaki istihdam örün-

² Araştırmamız, İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansı (SIDA) fon kaynağı ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Dünya Bankası tarafından yürütülen "Kadınların Ekonomik Fırsatlara Erişiminin Artırılması" projesi kapsamında yürütülmüştür.

³ Anketler, seçilen AVM ve mağazalarda, bir anket şirketi anketörleri ve yüksek lisans öğrenimini sürdüren ve araştırma sahamızda destek olarak istihdam edilen proje asistanlarımız Esra Güleç ve Nermin Kılıç aracılığıyla yürütülmüştür. Profesyonel anketörler eliyle geri dönüşü sağlanan geçerli anket sayısı 200, proje asistanlarımızca gerçekleştirilen geçerli anket sayısı 204'tür (toplam 404 anket).

tülerinin arkasındaki süreç ve mekanizmalar ile toplumsal cinsiyet ve sınıf ilişkilerinin deşifre edilmesi hedeflenmiştir. AVM’lerdeki çalışma şartlarını dikkate alarak, derinlemesine görüşmeler hafta içi sabah erken saatlerde veya olanaklı olması durumunda mesai saatleri dışında gerçekleştirilmiştir. Derinlemesine görüşmeler, proje ekibi tarafından yürütülmüştür. Görüşmelerde belli bir görüşme rehberi kullanılmakla birlikte, soru-cevap usulünün dışında, genellikle karşılıklı sohbete dayanan bir görüşme tekniği izlenmiştir. Görüşme rehberi, yaş, eğitim, medeni durum ve aile yapısı ile iş deneyimine ilişkin demografik verilere ulaşma amacını taşıyan soruları takiben, mesleki süreç ve ilişkilere yönelik sorulardan oluşturulmuştur.

Derinlemesine görüşmelerimiz, Ekim 2014 - Haziran 2015 dönemi boyunca sürmüştür. Mülakat yapacağımız satış danışmanlarını, anket formlarına bizimle görüşmeyi kabul ederek iletişim bilgilerini yazan yaklaşık 230 satış danışmanı arasından farklı sektörlerden ve mağaza türlerinden ve satış danışmanı (tam zamanlı/kısmi zamanlı, bekâr/evli) kasiyer, mağaza müdürü, müdür yardımcısı, uzman vb. statülerinin temsiliyetine de dikkat ederek rastgele seçtik. Mağaza çalışanlarının yoğun iş temposu ve uzun çalışma saatleri, görüşme planlarımızı büyük ölçüde etkiledi. Öncelikle, zaten gözlemlediğimiz gibi çalışma saatlerinin aslında fiilen ifade edilenden daha uzun olduğunu fark ettik ve mola/yemek saatleri, izinli günler ya da işe gelmeden önce ve işten ayrıldıktan sonraki zaman dilimleri gibi “boş” zamanlarının ne kadar belirsiz ve öngörülemez engellerle dolu olduğunu anladık. Bu nedenle görüşme takvimimizi çalışanların koşullarına göre yeniden planladık.

Görüşmeci profili

Görüşmecilerimizin profilini bütün bu pratikte yaşadıklarımız belirledi. Toplam 30 satış elemanı ile görüşme yaptık. Görüşmecilerimizden bir genç kadın, AVM’de çalışmamasına rağmen, A+(plus) müşteri profiline sahip bir mağazada çalıştığı için araştırmamıza dâhil edildi. 7 kadın, 1 transseksüel kadın ve 4 erkek görüşmecimiz ise, kendileriyle anket yapmamamıza rağmen, satış işinde halihazırda çalıştıkları veya işten ayrıldıkları için mülakata alındılar. Satış işini

bırakmış olanların yöneticilik deneyimleri olduğu için, mesleğe bakış açılarının farklılaşabileceğini düşündük. Tesadüfen, anket yapmadığımız 1 erkek görüşmecimiz elektronik sektöründe çalışıp ayrılmıştı ve böylece araştırma kapsamına alamadığımız elektronik sektörden bir görüşmecimiz oldu. Bunun yanı sıra, 1 kadın Mağaza İşe Alım Müdürü ile e-posta yoluyla, işe alım, meslek içi eğitim ve kariyer planlaması konusunda söyleştik. Tüm araştırma sürecinde olduğu gibi, mağaza gözlemlerimiz kadar, tesadüfi grup sohbetleri ve kişisel deneyimlerimiz de bu bölümün yazılmasına yardımcı oldu.

- Toplamda 18 kadın, 1 trans kadın ve 11 erkek satış elemanı ile görüştük. 23 görüşmecimiz tam zamanlı olarak mağazacılık yapmaktaydı.
- Anket verilerimizin de işaret ettiği üzere, mağazacılıkta yaş ortalaması çok düşüktür. Satış elemanları 18-25 yaş grubunda yoğunlaşmakta, beklentinin aksine cinsiyet dengeli bir görünüm arz etmektedir, yani satış işi kadın işi değildir; ancak düşük yaş gruplarında kadınlar daha çok temsil edilmektedir. Evli olan satış danışmanlarının oranı da yüzde 20'nin altındadır. Bekar çalışanların yüzde 80'den fazlası aileleriyle birlikte yaşamaktadır. Görüşmelerimizde de 30 çalışandan 22'si bekar, 9 görüşmecimiz de 25 yaşın altındadır. 2 kadın görüşmecimizin medeni durumu ise boşanmış idi.
- Anket bulgularımıza göre, çalışanların büyük bir bölümü lise mezunu olmakla birlikte, sektörde öğrenci çalışanlar da oldukça yaygındır. Görüşmecilerimizin dağılımı; 5 üniversite mezunu (4'ü kadın), 2 Meslek Yüksek Okul mezunu ve 3 hâlihazırda üniversite öğrencisi, 19 lise mezunu (13'ü kadın) ve 1'i de ilkokul mezunu şeklinde idi.
- Anket verilerimiz, satış danışmanlığı ve mağaza müdür yardımcılığının cinsiyet dengeli, mağaza müdürlüğünün erkek yoğun, kasiyer statüsünün ise kadın yoğun olduğunu göstermektedir. Nitel araştırmada her statüden kadın ve erkekle görüşmeye çalıştık. Toplam 30 görüşmecimizin 17'si çeşitli dü-

zeylerde yönetici pozisyonundadır ve 12'si kadındır. Sadece 4 kadın mağaza müdürü vardır; 8 kadın daha çok ara yöneticilik pozisyonu olan uzman satış danışmanlığı pozisyonundadır.

Ücret, prim sistemi

AVM'lerde mağaza satış danışmanları genelde asgari ücretle çalışmaktadırlar; hepsi sigortalıdır. AVM'lerdeki mağaza çalışanlarının neredeyse yarısı (yüzde 46,2) 1000 TL'nin altında bir ücret almaktadır. 1001-1500 TL aralığında kazananların oranı da yüzde 37'dir. Yani, çalışanların yüzde 83'ü, 1500 TL'nin altında bir ücretle çalışmaktadır.⁴ Anket sonuçlarımıza göre, ücreti 1000 TL'nin altında olanlar daha çok kadınlardır. 1001-1500 TL ücret alanların oranı yüzde 40'a yakındır ve bu grupta daha çok erkek vardır. Sosyal güvence bu işin en cazip yönlerinden biri olarak görünmektedir. Yol parası (mağazalarda çalışanlar için servis/taşımacılık hizmeti yok), yemek için yapılan ticket ödemesi, yılbaşı ve bayramlarda hediye çeki ve mağaza ürünlerinden indirimli satın alma hakkı gibi, çok çeşitli ve mağazadan mağazaya değişen yan ödemeler de söz konusudur. Ayrıca ücret büyük ölçüde, aday satış elemanı ile yöneticiler arasında yapılan kişisel pazarlığa da bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir.

Görüşmecilerimiz çıplak ücretlerinin 900-1200 TL arasında değiştiğini söylediler. Ortalama prim bedeli aylık 500-1500 TL olarak ifade edildi. Bu durumda ortalama aylık toplam gelirin 1500-3000 TL arasında değiştiğini söyleyebiliriz. Yine de prim ödemesinin mağazadan mağazaya ve markalara göre değiştiğini ve mağazalar/sektörler arası ücret politikaları arasında büyük farklılık olduğunu unutmamak gerekiyor. İlave olarak satış danışmanı, şef, uzman satış danışmanı, mağaza müdürü, koordinatör gibi farklı statüler açısından ücrette katmanlaşma söz konusudur. Ayrıca, mağaza müdürleri özellikle kozmetik sektöründe ya da büyük mağazacılıkta, hem kişisel hem mağaza kotasından prim almaktadır. Bunun yanı sıra, markaların özel hedefleri söz konusu olabiliyor; o hedef satış kotası tutturulduğunda ayrı prim veya hediye çeki ödemesi olduğunu öğrendik. Ele geçen para, kuşkusuz çalıştıkları mağaza türüne göre farklılaşmaktadır. Yerli ama

⁴ 2015 yılında asgari ücret net 949.07 TL idi.

butik mağazalar ile bazı uluslararası marka ürün satan mağazaların verdikleri ücretin ve çalışma koşullarının daha cazip olduğu görüşmelerimiz tarafından sıklıkla ifade edilmiştir.

Örgütsüz Birey-Özne

Sigortalı bir iş olmasına rağmen, satış danışmanları gerek çalışma koşullarının iyileştirilmesi, gerekse ücret, yan ödeme, vb. konularda yapılan hak ihlalleri konusunda yapayalnız kalmaktadır; zira örgütsüzler. Uzun ve belirsiz çalışma süreleri, aynı anda birden fazla işin yapılması ve rekabete dayalı çalışma rejimi, satış elemanlarının neden sendikal etkinliklere ilgi göstermediğinin bir yönü. Bu meslekteki yaygın örgütsüzlük durumu, bu satış işindeki ‘bireyci’ şirket kültürünün bir sonucu olarak da okunabilir. Ayrıca genel olarak Türkiye’deki işverenlerin yerleşik ‘sendika düşmanı’ tavrının katkısını da hatırlamak gerekmektedir. Özel sektörde sendikalaşmaya çalışan işçiler hemen işten çıkartılmaktadır.

Neoliberal politikaların yaygınlaşması, özelleştirmeler, sosyal politikanın piyasanın gereklerine göre dönüştürülmesi, kamu istihdamının azalması, hizmet sektörünün en fazla istihdam artışını sağlayan sektör haline gelmesi, taşeronlaşma ve İş Kanunu’nda sendika karşıtı düzenlemeler, işveren yanlısı sendikaların güçlenmesi, işyerinde emeğin katmanlaşması gibi belli başlı eğilimler sendikaların gücünü azaltmıştır. Özel sektörde, toplu sözleşmeden yararlanan çalışan sayısının 500-550 bin dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda özel sektörde sendikalaşma oranı yüzde 3-4 civarındadır. İşkoluna göre bakıldığında, Ticaret, Büro, Eğitim ve Güzel Sanatlar işkolunda 13 sendika vardır ve toplam sendikalaşma oranı yüzde 4,3, kadınların sendikalaşma oranı ise yüzde 2,8’dir (ÇSGB verileri, 2014). 10 no’lu işkolunda 140.322 çalışan sendikalıdır; TÜRK-İŞ’e bağlı Tez-Koop İş ile Koop-İş, işkolunun büyük sendikalarından ilk ikisidir. Koop-İş üyelerinin çoğunluğunu İkea mağazaları çalışanları, Tez-Koop-İş Sendikası’nın ise Migros ve Carrefour mağazaları çalışanları oluşturmaktadır (Aydın, 2015).

Yaygın olarak bilindiği gibi, Türkiye’de sendikalaşma oranlarının düşüklüğünün yanı sıra, toplu sözleşme pratiği de çok zayıftır. Sen-

dikalı olmasına rağmen, toplu sözleşmeden yararlanamama nedenlerinin başında sendikal barajlar ve toplu iş sözleşmesi yetki sistemi gelmektedir. 2015 itibarıyla 147 sendikanın 98'i bu barajı aşamamış ve bu sendikaların sayıları 110 bine yaklaşan üyeleri toplu sözleşme kapsamı dışında kalmıştır. Bunun yanı sıra barajın aşıldığı durumlarda bile işveren itirazları sonucu sendikalaşma işlemleri durmakta ve süreç uzamaktadır (Çelik, 2015). Derinlemesine mülakatlarda, görüşmecilerin sendikalı olup olmadıklarını sorduk. Görüşmecilerimizden sadece bir kadın kasiyer, -delege de olmuş- sendikalı olduğunu belirtti. Görüşmecimiz marka zincir marketinde çalışıyordu:

Ücret, asgari ücret. Ülkedeki insanları ne kadar tatmin ediyorsa beni de o kadar tatmin ediyor. Tatmin etmiyor yani... sendikalıyız biz. Tabi ki sendikalı olmak zorundalar diye düşünüyorum böyle bir yerde. Yoksa her türlü hakkınızı yiyebilirler.. Valla bilmeyen insanlar var, sendikanın ne olduğunu bilmeyen insanlar var.. Sendikalıysa parası kesiliyordur, neden kesildiğini bilmiyordur. Kesilen paranın hesabını sormuyordur, filan. O da ilginç bir bakış açısı... **Kadın, 33 yaşında, sorumlu kasiyer, marka zincir market mağazası**

Görüşmecimiz, *"İşimiz sendikaya düştü tabii ki. Yani kötü bir şey yaşamıştım. Pek bir çözümü olmadı ama karşımdaki insanın, yöneticimin gelip benden özür dilemesini sağladı"* diyerek aslında sendikasının beklentilerini karşılamadığını ama üyelerin de kendi sorunlarına sahip çıkması gerektiğini vurguladı:

Tabii ki gerektiği zaman siz hakkınızı savunduğunuzda o da sizin hakkınızı savunacaktır. Sistem böyle zaten. Siz çabalamadıkça, ağlamayan çocuğa meme vermezler, bu kadar. Orada da öyle bir şey... Sizin üstünüze geliyorlar, siz susuyorsunuz, sendika sadece izliyor mesela. Hani sarı sendika derler, bilmiyorum biliyor musunuz?... İşte bunlara izin verecek olan işçiler. Sen hakkını sormazsan o tınlamaz, o sadece izler. **Sen yaşıyorsun onu, o problem senin.** Sen onu iletmek zorundasın. O bilmek zorunda ki bunun çözümünü yapmak zorunda. Çünkü senin aylık 50 lirayı kesiyor ya. Niye kesiyor, sen 2 gün, 1 gün çalışıyorsun onun için. Niye kessin. Neden kesiyor, benim için ne yapıyor? Bunu sorgulamak zorundalar ama yapan var yapmayan var.

7 yıldır aynı zincir markette çalışan kadın görüşmecimiz sendikalı olmanın avantajlarını da vurguladı:

Öyle rastgele sizi işten çıkaramaz özel sektör. Ama toplu sendikası olduğu için böyle bir şey yapamaz o yüzden biraz rahat hareket edebiliyoruz haklarımız olduğu için.

Bir önceki işyerinden de ‘sisteme’ itiraz ettikleri için işten atıldığını anlattı:

Bir sustum, iki sustum, konuştum. Arkadaşlarla konuştum, bir şeyler yapalım, şunu yapalım bunu yapalım. Bir şeyler yapmaya çalışırken üstteki yöneticilerin danışıklı dövüş dediğimiz şeyleri vardı biraz ona denk geldim. Saf saf beni dinlediklerini düşündüm.. O kişi değil, aslında daha çok orada sistem dediğim şey var. Eğer bize tolerans gösterse, mesela biz toplu halde kasayı bırakıp çıktık. Hepimiz, sadece bir kasiyer kaldı orada, destek almak zorunda kaldılar. Çıkıp gittik... Bizimle artık çalışamazlardı. Bu sistem. Bize bir sefer bunu yaptırdıkları için, biz daha fazlasını isteyebilirdik onlardan. Böyle baktıkları için o danışıklı dövüş oldu. Bilmiyorum anlatabildim mi ama... Sonuç ne oldu, hepimiz işimizden olduk. Hepimiz işimizden olduk sonuç bu yani. Diğer arkadaşlarıma zaten direkt istifa yazdırıp göndermişler. Ben biraz daha çırpındım, çabaladım... Öylesine çıkıp gitmedim yani. Uğraştım. Bir sonuç alabildiğimi düşünüyorum. **İşimden oldum, ama neysem o kaldım.**

Bilinçli görüşmecimiz “Neysem o kaldım” diyerek insanın işyerinde kendisi olabilmesi için nasıl mücadele etmesi gerektiğini işaret etti. Görüşmecilerimizin genel olarak sendikalara karşı farkındalığının çok zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Diğer görüşmecilerimiz sendikalı olmadıklarını, zaten çalıştıkları alanla ilgili bir sendika bulunmadığını söylediler. “Eğer olsaydı, sendikalı olmak ister miydiniz” sorusuna ise bir kısım görüşmecimiz “Bilmiyorum” ya da “Fikrim yok” şeklinde cevap verirken, bazı görüşmeciler sendika olsaydı kesinlikle katılacaklarını çünkü haklarını koruyan hiçbir kurum olmadığını dile getirdiler. Bir görüşmecimiz, geleceğe ilişkin belirsizlik ile örgütsüz olmanın bedellerine dikkat çekti:

...piyasa bu yönde, ben memnunum kendi şartlarımda ama 2 gün sonra, 2 ay sonra değişebilir, hiçbir şey kesin değil... yol parası vermeyen var, fazla mesai ödenmiyor. Dolayısıyla oralarda çalışan insanlardan en az biri fitili ateşlemeli, benim firmam bunu yapmıyor çünkü birisi fitili ateşlerse gerisi gelir. Sendikaya devlet izin vermez zaten, ülke daha geriye gidecek diye, bir itiraz tartışma olduğunda

güvenliği getiriyor, sendika olsa böyle olur muydu? Sendika olsa süper olurdu. **Erkek, 32 yaşında, mağaza müdürü**

Bir başka görüşmecimiz, mağaza müdürü olarak çalışmanın, sendikalaşma çabaları dâhil ‘şiftler’in düzenlenmesine kadar kendi alt kadrosuyla nasıl gerilimler, çatışmalar doğurduğunu anlattı:

Tabii ki tabii ki, ...biraz daha farklı bir yönetime sahip, mağaza bazında bir şirket gibi gözüküyor, her mağazası bir şirket gibi yani mağaza müdürü şirketin ortağı, hissedarı gibi bir durum var. Her konuda imza yetkisi var ve mağazalar kendi içlerinde sendikalaşabiliyordu. Çalıştığım AVM’de bu en son ben ayrılmadan önce sendikadan birkaç arkadaş gelip görüşüyordu personelle fakat orada da yöneticileri kesinlikle istemiyorlar. Bizde görüşmek istedik ama bizi şirketin bir ortağı gibi gördüler, gördüklerini açıkça söylediler bizimle görüşmediler mesela o dönem de sonrasında ben zaten ayrıldım...Tabi kim ne derse desin ve ben de buna dâhilim ki zamanında aynı şeyi ben de yaşamıştım, biz sömürülüyoruz yani biz yönetici tarafından sömürülüyoruz. Satış elemanına bunu ben de yapıyorum çünkü zaman zaman, yardımcıma diyorum ki bırak bugün ful kalsın, çünkü yoğun sıkışıyoruz hâlbuki benim bunu o çocuğa yapma hakkım yok ama suratı düşüyor, gidiyorum diyorum ki işte atıyorum “Murat bugün fulsün”, “Tamam” diyor ama kimbilir kafadan neler geçiriyor çünkü ben de aynı şeyleri yaşadım; bir planı vardır, bir şeydir. Ne bileyim hiçbir şey olmasa bile gidip evine dinlenecek adam. **Kadın, 33 yaşında, reyon müdürü, Büyük Mağazacılık**

Satış danışmanları arasındaki amansız rekabet, kısa vadeli benmerkezci düşünme ve değerlendirme tarzının yaygınlığı bilinmektedir; bir tür stratejik, araçsal bireycilik (McCobe, 2003) şirket kültürüyle beraber çalışanların öznelliklerinin ve iş aidiyetlerinin bir parçası olmuş görünmektedir. Bu durumda örgütlenme, kolektif dayanışma ya da sendikalaşma konusundaki ilginin çok az olması şaşırtıcı değildir. Kuşkusuz, Türkiye’deki sendikaların mağaza çalışanlarını örgütlenme konusundaki yetersizlikleri, isteksizlikleri ve varlık göstermemelerinin yarattığı dağınıklığı da ilave etmek gerekir. Ancak sendikal örgütlenmeye işverenlerin sert tepki göstermesi, örgütlenmenin toplumsal olarak anarşi yaratan/“komünist bir eylem” olarak algılanması ve işini kaybetme riskinin yüksekliği de caydırıcı faktörler olarak düşünülebilir.

III. Emek Süreci ve Emek Denetimi: İş Tatmini ve İş Performansı

“Halimize Şükrediyoruz”

Yaptığımız görüşmelere ve gözlemlerimize dayanarak üzerinde durulması gereken önemli bir diğer unsurun da “emek denetimi” olduğunu düşünüyoruz. Lauren Langman (1992), büyük mağazalar için tüketim toplumunun zamanımızı, davranışlarımızı ve özelliğimizi nasıl şekillendirdiğini sembolize eden “neon kafes” benzetmesini kullanmıştır. Satış işinin, özellikle esnek çalışma rejimi ile toplumsal cinsiyet ilişkileri, sınıf ve yaş gibi katmanlaşmaların hangi mekanizmalarla mağazalarda neoliberal öznellik formlarını beslediğini, duygusal emek ve estetik emek tezahürleri ve denetiminin satış işinin icrasındaki rolünü bir başka çalışmada ayrıntılı olarak tartışmıştık (Özkaplan & Öztan, 2016). Neon kafes düzeneği içerisindeki bu hiyerarşik ve eşitsiz ilişki ağı, aynı zamanda şirket kurallarını dayatan ilişkiler biçiminde yeniden ve yeniden üretilir.

Anket sonuçlarımız da emek süreci ve emek denetimi açısından şu noktaları işaret ediyordu:

1. Ankete katılan çalışanların büyük bir bölümü (yüzde 74) satış danışmanı, küçük bir bölümü (yüzde 9,7) müdür/yönetici konumundadır. Geri kalan çalışanlar ise müdür yardımcıları, kasiyer ve depo sorumlusu statüsündedirler. Satış danışmanlığı ve müdür yardımcılığı söz konusu olduğunda cinsiyete dayalı bir denge söz konusuyken, müdür pozisyonunun açık bir şekilde erkek egemen bir statü olduğunu görüyoruz. Kasiyerlerin ise büyük çoğunluğunun kadın olduğu tespit edilmiştir. İşteki pozisyon ile cinsiyet arasındaki ilişki istatistiksel olarak da anlamlıdır.

2. Mağaza çalışanlarının cinsiyeti ile mevcut işyerindeki çalışma süresi arasında da anlamlı bir ilişki mevcuttur. Kadınlar 6 aydan kısa süredir aynı işyerinde çalışanlar grubunda, erkekler ise 5 yıldan uzun süredir aynı işyerinde çalışanlar grubunda daha çok temsil edilmektedir. 5 yıldan uzun süre çalışanların mağaza müdürü olma şansı daha yüksektir ve müdürlerin de çoğunluğu erkektir. Dolayısıyla kıdem ve kariyer yolu cinsiyete göre katmanlaşmıştır.

3. Satış işinde çalışanların büyük çoğunluğu tam zamanlı çalışırken, yarı zamanlı çalışan küçük bir azınlık da mevcuttur. Yarı zamanlı çalışanlar en genç gruba dâhildir ve çoğunlukla öğrenci ve bekârdırlar.

4. Sektörlerle cinsiyet arasındaki ilişki de bazı ilginç sonuçlar vermektedir. Örneğin ayakkabı-çanta mağazaları ve erkek giyim mağazalarında çalışanların büyük çoğunluğunun erkek olduğu saptanmıştır. Çocuk mağazalarıysa kadın ağırlıklıdır. Kadın giyim ve karma giyimdeyse kadın-erkek oranları dengelidir. Erkek giyim sektörü, yaş ortalamasının da diğer sektörlerle göre daha yüksek olduğu bir alan olarak göze çarpmaktadır. Sektörlere göre de cinsiyete dayalı bir katmanlaşma vardır. Müşteri talebinin bu katmanlaşmada belirleyici olduğu görülmektedir.

4. Önemli bir diğer sonuç da AVM mağazalarında çalışanların tamamına yakınının sigortalı olmasıdır.

5. Mağaza çalışanlarının hem işyeri içindeki hareketliliği hem de aynı mağazanın farklı şubelerinde görevlendirilme durumu yaygındır. İşyeri/AVM/firma değiştirme de sık karşılaşılan bir durumdur.

6. AVM mağazalarında günlük çalışma süresi ortalama 8-12 saattir; shift ve satıştan prim, çalışma rejiminin ana eksenidir. Günde yarım saat ile bir saat arasında yemek molası verilmektedir. Ankete katılanların çoğu meslek içi eğitim aldıklarını ifade etmişlerdir. Uzun çalışma saatleri, geceleri çalışmak ve hafta sonu, bayram gibi diğer çalışanların tatilde olduğu günlerde çalışmak zorunda kalmak, AVM çalışanlarının en çok yakındıkları konuydu. Uzun çalışma saatleri ve yoğun iş temposu, sürekli ayakta hizmet⁵, hafta sonu ve tatil günlerinde çalışma ile bir arada düşünüldüğünde mağazalardaki mesailer, yalnızca bekâr ve çocuksuz olmayı değil, genç olmayı da gerektiren bir rejim görünümündedir.

7. Satış elemanlarının büyük bir çoğunluğunun net gelirleri 900-1500 TL arasındadır. İşteki konum yükseldikçe gelir de artmaktadır. Düşük gelir grubu daha kadın yoğunken, daha yüksek gelir grupları

⁵ Sürekli ayakta durmaktan, ayak, bacak, bel ve sırt ağrısı, ayaklarda şişme/varis ile ışık/müzik yoğunluğundan kaynaklanan baş ağrısı gibi meslek hastalıklarına sıkça rastlanmaktadır.

daha erkek yoğundur; zira kariyer yolu ve müdür/müdür yardımcısı gibi işteki konum açısından erkekler bir adım önde görünmektedir. Ancak sektör/marka/yabancı mağaza vb. katmanlaşmalarda tüm bu özellikler çeşitlilik arz etmektedir.

Bu koşullarda, çalışanların pasif bireyler değil, aktif özneler olarak emek denetimine karşı çeşitli taktikler, uzlaşma/rahatlama stratejileri ve baş etme stratejileri geliştirdikleri bilinmektedir. Zira şirket kültürünün nüfuz etmesiyle, çalışma artık birey için sadece bir “kısıt” değil, ama daha çok kendini gerçekleştirme için bir fırsat olarak algılanmaktadır (Wee ve Brooks, 2012). Bireyler işyerinde, var olan sosyal koşullar ve profesyonel bağlılıklarıyla birlikte, toplumsal cinsiyet kimliklerinin ne ölçüde sabit ya da değişken olduğunu açığa çıkarırlar. Dolayısıyla uyum stratejisi, cinsiyete ilişkin öznellikler ile “düşünümsellik” (reflexivity) arasındaki ilişkiye odaklanır: yani mevcut işyeri tecrübesiyle anı yaşamaya devam ederek, sürekli konuşmak, hesaplaşmak yoluyla bireyin öznelliğinin inşa sürecine. Düşünümsellik, feminist metodolojinin de önemli bir unsuru olarak, benzer bir biçimde araştırmacı kendi öznelliğinin araştırmayı nasıl etkilediğine bakıyorsa, bireyin de kendi iç dünyasına baktığını ve kendi isteklerini ertelemediğini ima eder. Böylelikle, birey işyerinin gerekliliklerine uyum sağlar ancak aynı zamanda yaptığı işten keyif alma, işin belirgin özelliklerini kendi benliğinin parçası haline getirme stratejileri de geliştirebilir. Wee ve Brooks, yaptıkları nitel araştırmada, bireylerin en çok uyum metaforuna başvurdıklarını belirtir; çalışanlar, bu şekilde hem bireysel benliklerinin pek çok niteliğini işe yansıtabilmekte hem de yaptıkları işten tatmin sağlayabilmektedir.

Hizmet sektöründe ve özellikle AVM’lerdeki mağazalarda çalışan satış elemanlarının işi müşteriyle çok yakın ilişkiye dayandığı için, iş tatmininin en önemli bileşeni müşteri memnuniyeti ve müşteri-merkezli satış taktikleridir. Satış işinde, üretim ve tüketim aynı zamanda gerçekleşir ve tüketici de ortak-üretici gibi davranır (Normann, 1983). Böylece, çalışma koşulları işveren-çalışan-tüketici üçgenindeki uzlaşma ve çatışmalarla şekillenir. Satış danışmanı bu aracılık görevini, toplumsal olanın yeniden üretimini gerçekleştirecek şekilde yapar;

yani cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet rollerine uygun davranışlar şeklinde (Forseth, 2005, s. 2).

Duygusalılık önemli, çocuk oyuncak ve giyimde... anaç olmak lazım. Ben çocukları çok severim zaten çocuk gelişim uzmanıyım. **Kadın, 20 yaşında, oyuncak sektörü**

İnsan ilişkisini vurgulayan mağaza müdürü kadın, mağazanın ısıltısının, kendi tüketimine kattıklarının farkında olarak şöyle ifade ediyor duygularını:

Mesleğimi çok seviyorum, sevdiğim için yaptım. Modayı izliyoruz, renkleri izliyoruz, ilk biz giyiyoruz. Sizde belli bir zaman sonra alışkanlık yapıyor. Işıklar sizde alışkanlık yapıyor. **Kadın, mağaza müdürü, evli**

Anket sonuçlarımız da, özellikle kadın satış elemanlarının iş tatmininde -kadın olmanın sağladığı avantajla- müşteri ilişkisinin en önemli yere sahip olduğunu göstermişti.

İş tatmini yüksek olan 18 kişinin profiline baktığımız zaman farklı sosyo-ekonomik arkaplanları olan, geniş yaş yelpazesinde yer alan, ancak çoğunluğu kadın (12 kişi) ve çoğunluğu yönetici pozisyonunda olan (15 kişi) insanlardan bahsediyoruz. İş tatminlerinin yüksek olmasının ortak eksenini ise, meslek olarak tanımladıkları satış işinin çeşitli özelliklerine -primle beraber tatmin edici ücret, müşteri ilişkisinin cazibesi, firmaya/markaya aidiyet ve işin saygınlığı, kariyer beklentisi, kendi öznelliğiyle işin çakışması vb.- faktörler oluşturmaktadır. Beklediğimiz gibi esnek çalışma koşulları, -ama özellikle uzun, belirsiz esnek çalışma saatlerinin sosyal ilişkilerini/aile hayatlarını tamamen bitirmesi, boş zamanın kısıtlılığı gibi- iş tatminini düşüren en temel unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Mesleğe yönetici olarak giren ve gıda, elektronik sektörlerinde çalışmış, Mart 2015 itibarıyla işsiz olan 38 yaşındaki erkek ise,

Çok... İşimi çok seviyorum. Yani insanlara çok dokunabileceğiniz bir alan... Günlük hayatta da. Yani şöyle; hani onların keyif aldıkları şeyleri, onların sevdikleri ürünleri, onların iyi vakit geçirebilecekleri cihazları, ne bileyim üzerine oturdukları koltukları, işte banyodan çıktıktan sonra giyindikleri bornozları şunlarını bunlarını yani bun-

ları satabiliyorsunuz o insanlara. Ve bu yolla hayatlarının tamamına dokunabiliyorsunuz insanların. O yüzden de bana hep çok şey gelmiştir.

diyerek insan ilişkisinin verdiği tatmini vurguluyor. Duygusal emek denetimi, empati/sabır/ilgi/güler yüz vb. beceriler, satış işinin hem iş tatmini açısından hem de ast/üst/müşteri ilişkiler zincirinde çok önemli bir bileşeni olarak ortaya çıkıyor. Sosyal çevrenin gelişmesi ve prestijli bir iş olarak algılanması da iş tatminini etkiliyor.

Satış danışmanları, kendi kişisel özelliklerini ve beklentileriyle yaptıkları işi uyumlulaştırarak zorluklarla baş etmeye çalışıyorlar. Aynı zamanda sosyal ilişkiler ağı sayesinde, daha rahat ve/veya daha güvenli çalışmanın yollarını arıyorlar; tanıdık, arkadaş her zaman daha iyi bir mağaza bulmanın kapısını açıyor. Bir görüşmecimiz kendisini firma açısından değersiz hissetmesine rağmen hangi yolla iş tatminini artırdığını şu şekilde ifade etti:

Bu mesleğin başında müşterilere misafir gözüyle baktım, severek yaptım çünkü bu işten ekmek kazanacağımı düşündüm. Hem işi sevdim hem de müşteriye tatmin ettim, firma bize değer vermese bile, müşteri hissettiriyordu memnuniyetini. **Erkek, 32 yaşında, ayakkabı sektörü**

Görüşmecimiz seçkin müşteriye hizmet etmenin verdiği tatmini vurgularken sınıfsal konumların nasıl karşı karşıya geldiğini de anlatıyor:

AVM’de çalışmanın bir havası var, aslında bir bayana göre değil mağazacılık, hafta sonu tatili yok, özel hayat yok ama burada da sosyalleşiyoruz. **Kadın, 30 yaşında, erkek giyim**

Aynı görüşmecimiz, son 3 yıldır çalıştığı erkek giyim mağazasındaki yöneticilerle abi/kardeş ilişkisinin önemine vurgu yapıyor:

Yani şöyle söyleyeyim ben 3 yıldır bu yerde çalıştığım için artık hepsini tanıdığım için hani bir çekinme şeyim yok. Çünkü onlarla bir abi kardeş gibi olduk. O yüzden hani bir sorun olduğunda da çekinmiyoruz. Hani direk gidebiliyoruz yani bir sıkıntımızı paylaşılabiliyoruz.

Bir görüşmecimiz, mağaza içinde meslektaşları ile birbirine hitap tarzlarının müşteri karşısında bir “saygınlık” ifadesi olduğunu ve bir-

birlerine isimleriyle seslenmemeleri gerektiğini vurgulamaktaydı. Bir başka görüşmecimiz, müşteri ile hem samimi olmak hem de belli bir mesafeyi korumak arasındaki dengeyi tanımlıyordu. Hitap, sözler, samimiyet ama mesafe, hürmetkâr hizmet sunumu, güler yüz ve saygınlık -duygusal emek yönetimi- disipline edilmiş beden yoluyla ve sınıfsal konumlanışlar temelinde denetimin özelliklerini yansıtmaktadır.

Şöyle söyleyeyim hani dışarıda tamam arkadaşsınız mağaza içinde hani bende bir mağazanın içine girdiğimde dışarıdan arkadaşım olsun müşterisi varsa da yoksa da hanımla beyle hitap etmek zorundayız. Çünkü saygınlıktır o. Ben gidersem içeriye mesela desem ki Emel değil, Emel Hanım desem farklı bakar müşteri ona, Emel Hanım değil Emel desem farklı bakar. **Kadın, 24 yaşında, ev eşyaları**

Uluslararası marka firmasının sunduğu olanaklardan memnun olan bir görüşmecimiz mağazadaki sosyalleşmenin kendisini çok rahatlatıldığını anlattı:

Ben sosyal bir kişiyim, çok iyi anlaşıyoruz sürekli beraber, sürekli muhabbet, sürekli gırgırı şamatası gülüyoruz eğleniyoruz. Dertlenirsek beraber dertleniyoruz. Çok iyi bir ortam kurduk burada biz. **Erkek, 24 yaşında, karma giyim**

Ancak çoğunluğu bekar ve ailesi ile yaşayan satış danışmanları için iş tatmini, daha çok alıştığı, sosyal güvencesi olan, çalışma ortamından memnun olduğu bir işi terk etmesine neden olacak alternatif başka bir işin yokluğundan ileri geliyor gibi:

Aslında hani memnun muyum, tabii ki. Hani artık üç yıldır çalışıyorum. Memnunum bir bakıma ama hani aklımda böyle bir iş yoktu daha önceden. Ben daha çok nasıl diyeyim bir bayan olarak hani sabah 8’de gidip akşam 6’da çıkabileceğim... fazla etkilemiyor beni. Ama yarın bir gün evlendiğimde kesinlikle bu işi yapmam... Yani şu anlık değiştiremem çünkü zaten üç yıldır buradayım hani alışmışım buraya. İnsanlarına alışmışım, ortamına alışmışım. Yani üç yıldır bu işin her türlü şeyini de biliyorum hani inceliklerini de öğrenmişim. Hani bırakıp, nasıl diyeyim yüz üstü bırakıp gitmem yani burayı. Sonuçta hani bu insanların bir emeği var benim üzerimde. Ama yarın birgün evlenirsem de tabii ki bu işi yapmam. Evlendiğimde bırakır giderim çünkü evli bir insana göre değil mağazacılık. Bir bayana göre değil açkçası. **Kadın, 30 yaşında, erkek giyim**

İş Performansı ve Performans Değerlendirmesi

Günümüz iş dünyasının belirleyici terimlerinden birinin esneklik olduğunu aşikâr. Tıpkı esneklik gibi, çok belirleyici bir diğer terim de “performans”. Günümüzün işyerlerinde performans kutsanıyor, zira objektif, ölçülebilir olduğu iddia edilen kriterlere göre çalışanın verimliliği değerlendiriliyor ve bu performansa göre ücret ödemesi gerçekleşiyor. Performans değerlendirmesinin, çalışanlarda özerkliği, inisiyatifi, sorumluluğu, iletişimi ve çalışma motivasyonunu artırdığı iddiası da yaygındır. Bu hegemonik anlayış, çalışanların adeta bir girişimci gibi satış, reklam ve pazarlamaya odaklanan ve rekabetçi, benmerkezci değerleri benimseyen bireyler olarak tasarlayan iş organizasyonu ile aynı dile sahiptir.

Mağazacılıkta performansın ölçüsü satış hacmidir. Bir satış danışmanı ne kadar çok satış yapmışsa, mağazasına ne kadar çok para kazandırmışsa performansı o kadar yüksek olur. Sonuca giden yoldaki süreç, çalışanın gösterdiği çaba hesaba katılmadığı yönündeki eleştiri sıklıkla ifade edilen bir görüştür. Performans, işverenlerin çalışanlardan beklediği beceri ve niteliklerle şekillenmektedir. Hizmet sektöründe talep edilen becerilerin kapsamı oldukça geniştir; duyguların, bedeninin müşteri memnuniyeti için kontrolünden, kendi çıkarını kolaylayan, bağımsız karar alabilen, etik değer yargısı taşıyan, böylece sorunları giderirken empati kurabilen ve işbirliğine yatkın bağımsız ve birey özelliklerine kadar uzanır.

Çoğunlukla anaakım ya da ortodoks/yerleşik İşletme, İktisat, Pazarlama, Psikoloji ve Örgüt/Organizasyon Teorisi disiplinleri çerçevesinde, neoliberal düzenleme veri alınarak, konuya firma ya da işyerinin rekabet gücü, kar ve satış hacmi açısından yaklaşan, müşteri memnuniyeti açısından Hizmet sektöründe çalışanların verimlilik/kariyer/iş tatmini profillerine dönük araştırma ve analizler söz konusudur. Genel olarak ekonometrik modellerle desteklenen ve metodolojik olarak rasyonel birey-çalışanı, özgür seçimi, rekabet ve piyasa ilişkilerini temel alan bu çalışmaların bir kısmında cinsiyet de, eğitim ya da medeni durum gibi bir değişken olarak modellere dâhil edilmekte ve böylelikle cinsiyetin açıklayıcı gücü test edilmektedir. Toplumsal cin-

siyet rejimi ya da cinsiyetleşen organizasyonlar gibi yapısal ve süreç analizi yapmadıklarından, söz konusu çalışmalar da anaakım analizler içinde değerlendirilmiştir.

Bu kategorideki çalışmaların odaklandığı başlıkları şöyle sıralayabiliriz: satış personelinin verimliliği, performansları iş tatminlerini belirleyen etmenler, iş/çalışma özerkliği, işgücü devrini etkileyen faktörler, işyeri eğitiminin etkileri, örgütsel bağlılık ve iş tatmini, takım çalışmasının önemi, müşteri ilişkileri ve müşteri tatmini, sınırlı rasyo-nellik varsayımı altında duygu yönetimi, duygusal dışavurum ve satış işi tanımları, işyerinde rol kaynaklı stres, duygusal zekânın işyerinde lider pozisyonuna yükselmedeki rolü, kariyer planlaması, ve yönetim tarzlarının çalışanlar üzerine etkisi gibi konularda yoğunlaştıkları söylenebilir (Çubuk & Keleş 2011; Ergeneli & Arıkan 2002; Kara vd., 2009; Seçer 2007; Franke & Park, 2006; Wiren vd., 2014; Jones vd., 2007; DeCarlo vd., 1999; Diefendorff vd., 2005; Ajbani & Deshpande 2013; Bolander vd., 2014; Allen vd., 2013; Zeytinoğlu vd., 2012).

Çalışma özerkliği ile «iş çıktıları» olarak adlandırılan iş tatmini, iş performansı ve iş stresi (tükenme) arasındaki ilişki de anaakım literatürde fazlasıyla ilgi bulan alanlardandır. Çalışma özerkliği, Hackman vd. (1976) tarafından işteki görevlerin zamanlaması ile işin yürütülüşündeki prosedürlerin tayin edilmesinde, çalışana tanınan özgürlük ve bağımsızlığın derecesi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, özerkliğin çalışanı motive ederek, işle ilgili deneyime dayalı sorumlulukla işini yapmasına yol açacağı kabul edilir; böylelikle iş performansı yükselir. Sonuç olarak, çalışma özerkliği ile iş performansı, iş tatmini ve “bağımsız etkileycilik” arasında pozitif, iş stresi ile ise bekleneceği gibi, negatif ilişki bulan çok sayıda çalışma mevcuttur (Saraigh, 2011; Claessens vd., 2004; DeCarlo vd., 1999; Bandura, 1997).

Çalışmayı, emek sürecinde çalışanların işin farklı bileşenlerini kolektif ve bireysel olarak düzgün bir akış halinde koordine etmesi olarak algılayabiliriz. Bu süreç Strauss (1985, 1988) tarafından “eklemlenmiş iş” (articulation work) olarak adlandırılır. Satış işi, iş görevlerini zamanında, kişisel anlamda ve kolektif mecralarda kotarma becerisi demektir; bu süreç durumsal farkındalık, ilişki yönetimi ve

kişiler arası pazarlığı kapsar. Literatürde, daha çok Çalışma İktisadı, Çalışma Sosyolojisi ve Çalışma Psikolojisi gibi alanlarda yoğunlaşan yapısalcı, post-yapısalcı, Marksist, Feminist/Toplumsal cinsiyet analizlerinin, disiplinlerarası yaklaşımı ön plana çıkardığını söyleyebiliriz. Yerleşik olmayan ya da anaakım-dışı/heterodoks analizlerin ortak özelliği, rasyonel-bireyi ya da piyasa ilişkilerini değil, toplumsal ve iktisadi yapıyı/kapitalist sistemin dinamiklerini/süreçlerini ve/veya sınıf/cinsiyet/ırk/etnik köken katman ya da kesişimlerini analizlerinin merkezine koymalarıdır Bir başka deyişle, söz konusu analizler, kapitalist güç ilişkilerinin-sermaye/emek ilişkileri ve/veya cinsiyetçi rejimin/ataerkil sistemin mikro bazda, sektör ve/veya işyerindeki izdüşümlerine, örneğin emek süreçleri ve duygusal emek açısından odaklanmaları şeklinde ifade edilebilir.

Sonuç olarak, satış işinde performansı oluşturan süreçler, çalışanların sosyal beceri düzeyleri, müşteri tatminini sağlama ve satış hedeflerini gerçekleştirme stratejileri tarafından şekillenmektedir. Çalışanların sosyal beceri düzeyinin, kurumsal hedefler doğrultusunda, metalaşarak, satış işinin sıradan bir özelliği halinde giderek “niteliksizleşmesi” karmaşık ve çok katmanlı bir süreçtir. Bunun yanı sıra, çalışma rejiminin dayattığı rekabet ve performans hedefleri gereği kendi çıkarını ön plana alan, rasyonel ve sorun çözen birey-özne olarak, satış elemanının özerkliği performans düzeyine içkin bir nitelik olarak süreç içinde öznellikte yoğunlaşır.

Gooptu (2013), neoliberalizmin ve şirket kültürünün, işyerinde çalışanların kimlik ve benlik duygusu üretiminde nasıl vücut bulduğunu irdeler. İşyerindeki yeni sosyalizasyon formlarıyla hizmet sektörü çalışanları, neoliberal özne halinde oluşur; yani bireyselleşmiş, kendi kendine mevcut, kendi kendini yöneten, kendi kendini geliştiren ve kendi kendisinin efendisi olan özne. Hindistan örneğinde yapılan araştırmada, genç satış elemanlarının AVM’lerde gelecekteki istihdam edilebilirliklerine yönelik kariyer stratejileri geliştirmelerine nasıl imkân sağladığı anlatılır. Çalışanların öznelliklerini adeta “girişimci-benlik” (enterprising) oluşturan bir stratejiyle, satış, pazarlama ve iş dünyası bilgileriyle donanarak ve kendilerini uzun ve zor çalışma koşullarında

çalışmaya motive ederek kurduklarına dikkat çekilir. Böylelikle satış işinde çalışanlar kendi kaderlerini ellerine alarak, iş dolayımında kendi emellerini gerçekleştirip, başarıya ulaşacaklarını düşünmektedir.

Performans denetiminde kişisel prim ve havuz yönteminin yanı sıra, fatura başına düşen satış adeti miktarı gibi ölçütler de çalışanın performansını ölçmek için kullanılmaktadır. Bilişim teknolojilerindeki yenilikler, gerek müşterilerin ve tüketim tercihlerinin gözetimi (mağaza kartları, akıllı telefon uygulamaları, tüketici veri tabanları ve müşteri ilişkileri yönetimi gibi) gerekse çalışanların performans denetimlerini, ölçmek, karşılaştırmak ve yarıştırmak için kullanılmaktadır. Yeni iletişim teknolojileri çalışanlar üzerinde gözetimin oranını arttırmış ve kullanım alanını da genişletmiştir.

Örneğin, mağazaların ve dolayısıyla satış elemanlarının kameralarla sürekli izlenmesi yaygın ve rutin bir “emek denetimi” yöntemidir. Bir AVM mağazasında gözlem amaçlı dolaşırken biraz dinlenmeye çalışan bir satış danışmanının diğer bir satış danışmanını, mağaza müdürünün mağazada olmadığı zamanlarda bile evindeki bilgisayarından mağazayı görebildiği konusunda uyardığına şahit olmuştuk. Mağaza çalışanlarının oluşturduğu bir internet platformunda (magazacalisnariyizbiz.com/15.08.2015) bir satış danışmanının söyledikleri de bu durumu doğrular nitelikte:

Mağazalardaki hiperaktif görünümümüz, kameraların üzerimizdeki baskısından kurtulma psikolojisidir.

Outlet mağazasında çalışan bir görüşmecimiz, cep telefonu kullanmanın yasak olduğunu ancak cep telefonu yoluyla sürekli denetlendiklerini anlattı:

Cep telefonu yasak, kasada bırakıyoruz, tuvalet için izin almak zorundayız zaten... Yani titreşime alıp, ne bileyim benim çocuğum var, acil bir şey olsa... Sürekli sorun çıkıyor, bir de gece yarısı 12.00’de 01.00’de bize mesaj geliyor yönetimden, “Bugün iyi ilgilenmedin” diye. **Kadın, 37 yaşında, outlet kadın giyim mağazası**

Emek denetiminin, iş saatleri dışında telefon mesajlarıyla sürdürülmesi örneğine ilk kez rastladık; performans açısından nasıl etkiler yarattığının firma tarafından izlenip izlenmediğini merak ettik.

Bu noktada, izleme (monitoring) ile gözetim (surveillance) kavramları arasında ayırım yapılmaktadır. İzleme, amaca bağlı olmaksızın iş ile ilgili otomatik olarak toplanan (primlerin belirlenmesi, çalışanların kontrol edilmesi, kayıtların tutulması gibi) enformasyonu içerirken, gözetim “bir otoriteyle davranışı kontrol edilmek istenen kişi arasındaki ilişkiyi ifade eder” (Botan, 1996, s. 294, aktaran Yılmaz, 2005, s. 4). Birbiri ile ilişkili iki kavram olmakla birlikte izleme teknik anlamıyla bir kaydetme, sayma, ölçmeye gönderme yaparken, gözetim bu işlemlere ilişkin güç ilişkilerine gönderme yapar. Satış temsilcileri, süpermarket kasa görevlileri, banka çalışanları, çağrı merkezi çalışanları, tele pazarlamacılar, veri girişi yapan görevliler en çok elektronik izlemeye ve gözetime konu olan işlerdir.

Ürün adedini de baz alıyorlar ama onun bir değeri yok senin para almanda. Sadece başarının değerini gösteriyor bu. Yani faturaya düşen adet başına bir şey var. Bir faturaya en az 4 tane ürün düşürebiliyorsan, sen başarılısındır. Eğer ki tek tek parça satıyorsan başarısızsındır çünkü kişi zaten satın almaya gelmiştir. **Kadın, 26 yaşında, karma giyim**

Artık her şey bilgisayar biliyorsunuz. Bütün bir gün biz açıp ekranı, atıyorum Capitol'deki mağaza ne yapmış görebiliriz, onlar da bizi görebilirler. Zaten baştakiler hepsini görebiliyor ve sizi arıyorlar ‘Ne oldu bugün, neden böyle?’ deniliyor. Online hepsi görüyor. **Kadın, 51 yaşında, emekli, çocuk giyim**

...fatura adet ortalamasını alıyorlar. Bir de müşteriden hiç bir şikâyet almamış olman gerekiyor. Bu direk merkeze mail olarak gidiyor; o yüzden isim yazan yaka kartımız var. **Kadın, 37 yaşında, kadın giyim**

Kadın kasiyer görüşmecimiz, çalıştığı zincir süpermarket firmasında, ne kadar hızlı hizmet verdiklerinin performans açısından önemli olduğunu anlattı:

Kasiyer için biraz daha farklı. Marketin ... kartları var mesela bizimkisi ... kartları var. Kartlarını soruyor mu müşteriye, kart önerisinde bulunuyor mu ya da aktivite ürünlerimiz olur, belirli miktara düşen ürünler ya da sadece oranın kartına indirim yapan ürünler olur. Bunların önerisinde bulunuyor mu? Dakikada 23 tane ürün geçiriyor mu? gibi... Hız. Evet. Yani, jet gibi geçirmek zorunda. Bazen kızar-

sınız belki çok hızlı geçiren kasiyere. **Kadın, 33 yaşında, sorumlu kasiyer**

Satış danışmanlarının performansını ölçmek için uygulanan bir diğer yöntem “gizli müşteri” uygulaması. Bu yöntemde, firma yönetiminde belli zamanlarda, gerçekte müşteri olmayan ama sanki müşteriymiş gibi rol yapan bazı profesyoneller mağazaya gönderilir ve satış danışmanlarının işlerini iyi yapıp yapmadıklarını, ürün hakkında bilgi sahibi olup olmadıklarını ve sorunlarla başa çıkma kapasitesini denetlerler ve üst yönetime rapor ederler. Satış danışmanlarının böyle bir uygulamadan haberleri vardır, ama “gizli müşteri”nin ne zaman geleceği belli olmadığı, geldiği zaman da kendini belli etmediği için kendilerini diken üstünde hissederler. Bir görüşmecimiz, hem “gizli müşteri” kaygısını hem de kişisel prim sisteminin iş arkadaşıyla ilişkisinde yarattığı sorunları şu şekilde anlattı:

Mağazaya bir müşteri geldi, başka bir arkadaşımız ilgilendi, derken müşteri bana dönüp bir ürün hakkında bilgi istedi. Dönem dönem ajan müşteri denen bilmediğimiz kişiler müşteriymiş gibi gelip bizim ürün bilgilerimizi test ediyorlar. Tam o dönemde geldi, ben de bilgi verme konusunda zorunlu hissettim kendimi. Sonra sorun çıktı o arkadaşla, onun müşterisini ben nasıl elinden almışım diye. Sonrasında olay merkeze kadar gitti. **Kadın, 34 yaşında, evli, kozmetik**

Şimdi eğitim veriyor ya bize hizmet kalitesi eğitimi, peki bu ne kadar yararlı ne kadar faydalı, personel bunu ne kadar almış, ne kadar hayata geçirebiliyor? Bunu ölçmek için de birini gönderiyor. Normal müşteri gibi davranıyor, ürün alıyor ürün deniyor falan. Ve o sırada bizim hizmetimizi ölçüyor. Nasıl ilgilenebiliyor muyuz, işte güler yüz gösterebiliyor muyuz, kasada bekletiyor muyuz bunları ölçüyor. O şekilde gizli müşterimiz oluyor. Bir de şeyimiz oluyor mesela bir müşteriye 1 parça mı satıyoruz 2 parça mı, fatura ortalaması dediğimiz bir uygulamamız var. Buna bakılıyor mesela. İşte fatura ortalaması ne kadar yüksekse sen iyi bir personelsin. **Kadın, 28 yaşında, müdür yardımcısı, karma giyim**

Ayrıca bir kadın görüşmecimiz de, karma giyim mağazasında, hırsızlık olursa, ürün bedelinin sorumlu satış elemanına ödetildiğini anlattı.

Sonuç Yerine

Satış işi, genç ve bekar kadın ve erkekler için sigortalı, cazip ve sosyal beceri, duygusal/estetik emek kapasitesi kullanımına açık bir iş olarak ortaya çıkıyor. Toplumsal cinsiyet rollerinin akışkan, geçici ve müşteri talebine göre yeniden ve yeniden inşa edildiği emek süreçlerinde, kadın satış elemanları oranı üçte bir. Zira “duygu işçileri” olarak satış elemanları sıkı performans kriterleri ve beden denetimine tabi kalarak, ürün satışını gerçekleştiren ya da müşteriyi memnun eden araç konumundalar; belirleyici olan firma/marka kimliği ve müşteri tatmini olarak inşa ediliyor. Ancak, bazen sert rekabet ya da zaman zaman iş arkadaşlarıyla uzlaşma ve işbirliğini de kapsayan, uzun çalışma saatlerinin belirleyici olduğu ve özel hayatı sınırlayan çalışma rejimine rağmen, 3-4 yıl sonra yönetici konumuna erişmek mümkün. Satış elemanı birey-özne, ama örgütsüz birey-özne olarak girişimci-benliği içselleştirir ve işyerinin/sektörün kurallarını toplumsal cinsiyetçi işbölümüne göre yeniden üretir. Aynı zamanda performans/emek denetim mekanizmalarına da, yaptığı işe öznelliğini katarak direnir ya da işle uzlaşır. Sosyal beceri düzeyine göre müşteri tatmini ya da aynı zamanda örgütsel aidiyet, birey olarak ona bir tür otonomi sağlar; bu nedenle bu meslekte mağazalar arası ve/veya firmalar/AVM’ler arası iş devri çok yüksektir.

Kaynakça

- Ajbani, A. A., Deshpande, M. S. (2013). Employees Perception Towards Defined Job Roles and Responsibilities in Organised Retail Stores in Nashik City India. *Indian Streams Research Journal*, 3 (3), 1-6.
- Allen, J. A., Diefendorff, J. M. ve Ma Y. (2014). Differences in Emotional Labor Across Cultures: A Comparison of Chinese and U.S. Service Workers. *Journal of Business and Psychology*, 29, 21-35.
- Aydın, M. B. (2015) Sendikalar Ne Durumda?: 2015 Ocak Ayı Verileriyle Türkiye’de İşçi Sendikaları Panoraması. <http://halkci.org/2015-ocak-ayi-verileriyle-turkiyede-isci-sendikolari-panoraması/> (27.01.2017)

Aydoğan, F. (2009). Tüketim Kültürünün Gölgesinde Kentler. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 27 (2), 203-215.

Baudrillard, J. (2008). Tüketim Toplumu (H. Deliceçaylı, F. Keskin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman.

Bocock, R. (1997). Tüketim (İ. Kutluk, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.

Bolander, W., Bonney, L., Satornino, C. (2014) Sales Education Efficacy: Examining the Relationship Between Sales Education and Sales Success. *Journal of Marketing Education*, 36 (2), 169 –181.

Botan, C. (1996). Communication Work and Electronic Surveillance: A Model For Predicting Panoptin Effects, *Communication Monographs*, 63(4), <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03637759609376396>(12.06.2015).

Claessens, B. J. C., Van Eerde, W., Gutte, C. G., Roe, R. A. (2004). Planning Behavior and Perceived Control of Time At Work. *Journal of Organisational Behavior*, 25 (8), 937-950.

Çelebi, T. İ. (2007). *Distinctive Consumption Practices in Urban Everyday Life: A Case Study of Kanyon Shopping Mall in İstanbul*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çelik, A. (2015). *Sendikalaşma gerçekten artıyor mu?*”. <http://t24.com.tr/yazarlar/aziz-celik/sendikalasma-gercekten-artiyor-mu,11132> (3.05.2016)

Çubuk, S., Keleş, C. (2011). Satış Yönetiminde Cinsiyet ve İş Tatmini. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 6 (1), 18-33.

ÇSGB (2014). *2014-2018 Stratejik Planı*, Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

De Carlo, T. E., Agarwal: (1999). Influence of Managerial Behaviors and Job Autonomy on Job Satisfaction of Industrial Salespersons: A Cross-Cultural Study. *Industrial Marketing Management*, 28 (4), 51-62.

Diefendorff, J. M., Croyle, Meredith H., Gosserand, R. H. (2005). The Dimensionality and Antecedents of Emotional Labor Strategies, *Journal of Vocational Behavior*, 66 (2), 339-257.

Ducatel, K., Blomley, N. (1990). Rethinking Retail Capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 14 (2), 207-227.

Ergeneli, A., Arıkan: (2002). Gender Differences in Ethical Perceptions of Salespeople: An Empirical Examination in Turkey. *Journal of Business Ethics*, 40 (3), 247-260.

Ersoy, B. (2014). AVM'nin Büyüsü. <http://www.bilalersoy.com/avmnin-buyusu/>; https://twitter.com/birgun_gazetesi/status/485743553432125440 (6 Haziran 2016).

Featherstone, M. (1996). Postmodernizm ve Tüketim Kültürü (M. Küçük, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Forseth, U. (2005). Gender Matters? Exploring How Gender is Negotiated in Service Encounters. *Gender Work and Organisation*, 12 (5), 440-459.

Franke, G. F., Park, J. (2006). Salesperson Adaptive Selling Behavior and Customer Orientation: A Meta Analysis. *Journal of Marketing Research*, 43 (4), 693-702.

Gooptu, N. (2009). Neoliberal Subjectivity, Enterprise Culture and New Workplaces: Organised Retail and Shopping Malls in India. *Economic and Political Weekly*, 44 (22), 45-54.

Hackman, J. R., Oldham, G. R. (1976). Motivation through the Design of Work: Test of a Theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16 (2), 250-279.

Jones, C. (2006). Drawing Boundaries: Explaining Relationship Between Sexual Harassment, Gender And Bullying. *Women's Studies International Forum*, 29 (2), 147-158.

Kara, A., Turan, M., Çabuk: (2009). Effects of Adaptive Selling Behavior and Customer Orientations on Performance: an Empirical Analysis of Pharmaceutical Salespeople in an Emerging Market. *The Academy of Marketing Science Annual Conference "Marketing for a Better World"* MD, USA.

Kılıç, N. (2014). *Yeni Kapitalizm ve İnsan: Tüketim Toplumunda Yaşam Pratikleri*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kompil, M., Çelik, H. M. (2009). Türkiye'de Batı Tarzı Büyük Ölçekli Tüketim Mekânlarının Gelişimi ve Kentsel Perakende Alanlarının Yasal ve Yapısal Olarak Düzenlenmesi Gayretleri. *Megaron*, 4 (2), 90-100.

Langman, L. (1992). Neon Cages: Shopping For Subjectivity. Rob Shields (Ed.), *Lifestyle Shopping; the Subject of Consumption* içinde (s. 40-82). *International Library of Sociology*.

Lash, C. (2006). Narsisizm Kültürü (S. Öztürk, Ü. H. Yolsal, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat.

MEB (2008). *Pazarlama ve Perakende: Perakendeciliğin Özellikleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Mısırlı, M. (2009) *Perakendecilikte Gelişmeler, Hazır Giyim Perakendeciliği ve Türkiye İçin Rekabetçi Bir Model Önerisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Normann, R. (1983). *Service Management*. Stockholm: Liber.

Özkaplan, N., Öztan, E. (2016). AVM mağazacılığında Çalışma Rejimi ve Kadın Emeği: ‘Neoen Kafes’. Melda Yalman, Saniye Dedeoğlu (Eds.), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* içinde. İstanbul: SAV.

Ritzer, G. (2000). Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek (F. Payın, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Saragih: (2011). The Effects of Job Autonomy on Work Outcomes: Self Efficacy as an Intervening Variable. *International Research Journal of Business Studies*, 4 (3), 203-215.

Seçer, Ş. H. (2007). Çalışma Yaşamında Duygular ve Duygusal Emek: Sosyoloji, Psikoloji ve Örgüt Teorisi Açısından Bir Değerlendirme. www.calisma.org/armaganlar. (16.02.2015)

Strauss, A. (1985). Work and The Division of Labor. *The Sociological Quarterly*, 26 (1), 1-19.

Strauss, A. (1988). The Articulation Of Project Work: An Organizational Process. *The Sociological Quarterly*, 29 (2), 163-178.

Tokatlı, N., Boyacı Eldener, Y. (2002) Globalization and The Changing Political Economy of Distribution Channels in Turkey. *Environment and Planning*, 34, 217-238.

Wee, L., Brooks, A. (2012). Negotiating Gendered Subjectivity in the Enterprise Culture: Metaphor and Entrepreneurial Discourses. *Gender, Work and Organization*. 19 (6), 573-591.

Wiren Brent M., Berkowitz, D., Grant, E. S. (2014). Attitudinal, Personal and Job-Related Predictors of Salesperson Turnover. *Marketing Intelligence & Planning*, 32 (1), <http://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/MIP-04-2013-0061>. (17.04.2014).

Yılmaz, G. (2005). Elektronik Performans İzleme Sistemlerinin Çalışanlar ve İşletmeler Üzerindeki Etkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (7), 1-9.

Zeytinoğlu, I. U., Lillevik W., Seaton B., Moruz, J. (2004). Part-Time and Casual Work in RetailTrade: Stress and Other Factors Affecting The Workplace. *Relations Industrielles/Industrial Relations*, 59 (3), 516–544.

Zanaattan Robotiğe: Tıp Teknolojisi ve Türkiye’de Kuşaklararası Cerrah Tipolojisi¹

Gülşah Başkavak

Giriş

Sanayi devrimi öncesine ait, nostalji yüklü bir kavram olarak görünen zanaat günümüzde, üstelik en gelişmiş teknolojilerin kullanıldığı alanlarda varlığını sürdürüyor olabilir mi? Bu makale, bu soruya olumlu cevap verilebileceğini cerrahlık mesleği üzerinden tartışmayı amaçlıyor. Zanaat deyince ilk akla gelen tanım, zanaatın “elle yapılan işler” olmasıdır. Dolayısıyla zanaatkârlık da “el becerisi ve ustalık gerektiren meslek” olarak anlaşılır. Bu temel tanımlar, gerisinde bir dizi önemli boyutu ve ilişkiyi barındırır: İlk olarak, kafa ve kol emeğinin bir arada olduğu, tasarlayanın ve üretim aşamalarını icra edenin aynı kişi olduğu bir çalışma biçimini anlatır zanaat. İkincisi, bu tür bir işin gerektirdiği vasıf ve beceriler demeti görerek, deneyerek, taklit ederek ve tekrarlayarak edinilir. Usta-çırak ilişkisinin zanaatı tanımlayıcı bir unsur olması da buradan kaynaklanır. Üçüncüsü, zanaatkârlar her zaman örgütlü bir meslek grubu olarak var olmuştur. Sanayi öncesi dönemde loncalar sayesinde meslek grupları bilgi ve becerilerini kendilerine saklayabilmiş; mesleğe kimin, nasıl katılabileceğini kendileri belirleyebilmişlerdir. Bu örgütlenme onlara aynı zamanda piyasada

¹ Bu makale, ODTÜ Sosyoloji Bölümü’nde 2016’da tamamladığım doktora tezime dayanmaktadır.

ve devletle ilişkilerinde pazarlık gücü ve özerklik kazandırmıştır. Bu çerçeveden bakıldığında, günümüzün profesyonel mesleklerini de zanaatın modern yansıması olarak düşünmek mümkündür. Tasarım ile icranın bir aradalığı, uzun öğrenme süreci, usta-çırak ilişkisi ve mesleki örgütlenme unsurları, değişen ölçü ve biçimlerde de olsa avukatlık, öğretmenlik ya da doktorluk gibi pek çok profesyonel meslekte gözlemlenebilir.

Bu çalışmanın konu ettiği cerrahi ise zanaat niteliğinin belki de en belirgin olduğu profesyonel meslektir. Cerrahlar hastayı muayene edip ameliyat kararlarından ameliyatın yapılmasına ve sonrasında hastaların taburcu edilmesine dek her aşamada karar verici ve uygulayıcı rollerini bir arada icra ederler. Teşhis, ameliyat ve ameliyat sonrası kontrol aşamalarının her birinde cerrah işin bütününe hakimdir, böylesi bir işin doğası gereği işin parçalara bölünmesi beklenemez. Kuramsal bilginin yanı sıra pratik bilgi ve el becerilerinin gelişmesi, ustaların ellerinin izlendiği uzun bir çıraklık dönemini zorunlu kılar.

Cerrahinin tıp içinde itibarlı bir meslek haline gelmesi, ancak 20. yüzyıldaki bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile mümkün olmuştur. Daha yakın dönemde ise mühendislik ve tıp teknolojisindeki atılımlar sayesinde görüntüleme ve tanı tekniklerindeki gelişmeler, yeni cerrahi cihaz ve aletlerin ortaya çıkışı, kapalı (laparoskopik) ameliyat teknikleri ile birleşerek tanı ve tedavilerde cerrahinin başarısını arttırmıştır. Ne var ki bu gelişmeler cerrahinin zanaat olarak tanımlanmasına son vermemiştir; aksine cerrahlık zanaatı teknolojiyle birlikte başarı ve itibar kazanmıştır. Bu haliyle cerrahi, zanaat-teknoloji ilişkisine dair bildiklerimizin tersine bir örnek sunmaktadır; yani teknolojinin gelişmesi ve yoğunlaşması cerrahinin zanaat özelliğini yok ederek cerrahlığın gerektirdiği vasıfları zayıflatmamıştır. Dolayısıyla zanaat ile teknolojik yoğunlaşmayı aynı anda içermesi sayesinde cerrahi, zanaat kavramını ve günümüzdeki anlamını yeniden düşünmek için imkân sunuyor.

Tıp teknolojilerinin artan ekonomik değeri ile birlikte cerrahide de her gün yeni cihazlardan, yöntemlerden ve teknolojik yeniliklerden söz edilir oldu. Ayrıntılı görüntüleme tekniklerinin hastalıkların teşhisi aşamasında öne çıkarak doktorun rolünü azaltması, ameliyat-

hanelerde robotik cerrahi uygulaması, cerrahi eğitiminde simulasyon teknolojileri ve benzeri yenilikler, cerrahinin zanaat niteliğini zayıflatacak türden gelişmeler olarak görülebilir. Sağlık hizmetlerinin örgütlenişindeki neoliberal yönelimli dönüşümlerin de etkisiyle doktorluk mesleği için genel olarak ifade edilen vasıfsızlaşma ya da mesleksizleşme süreçlerinin cerrahide nasıl yansıdığı da bu bağlamda bir soru olarak ortaya çıkmaktadır.

Cerrahinin teknolojiyle ilişkisini anlamlandırabilmek için -bu makalenin odağı olmamakla birlikte- sağlık sistemlerindeki dönüşüm de gözönüne alınmalıdır. Neoliberal dönemde, tüm dünyada sağlıkta dönüşüm reformları gündeme gelmiştir. Son 40 yılda dünyayı saran neoliberalizm, küreselleşme ve post-Fordizm eğilimlerine paralel şekilde, sağlık hizmetleri giderek özelleşmiş, ticarileşmiş veya metalaşmıştır. Türkiye de bu ülkelerden biri olarak sağlık sisteminde 2003’ten itibaren Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın uygulanmaya başlamasıyla radikal dönüşümler yaşamaktadır. Bu süreçle birlikte yoğunlaşan özelleştirme, piyasalaşma ve hastalarda tüketici eğilimlerinin öne çıkışı şüphesiz cerrahi pratiğini etkileyen olgulardır.

Tüm bu radikal dönüşümleri bu çalışma için arka planda tutmak suretiyle, Türkiye’de cerrahların teknoloji ile etkileşimi ve cerrahinin zanaat niteliğinin irdelenmesi bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede, cerrahlık zanaatının günümüz koşullarında nasıl bir dönüşüm yaşadığı, mevcut teknolojilerin cerrahinin zanaat niteliğini ne ölçüde etkilediği sorularına cevap aranacaktır. Çalışmanın dayandığı veriler, değişik branşlardan cerrahlarla yapılmış görüşmeler ile hastane ve ameliyathane gözlemlerini içeren, İstanbul’da yürütülmüş bir saha araştırmasından elde edilmiştir. İlk bölümde zanaat-teknoloji ilişkisinin kapitalizm koşullarında nasıl bir dönüşüm geçirdiği özetlenecek, ardından cerrahinin 20. yüzyıldaki gelişimi içinde teknoloji-zanaat ilişkisinin nasıl şekillendiği anlatılacaktır. Sonraki bölümde ise cerrahi branşların büyük kısmını etkileyen kapalı (laparoskopik) ve robotik cerrahi teknolojilerinin yarattığı kırılma, zanaat-teknoloji ilişkisinde yeni bir aşama olarak ele alınacak, saha araştırmasının bulguları ışığında gözlenen sonuçlar tartışılacaktır.

1. Zanaat, Teknoloji ve Kapitalizm

Diderot, ünlü eseri *Encyclopédie* (1751-1780) içerisinde zanaatı “ellerin kullanılmasını gerektiren ve aynı ürünü tekrar ve tekrar üretmek için bir dizi mekanik işlemle sınırlı olan her türden meslek” olarak tanımlar (aktaran McCullough, 1996, s. 12). Bu tanımlamada da görüldüğü gibi zanaatın en temel unsuru işin elle yapılması, bir beceri, maharet ve yetenek gerektirmesidir. Karmaşık doğası gereği bu maharetin edinilmesi görece uzun bir eğitim süreci ile mümkündür ve bu eğitim usta-kalfa-çırak ilişkisi içinde gerçekleşir. Öte yandan, Diderot’un tanımlamasında olduğu gibi sadece elle iş yapmaya, maharete, yeteneğe ve de usta-kalfa-çırak ilişkisine odaklanıldığında, zanaatın temelinde yer alan tasarım ve icranın birlikteliği özelliği göz ardı edilmiş olur. Oysa tasarım ve üretimin, fikir ve uygulamanın ya da bilindik tabirlerle kafa ve kol emeğinin bir aradalığı zanaat işinin tanımlayıcı özelliğidir.

Zanaat kavramının tarihselliğine bakıldığında, Antik çağdan başlayarak her dönemde zanaat ve zanaatkârlık var olmuştur. Yunan mitolojisinde Hephaistos zanaat, demircilik ve heykelticiliğin tanrısıdır. Bu uğraşlar için özel bir Tanrı tayin edilişi zanaat kavramının çok önemli olduğuna işaret ederken, ilginçtir ki Hephaistos “diğer tanrılardan farklıydı, topal ve kusurlu bir varlıktı” (Austin & Vidal-Naquet, 1977, s. 13). Ortaçağ döneminde ise zanaatların belirleyici bir özelliği loncalar, içinde örgütlenmiş olmalarıdır. Loncalar hem emeğin örgütlenişi hem de toplumun geneli için merkezi bir rol taşımaları açısından önemlidir. Loncalar öncelikle zanaatkârın nasıl çalışacağını belirlemiş, usta, kalfa ve çırak arasındaki işbölümünün tanımlanmasını kurumsallaştırmış, zanaatın bilgisinin lonca dışına çıkmasını önlemiş, bu amaçla işin inceliklerini saklı tutmaları için üyelerine yemin etmeye şart koşmuştur (Epstein, 1998, s. 694).

Sanayi devrimi zanaatkârlığın yerleşik geleneğini alt-üst eden önemli bir dönüşümdür. Büyük ölçekte ve hacimde sanayi ürünlerinin fabrikalarda üretimi, yüksek kaliteli ve küçük ölçekli zanaat tipi üretimin yerini almıştır. Zanaatkârlar ya marjinalleşmiş ya da ücretli çalışanlara dönüşmüşlerdir. Asıl önemli değişim, malların üretiminde insan emeğinin rolünde olmuştur. Bu değişimin en yetkin açıkla-

masını Marx’ın yapıtlarında bulabiliriz. Marx’a (1982) göre, “işçinin kullandığı aletin yerini bir makine aldığında onun yerini de bir motor veya doğal güçlerin alabileceği aşikârdır” (s. 497). Makinenin aksine alet becerikli insan ellerini gerektirir, oysa “aletler insanın eliyle kulanılan donanım olmak yerine mekanik bir düzeneğin, bir makinenin parçaları haline geldiğinde mekanizma da insan gücünün kısıtlarından kurtulmuş bağımsız bir biçim kazanmıştır” (s. 499).

Sanayileşme ile başlayan bu bilindik öykünün önemli bir safhası, 1950 sonrası gelişen yeni teknolojiler aracılığıyla makineleşmeden otomasyona geçiş ile ortaya çıkmıştır. Nitekim 1970’lerden itibaren büyük ölçüde vasıfsızlaşma ve post-Fordizm başlıkları etrafında yürütülen tartışmalar kapitalizme içkin dinamiklerin bilgi ve iletişim teknolojilerinin yarattığı yeni koşullarda nasıl şekillendiğini anlamaya yöneliktir. Fabrika işçilerinden farklı (ve avantajlı) konumdaki profesyonel mesleklerin ya da beyaz yakalı çalışanların konumu bu tartışmaların merkezinde yer almıştır. Özellikle Braverman’ın (1974) ilk baskısı 1974’te yayımlanan emek süreci üzerine çalışmasının başlattığı tartışmaların merkezinde vasıf kavramı yer almaktadır. Braverman’ın “vasıfsızlaşma tezi” (*deskilling*), Marx’ın sanayi kapitalizminde çalışmaya ilişkin teorisine dayanır (s. 88).

Braverman (1974), Taylorizm adıyla bilinen bilimsel yönetim ilkelerinin kapitalizmin temel denetim mekanizması olduğunu, işçilerin bilim ve teknoloji aracılığıyla vasıfsızlaştırıldığını öne sürmüştür. 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Taylorizm bu değersizleştirme sürecinin bilinçli ve sistematik ifadesidir. Taylor’un bilimsel yönetim yaklaşımında bilimsel ilkeler tasarımın icradan ayrışmasına, zihinsel emeğin işçiden yönetime aktarılmasına yol açar. Böylesi bir ayrıştırma üretim maliyetlerini düşürerek kapitaliste fayda sağlarken “işçinin teknik kapasitesinde değersizleştirici bir etki” yaratır.

Bu vasıfsızlaşma dinamiğinin profesyonel meslekleri de içine alarak genişlediği iddiası 1970 sonrası dönemde tartışma konusu olmuştur. 1970’lere gelene kadar profesyonel mesleklere dair sosyolojik literatür iki aşamadan geçmiştir. Birincisi, Parsons’ın (1951) işlevselci yaklaşımı içinde profesyonellere dair tespitleri ve rol tanımlamalarıdır ki,

doktorluk ve doktor-hasta ilişkisi temel örnek olarak kullanılır. İkinci aşamada, profesyonellerin toplumla ve devletle ilişkilerinde Parsons'ın işlevselci yaklaşım çerçevesinin ötesinde bir güç kazandıklarını öne süren Freidson'un (1970) "profesyonel tahakküm" savı gelir.

Profesyonel mesleklere dair tartışmalarda tıp mesleği en baştan beri başat örnek olmuştur. Freidson'un çalışmasını izleyen dönemde, özellikle ABD bağlamında tıp profesyonellerinin özerkliğinin sönümlenişine yol açan eğilimler gözlemlenmekteydi. Çok yankı uyandıran profesyonellerin gücü ve tahakkümü tartışmalarının hemen ardından doktorların ne ölçüde profesyonellik niteliğini yitirdikleri, proleterleşip proleterleşmedikleri, doktorluk mesleğinde bir vasıfsızlaşmanın yaşanıp yaşanmadığı ve bunların sonucu olarak mesleklerindeki sosyal statü ve güçlerini yitirip yitirmedikleri tartışmaları gündeme gelmekteydi. Bu dönemde tıp profesyonellerinin özerkliğinin sönümlenişinin anlamı, tıbbın "başka mesleklerin rutin olarak karşılaştıkları şekilde meslek dışından resmileşmiş ve hiyerarşik denetimlere tabi" hale gelmesiydi (Wolinsky, 1988, s. 37-38). ABD bağlamında tıp ve sağlık alanında önemli değişikliklere yol açan bir dizi etken söz konusuydu: sağlık hizmetlerinin artan maliyetleri, biomedikal teknolojilerde ilerlemeler, sağlık hizmetlerinde şirketleşme, hastaların tüketici şeklinde davranma eğilimleri ve yeni bilişim teknolojilerinin etkileri bu kapsamda değinilen önemli değişim başlıklarıdır. Bunların tıp profesyonellerini nasıl etkilediğine dair çalışmalarda başvurulan kavramlar ise profesyonelliğin yitimi (*deprofessionalization*) (Haug, 1973, 1975, 1976, 1988; Haug & Lavin 1981, 1983), proleterleşme (Chernomas, 1986; Coburn, 1994; McKinlay, 1982; McKinlay & Arches, 1985; McKinlay & Stoeckle, 1988) ve şirketleşmedir (*corporatization*) (McKinlay & Stoeckle, 1988). Bu kavramlaştırmalar, meslekler sosyolojisi içindeki tartışmaların seyrini şekillendirmiştir (Hafferty & McKinlay, 1993). Doktorluk mesleğinde proleterleşme yaşandığı savı farklı yazarlar tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur (Mechanic, 1991; Light & Levine, 1988; Navarro, 1988; Roemer, 1986).

Yukarıda kabaca özetlenen süreçler ve tartışmalar bağlamında cerrahlık mesleği iki düzlemde ele alınabilir:

(i) Zanaat-teknoloji ilişkisi açısından cerrahlık mesleği çelişkili bir örnek sunmaktadır. Aşağıda anlatılacağı üzere cerrahlık mesleği, cerrahi teknolojik gelişme sayesinde etki ve saygınlık kazanmış ancak zanaat niteliğini yitirmemiştir.

(ii) Güncel gelişmeler ışığında profesyonel mesleklerin vasıfsızlaşma ve değersizleşmeye tabi olduğu savından hareketle doktorluk mesleğine ilişkin tartışmalar içinde cerrahinin farklılık arz edip etmediği sorusu sorulabilir. Bu çalışmanın varsayımı, cerrahinin iki nedenle farklılık arz edebileceğidir. Birincisi, cerrahinin zanaat niteliği nedeniyle neoliberal çalışma rejimleri içerisinde görece daha fazla otonomiye sahip olabileceğidir. İkinci nokta ise, cerrahinin yoğun teknoloji kullanılan bir alan olması nedeniyle piyasalaşma ve metalaşma yönündeki güncel eğilimler açısından elverişli bir alan sunması; bunun da cerrahlara pazarlık gücü sunmasıdır. Sonuçta, cerrahinin zanaat-teknoloji ilişkisi açısından özgün bir örnek teşkil etmesi açıklayıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu amaçla önce cerrahlık zanaatının tarihsel gelişimi içinde teknolojinin yeri özetlenecek, ardından saha çalışmasının bulguları ışığında, kapalı ve robotik cerrahi teknolojisinin gelişimi örneği üzerinden cerrahlık zanaatının güncel durumu değerlendirilecektir.

2. Cerrahlık Zanaatı ve Teknoloji

Cerrahi tarihsel olarak en eski zanaatlardan biridir. Arkeolojik kazılarda, çok eski çağlara ait olan iskeletlerin baş kısımlarında sofistike cerrahi girişimlerin yapıldığı görülmüştür. Cerrahi testerelerle oyukların açıldığı kafatası iskeletleri yaklaşık olarak M.Ö. 6500'lere ait olduğu düşünülen Güney Fransa taraflarında bulunmuştur. Yine benzer şekilde taş devrinden kalma kafatasına delik açılmış iskeletler Ortadoğu, Hindistan, Şili ve Peru’da görülmüştür (Woods ve Woods, 2000, s. 16). Batı tıbbının miladı ise Antik Yunan’da yaşamış olan Hipokrat (M.Ö. 460-M.S. 370) ile başlar. Hipokrat’ın eserlerinde cerrahinin, cerrahlığın, ameliyathanenin nasıl olması gerektiği, cerrahi aletler üzerine metinler görülür.

Cerrahi kelimesinin Batı dillerindeki etimolojik kökeni bile cerrahinin zanaat niteliğini yansıtır (Najarian, 1989, s. 257): Antik Yunandaki *kheirourgia* tabiri “elle yapılan iş ya da çalışma” anlamına gelir ve *kheir* (el) ile *ergon* (iş) kelimelerinden türemiştir (Partridge, 2006, s. 3320). Cerrahlar arasında da yaptıkları işi zanaat olarak tanımlama eğilimi yaygındır. Najarian’a (1989) göre, cerrahı tüm diğer doktorlardan ayırt eden cerrahlık zanaatıdır (s. 259): “Bir cerrah doktorun bilişsel vasıflarına sahiptir ama tedavi amaçlı donanımında bir de en etkili tedavi yöntemlerinden birine sahiptir –neşter”. Genel olarak tıpta zanaat kavramının kullanımının önerildiği bir başka çalışmada da Hofmann (2003), antik Yunan’daki *techne* (sanat) kavramının tıbbi kavramlaştırmada *phronesis* (pratik bilgi) kavramına kıyasla daha faydalı olacağını savunur. Nitekim *techne* kavramının tanımı da yukarıda zanaat için verilen tanımlarla neredeyse özdeştir. Hofmann *techne* kavramının temel özelliklerini şu şekilde sıralar: (i) Belirli bir alanın özgün bilgisi, (ii) belirli bir amaç, (iii) faydalı bir sonuç, (iv) açıklanabilir ve dolayısıyla öğretilir genel akılcı ilkelerde ustalık (s. 404).

Cerrahlığın tıp mesleği camiasının bir parçası olarak kabul edilerek saygınlık kazanması, 19. yüzyıldaki bilimsel gelişmelerle mümkün olmuştur; zira eterin anestezi amaçlı kullanımı, antibiyotiklerin keşfi, antiseptik kuralların cerrahiye girişi ve diğer teknik gelişmeler cerrahinin tanı ve tedavideki başarı oranını çok ciddi oranda arttırmıştır. Bunun öncesinde cerrahi, tıp camiası içinde kabul görmeyen, hatta berberlerin bir yan uğraşısı olarak var olan düşük statülü bir işti. Başarı düzeyi çok düşüktü, kanlı ve acılı prosedürleri işe yaramıyordu; hastayı kurtarmaktan çok hastanın ölümüne sebep oluyordu (Gawande, 2012, s. 1717-1718; Osborn, 1986; Risse, 1999, s. 339-398).²

² Düşük itibarlı bir meslek oluşunun en büyük göstergesi, Ortaçağ İngiltere’inde 1540-1745 yılları arasında ancak berberler loncasında yer almalarıydı. Zira o dönemde berber-cerrahlar olarak anılmaktaydılar. Bu dönemde doktorlar üniversitede aldıkları tıp eğitiminin ardından mesleki lisanslarını elde ederlerken cerrahlar bu formel eğitimden yoksun, usta-çırak eğitimiyle mesleklerini icra etmekteydi. (Doyle, 2007, s. 341; Geyer-Kordesch & MacDonald, 1999, s. 79-80). O dönemde bu iki tıp mesleği arasındaki farkı anlamak açısından Lord Thurlow’un sözleri çok çarpıcıdır: “Cerrahide kasaplığın ötesinde bir bilimsellik yok!” (Earle, 1983, s. 373).

19. yüzyıl sonunda ortaya çıkan bilimsel gelişme 20. yüzyılda teknolojik yeniliklerle daha da hızlanmış, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin cerrahiye yansmasıyla cerrahlık mesleği artık ileri teknoloji kullanan bir alan haline gelmiştir. Böylece sürekli yeni gelişmelerin yaşandığı, yeni tedavi tekniklerinin geliştirildiği bir alan olarak cerrahinin önemi ve itibarı hızla artmıştır (Gawande, 2012, s. 1720).

Neredeyse yüzyıllık bu yoğun teknolojik ve bilimsel gelişme sürecinin sonunda cerrahi hâlâ daha zanaat kavramı ile birlikte anılmaya devam etmektedir. Bu açıdan teknoloji ile zanaat arasındaki zıtlığa dayalı tarihsel seyrin aksine bir durum sergilemekte ve bu haliyle tıp mesleğinin diğer branşlarına kıyasla da farklılık arz etmektedir. Nitekim 1970’lerden itibaren gerek ‘emek süreci gerekse profesyonellik literatürü içinde gündeme gelen “vasıfsızlaşma”, “proleterleşme” ve “profesyonelliğin yitimi/mesleksizleşme” tartışmaları doktorluk mesleğinin geneli ve pek çok dalı için yapıldı. Sözgelimi görüntüleme teknolojilerindeki ilerlemeler nedeniyle radyologların teknisyene dönüştükleri, aile hekimlerinin ise esnekleşme ve performansa dayalı sözleşmeyle çalışmalarından ötürü emeklerinin değersizleştiği veya anestezi uzmanlarının daha fazla tıbbi teknolojiye bağımlı olmaları nedeniyle emek süreçlerinde proleterleştiklerine dair araştırmalar bulunmaktadır (Annandale, 1989; Aspen Health Law Center, 1998; McKinlay & Arches, 1985; Donahue, 1985; McKinlay & Marceau, 2002; Ritzer & Walczak, 1988).

Cerrahide bir “vasıfsızlaşma” etkisinin söz konusu olup olmadığını gözlemlemek açısından önemli bir örnek, bugün cerrahinin pek çok branşında başat uygulama haline gelen laparoskopik yöntemler ya da daha bilinir adıyla kapalı ameliyatlardır. Bu süreç, cerrahinin temeli olan klasik/açık/geleneksel ameliyat tekniğine, kapalı/laparoskopik ameliyat tekniklerinin eklenmesi sürecidir. Bu değişim hem cerrahların ameliyat sırasında baş vurdukları el becerilerinin niteliğini hem de bu becerilerin öğrenilmesi sürecini ciddi anlamda değiştirmiş; bu değişikliklerle mesleki kariyerlerinin ortasında karşılaşmış cerrahlar açısından da vasıflarda bir kopuşa (*skill disruption*) neden olmuştur.³

³ Yeni teknolojilerin işe etkisine dair çalışmalarda yer alan gözlemlerden biri olan vasıflar-

3. Cerrahide Büyük Kırılma: Laparoskopi ve Robotik Cerrahi

1960'lerden itibaren dijital devrim ve bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler cerrahi pratiğini dönüştürmüş, cerrahiye teknolojiye daha da bağımlı hale getirmiştir. Sözelimi, bilgisayarlı tomografi (*CAT- Computerized Axial Tomography*) ilk olarak 1971'de kullanıma girmiştir. Görüntü teknolojilerinin tıp alanına uyarlanması ile teşhis yöntemlerinde radikal değişimler yaşanmış; dijital radyografi, bilgisayarlı tomografi, ultrasonografi, manyetik rezonans ya da girişimsel radyoloji gibi çok sayıda yeni teknik kullanılır olmuştur. Özellikle endoskopik araçların cerrahi müdahale için de kullanılmasıyla ortaya çıkan minimal invaziv cerrahi⁴ (laparoskopik cerrahi) bu gelişmelerin teşhisin ötesinde tedavi safhasına dahil olması anlamına gelmiştir (Dijk, 2001; Leonhard & Irion, 2011). Endoskopinin ilk ortaya çıkışı, 20. yüzyılın başında insan bedeninin karın boşluğunun tüp benzeri araçlarla gözlenmesi girişimlerine kadar gider. Endoskopik cihazlar bedenin içini görmeye yarayan, görüntü kapasitesi yüksek kamera benzeri cihazlardır. "Beden tıbbi müdahale için daha erişilebilir hale gelirken bir yandan da daha doğrudan müdahale edilebilecek klinik sorunların kapsam ve çeşitliliğini genişleten" endoskopi, tıp pratiğinin tamamı üzerinde esaslı bir etki yaratmıştır (Brown & Webster, 2004, s. 14).

1970'lerden itibaren minimal invaziv cerrahinin temelleri atılmaya başlanmış ve 1990'larda cerrahi pratiğinde yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Endoskopik cihazların "port" adı verilen çubuklarla bedenin içinde işlem yapması, yani içeriye bakmakla kalmayıp karın içindeki bir organa yönelik cerrahi girişim yapılmasına "laparoskopik cerrahi" denilmiştir. Safra kesesinin laparoskopik teknikle ilk kez alınması 1985 yılında Eric Mühe tarafından gerçekleştirilmiştir. Onu, 1987'de Philippe Mouret ve ardından 1988'de Francois Du-

da kopuş ile kastedilen, çalışanların sahip oldukları vasıfların bir kısmının gereksizleştiği ve bunların yerine yeni vasıflar edinmeleri gerektiğidir (Hodson & Hagan, 1988; Wallace, 1989, s. 373).

⁴ Cerrahide "minimal invaziv" bedene müdahale için açılan kesilerin çok küçük olduğu tekniklere verilen addır. Bu kesiler, açık cerrahinin aksine oldukça küçük olduğundan "kapalı cerrahi" de denilmektedir.

bois izlemiştir (Cengiz vd., 2013). Bugün safra kesesi ameliyatının laparoskopik teknikle alınması, yani kapalı ameliyat tekniği ile tedavi edilmesi rutin hale gelmiştir. Bu cerrahi zanaatı açısından bir dönüm noktasıdır, zira “artık cerrah lezyonu kendisine doğru çekmek üzere büyük bir kesik açmak zorunda değildir; bunun yerine kendisi lezyona doğru mümkün olduğunca nazik bir şekilde ilerlemeye başlamıştır” (Villet, 2011, s. e1). Bu değişim, yani klasik/açık/geleneksel cerrahiden, kapalı/laparoskopik cerrahiye geçiş, cerrahide devrim niteliğinde bir değişimdir. Burada artık açık cerrahinin önemli özelliklerden biri olan “dokunma hissi” ortadan kalkmıştır. Açık ameliyatlarda hasta bedenine dokunmak, açık alandaki organların ısısını ve dokulardaki değişimi el ile dokunarak hissetmek ve kontrol etmek mesleğin önemli özelliklerinden biriydi. Dolayısıyla, portlarla işlemin yapılması neticesinde cerrahi vasfında önemli bir değişimin yaşandığı söylenebilir. Bunun ötesinde bu kapsamlı değişim ameliyathanedeki iş bölümü, ameliyat ekibinin bileşimi ve hastaların hastanelerde kalma süreleri gibi önemli boyutlarda da değişikliğe yol açmıştır (Ayşan, 2012; Page vd., 2008).

Bugün cerrahi teknolojisindeki en son gelişme ise cerrahide robotların kullanılmasıdır. 2000’lerde meydana gelen bu teknolojik gelişmeye robotik cerrahi adı verilmiştir. Bu uygulama, temelde laparoskopik cerrahiden hareketle geliştirilmiştir ve bu uygulamanın bazı önemli ilerleme ve avantajlarla birlikte bazı dezavantajları da söz konusudur. Temel prensip aynıdır; bedenin içine bir takım kesici, dikici çubuklar küçük kesiler atılarak sokulur. Dolayısıyla, tıp dışındaki insanların zihninde ameliyatın tümüyle robotlarca yürütüldüğü kanısını uyandır- sa da robotik cerrahi, laparoskopik cerrahinin farklı bir versiyonundan ibarettir. En önemli farklılık, cerrahın hastanın bedeninin başında durmasının gerekmemesidir. Cerrah, aynı odada ama hasta bedeninden tamamen ayrı bir yerde, bir konsolun önünde oturmakta ve önündeki ekrana bakarak, elleri ve ayaklarıyla hastanın bedenindeki robotun kollarını komuta etmektedir. Bu teknolojinin ortaya çıkışındaki asıl kaygı, cerrahın fiziksel olarak bulunamayacağı kutup istasyonu, savaş cephesi veya uzay istasyonu gibi ortamlarda ameliyatların yapılabilir olmasıydı. Temel işleyiş ilkesi ve sunduğu avantajlar bakımından ise

laparoskopik cerrahiden belirgin bir farkı söz konusu değildir. Hasta bedenine dokunmamasına rağmen, cerrah elleri ile robotun kollarını yönetir. Burada vurgulanması gereken önemli nokta, tıpkı açık ameliyat tekniğinde ve laparoskopik cerrahide olduğu gibi, robotik cerrahide de ameliyatın tasarımı ve icrası baştan sona cerraha aittir. Diğer bir ifadeyle, işteki zihin ve kol emeği hâlâ sıkı sıkıya bir aradadır ve robotun yönetimi tamamen cerrahın kontrolü altındadır.

Vasıflar açısından bir başka önemli değişiklik de cerrahın ameliyat esnasında kullandığı görsel boyutta üç boyuttan iki boyuta geçiş yaşanmasıdır. Açık cerrahi üç boyutludur; cerrah ameliyat ettiği alanı ve organları birebir görebilir, organlara dokunabilir ve müdahale eder. Laparoskopik cerrahide ise bütün ameliyat, cerrahların karşılarında bulunan bir LCD monitörüne bakılarak yapılır. Diğer bir deyişle, el-göz koordinasyonunun şekli değişmiştir, artık iki boyutluluk vardır: Görüntülerde en ve boy vardır ama derinlik yoktur.

Sonuç olarak, cerrahlığın geleneksel olarak gerektirdiği bazı vasıfları daha az kullanılır hale getirip yeni vasıfların edinilmesini zorunlu kılması açısından laparoskopik ve robotik cerrahi teknolojilerin etkisi profesyonel mesleklere dair vasıfsızlaşma tartışmaları için ilgi çekici bir örnek teşkil etmektedir. Teknolojik değişimin cerrahinin zanaat niteliğini ne şekilde etkilediği bir sonraki kısımda aktarılacak saha çalışması bulgularından hareketle tartışılacaktır. Türkiye’deki cerrahi pratiğinin güncel durumu söz konusu değişimin etkilerini gözlemlemek açısından verimli bir örnek sunmaktadır.

4. Cerrahideki Teknolojik Değişimin Türkiye’deki Yansıması: Kuşaklararası Cerrah Tipolojisi⁵

Dünya çapında gözlemlenen yönelimlerle paralel şekilde Türkiye’deki tıp sektörü sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi boyutunda ciddi

⁵ Bu bölüm, Türkiye’de cerrahi alanındaki teknolojik değişimler ve bunun cerrahi pratiklerine yansımalarına dair gözlem ve bulgular, İstanbul’da gerçekleştirdiğim 6 farklı cerrahi branşta (beyin cerrahisi, kalp cerrahisi, genel cerrahi, üroloji, jinekoloji ve ortopedi), kamu ve özel hastane ile kliniklerinde aktif olarak çalışan cerrahlarla yaptığım derinlemesine mülakatlar ile hastane gözlemlerine ve bu 6 cerrahi branşın 80 saatten fazla ameliyathane gözlemlerini içeren ve iki yıl süren saha çalışmasına dayanmaktadır.

bir dönüşümden geçmektedir. Sağlığın metalaşması, sağlık hizmetlerinin piyasalaşması ve kamu hastanelerinin şirketleşmesi şeklinde seyreden bu süreçte cerrahlığın icra edildiği kurumsal ve ekonomik bağlamda köklü değişim yaşanmaktadır. Bilişim teknolojileri ve metalaşma süreçlerine paralel olarak hastaların bir yandan müşteriye dönüşerek tüketici davranışları sergiler olmaları bir yandan da artan bilgilenme kaynakları vesilesiyle uzman hastalara dönüşmesi olguları da cerrahlık pratiğine etki etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada teknolojik değişim karşısında cerrahlık zanaatının durumuna ilişkin bulgular profesyonel otonomi, cerrah-hasta ilişkisi, sağlık hizmetlerinin finansmanı gibi pek çok boyutta yaşanan değişimler ışığında da düşünülmelidir.⁶

Gelişmiş ülkelerde cerrahi alanında yaşanan teknolojik gelişmeler, üretilen yeni cihaz ve aletler Türkiye’deki cerrahi pratiklerine de gidecek daha hızlı şekilde aktarılmaktadır. Laparoskopik cerrahiye geçişin cerrahlığın gerektirdiği beceri demetinde yarattığı değişim ile cerrahlar açısından bu değişime nasıl uyum sağlanacağı sorusu kariyerinin farklı aşamalarında olan cerrahlar açısından farklı sonuçlar yaratmıştır. Saha çalışmasının gözlem ve bulgularından hareketle Türkiyeli cerrahlar arasında üç farklı kuşak tanımlanmıştır. Nitelikleri aşağıda özetlenen *geleneksel*, *geçiş dönemi* ve *genç cerrahlar* şeklinde isimlendirilen bu üç cerrah kuşağı tanımlanarak tiploloji çıkarılmasıyla hem kapalı cerrahi tekniklerinin zanaat üzerindeki etkisini hem de cerrahların bu teknolojik değişime verdikleri tepkileri sınıflandırmak mümkün olmuştur:

i- Geleneksel Cerrahlar: Bu grup 55 yaş ve üstü kuşağı temsil eder. Bu kuşak, açık cerrahi geleneği ile yetişmiş, usta konumundaki hocalarının yanında asistanlıklarını (çıraklık dönemi) yapmışlar ve yine uzmanlıklarını açık cerrahi tekniği ile tamamlamışlardır. Açık cerrahide, cerrahın eli hasta bedeniyle doğrudan temas halinde olduğundan cerrahi eğitim ve vasıflar da buna göre şekillenmiştir. Ameliyat sahasında üç boyutlu görüş söz konusudur.

⁶ Mevcut yazının kapsamını aşan bu çerçeve, girişte belirttiğim gibi doktora tezim içinde kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Bkz. Başkavak, 2016.

Bu kuşak için çok önemsenen “şiir gibi ameliyat” yapmak deyimi vardır. Bu ifadeden kastedilen, zor ve uzun saatler süren açık bir ameliyatta, ortam çok kanlı, vaka çok karmaşık ve kritik olsa dahi cerrahın soğukkanlılığını yitirmeyişi, ameliyatın akışının ahenkli ve kusursuz oluşu, hünerli eller eşliğinde bir zanaat ustasının titizliği ile bedene geniş kesilerin ve sonrasında dikişlerin atılışı, kısaca ameliyatın baştan sona bir eser gibi estetik kaygılarla gerçekleştirilmesidir.

Bu grup için büyük değişim, 1990’ların ortasında meydana gelen kapalı cerrahi tekniklerinin kullanılmaya başlanmasıdır. Cerrahlar bu yeni teknolojiye adapte olma veya eski vasıflarıyla devam etme tercihiyle karşı karşıya kalmışlardır. Bu adaptasyon özellikle 60 yaş ve üstü cerrahlar için kolay olmamıştır. Bu yeni tekniği öğrenmeye çalışan deneyimli cerrahlar, bu yeni tekniğin eğitimlerini daha hızlı ve başarılı olabilecek genç cerrahlarla birlikte almak zorunda kalmışlardır. Tüm bunlar göz önüne alındığında bu geleneksel kuşak için, laparoskopik teknolojinin gerektirdiği yeni vasıf edinmedeki zorluklar bir yana, bazı branşlarda (örneğin üroloji, jinekoloji veya genel cerrahinin bazı özel alt branşları) laparoskopinin zorunluluk haline gelmesi ve de hastaların bu yöndeki talepleri zorlukları arttırmıştır. Bu kuşak bu teknolojik yenilik karşısında en dezavantajlı kuşaktır.

ii. Geçiş Dönemi Cerrahları: Bu şekilde adlandırılan kuşak ise 35-55 yaş aralığındaki cerrahlardan oluşmaktadır. “Geçiş” olarak adlandırılmasının nedeni, uzmanlık eğitimlerini tamamıyla klasik cerrahi eğitimiyle almış olmalarıdır. Hiyerarşik bir usta-çırak disipliniyle yetişmişlerdir. Çıraklık dönemlerini hocalarının ellerini izleyerek ve ameliyathanede hocalarının denetiminde pratik yaparak geçiren kuşaktır. Ancak, uzmanlıklarını alıp mesleklerine başladıklarında, yani kariyerlerinin hemen başında gündeme gelen laparoskopiye hızlıca uyum sağlayabilmişlerdir. Bu nedenle eski ve yeni teknik arasında geçiş konumundadırlar. Uyum sağlamak zorunda kalmışlardır çünkü artık laparoskopi yaygın hale gelmektedir, bundan uzakta durma şansları yoktur. Son olarak, kendilerinden daha genç cerrahlar kadar olmasa da hocalarından daha fazla dijital teknolojilere aşinadırlar. Bu nedenle laparoskopik ameliyatın temel prensibi olan portların kulla-

nımını daha kolay ve hızlı öğrenebilmişlerdir. Dolayısıyla bu kuşak hem açık hem kapalı ameliyat tekniklerinde ustadır. Bu önemli bir özelliktir; çünkü her ne kadar kapalı tekniğin avantajları olsa da, ameliyat esnasında bir komplikasyon oluştuğunda açık ameliyata dönüş zorunludur.

Bu kuşaktaki cerrahların pek çoğu mesleklerindeki bu teknolojik yeniliği olumlu karşıladıklarını ve bundan hoşnut olduklarını ifade etmişlerdir. Her ne kadar dokunma hislerini artık sınırlı şekilde kullansalar da, ileri derecede büyüten laparoskopik kameralar insan gözünün göremeyeceği büyüklükte gösterdiğinden, ameliyat sahasında daha iyi bir vizyon sağladıklarını düşünmektedirler. Kendileri hem açık tekniklerde usta olduklarından hem de bu yeni teknolojiye adapte olabildikleri için bu teknolojik değişim karşısında en avantajlı gruptur.

iii. Genç Cerrahlar: 35 yaş ve altı olarak adlandırılan bu kuşak dijital teknolojilerin içine doğmuş, çocukluklarından itibaren bilgisayarla ve bilgisayar oyunları ile iç içe olmuş, dolayısıyla iki boyutlu imajlara oldukça yatkın olan kuşaktır. Bilgisayar oyunlarındaki joystick kullanımı, laparoskopide port olarak adlandırılan çubukların kullanım prensibiyle oldukça benzerlik gösterir. Tıp eğitimlerinden itibaren robotik ve laparoskopik teknikler ile karşılaştıklarından, hocalarından klasik ameliyat tekniklerini, cerrahlık zanaatının inceliklerini öğrenmeleri ve usta-çırak ilişkileri sınırlı kalmıştır. Bu sınırlılıktaki en büyük nedenlerden biri, bu yazının sınırını aşan, sağlıktaki dönüşüm sürecidir. Bu kuşağın en büyük dezavantajı açık ameliyat tekniklerinde görece zayıf oluşlarıdır. Yeni teknolojiyi öğrenmeleri, eğitim süreçlerinde yeterli olamadığından, bu açıklarını genellikle -mesela haftasonları- tematik kurslara ve özel simülasyon kurslarına katılımla kapamaya çalışmaktadırlar. Sonuçta, görece hasta bedenine teması daha az, el becerisine oranla teknoloji kullanımı daha yoğun bir kuşak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, kapalı cerrahiye geçişin etkilerine iki düzlemde bakmak mümkün. Birincisi, yeni teknolojinin cerrahlık zanaatının icra edilmesinde doğrudan gözlemlenebilen etkileri; ikincisi ise cerrahların bu değişime yönelik algı ve tutumları. Birinci düzlemde söylenmesi gereken, laparoskopik ve robotik cerrahinin getirdiği kapsamlı tekno-

lojik dönüşüme rağmen cerrahiye zanaat olarak tanımlamamıza imkân veren temel unsurlarda bir miktar zayıflama gözlene de bunun zanaat kavramının kullanımını geçersiz kılacak ölçüde olmadığıdır. Cerrahlık kariyerine yeni başlayacaklar açısından pek çok boyutta zanaatin eskisinden farklı olacağına kesin gözüyle bakılabilir. Bu bakımdan şu anda bir geçiş sürecinin söz konusu olduğu söylenebilir.

Özellikle zihin ve kol emeğinin bir aradalığı boyutunda cerrahi zanaat niteliğini korumaktadır. Marx'tan bu yana vurgulanan işçi-makine ilişkisi açısından bakıldığında, “cerrahın makinenin uzantısı”na dönüştüğünü söylemek mümkün değildir. İkinci düzlemde, yani cerrahların algı ve tutumları düzleminde de gözlemler bu tespiti doğrular şekildedir. Görüşülen cerrahlardan pek çoğunun dile getirdiği, *“Teknoloji beni daha iyi cerrah yapıyor ve zanaatımı daha iyi ortaya çıkarıyor”* ve *“Teknolojiyi seviyorum, işimi kolaylaştırıyor, cerrahlığımı daha iyi yapıyorum”* benzeri ifadelerde gördüğümüz cerrahların teknolojik gelişmeden son derece hoşnut oldukları ve kendi konumlarının gerilediği, güç ve otonomilerinin zayıfladığı yönünde bir algıya sahip olmadıklarıdır. Tekrar etmek gerekirse bunun temelinde yatan olgu makine üzerindeki denetimi yitirmediklerini düşünmeleridir. Sonuç olarak, cerrahları “makinenin basit bir uzantısı” haline getirecek teknolojinin henüz mevcut olmayışı zanaat niteliğinin devamını sağlarken cerrahlar açısından da bir özgüven kaynağı olmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmanın başlığındaki “Zanaattan Robotiğe” ifadesi okuyucuda bilindik bir seyrin anlatılacağı izlenimi yaratabilir. Zira tarihsel seyri hatırlandığında, sanayi devriminden bu yana teknolojik gelişmenin tüm üretim alanlarındaki sonucunun zanaat tipi üretimi ortadan kaldırmak olduğu bilinir. Oysa cerrahlık zanaatı bu bilindik seyrin aksine, teknolojik gelişmeye rağmen ve hatta onun sayesinde zanaat niteliğini korumuş, tıp mesleği ve toplum içinde güç ve itibar kazanmıştır. Bu çalışmanın aktardığı temel gözlem ve bulgu, artık robotların da kullanıldığı bir üretim sürecinde zanaatın da varlığını sürdürebilmesidir. Cerrahlık zanaatının bizlere sunduğu tam da böylesi bir örnektir.

Emek tarihine bakıldığında, işteki zihin ve kol emeğinin bir aradalığı sanayi devrimi öncesindeki zanaat tipi üretim faaliyetlerinin temel özelliği idi. Bir zanaat sahibi zanaatkâr, atölyesinde kol ve kafa emeğini bir araya getirerek, işin her aşamasını tasarlar, küçük ölçekte üretim yapar, deneyim ve bilgisini yanındaki kalfa ve çırağına aktarırdı. Kapitalist üretim biçimine geçişle birlikte, işin Fordist yöntemler eşliğinde yoğun teknoloji ile tasarımı, “emek süreci”ndeki kafa ve kol emeğinde keskin bir kopuşa yol açtı. Bu gelişmelerin tarihsel açıdan çalışma hayatında travmatik dönüşümler yarattığını söyleyebiliriz. Zira vasıf ve zanaat arasındaki sıkı ilişki, zanaatkârdan proletere dönüşmüş işçinin, iş üzerindeki denetimini kaybetmesi, kendisine, ürüne, işe ve diğer işçilere yabancılaşması ile birlikte bozuldu.

Yukarıda da anlatıldığı üzere, cerrahlık mesleği ise tüm bu çelişkileri bünyesinde barındıran bir meslek olarak karşımıza çıkıyor. Bir yandan sanayileşme öncesi zanaat tipi işlerin özelliklerini gösteriyor bir yandan da ileri teknolojik alet ve cihazların kullanımına bağımlı ve yoğun teknoloji kullanıyor. Teknoloji karşısında zanaat kavramı tarihten silinen bir kavram veya nostaljik bir iş görme biçimi olarak algılanırken, bugünkü çalışma pratikleri içinde zanaatkârlığa dair nitelikleri hem çok güçlü bir şekilde muhafaza eden, ama yine de zanaat deyince hemen aklımıza gelmeyen bir meslek olarak cerrahlık ve cerrahi, zanaatkârlığı bugün yeniden farklı bir biçimde düşünme olanağı sunması açısından iyi bir örnek oluşturuyor. Cerrahi teknolojisindeki en güncel gelişme olan laparoskopik ve robotik teknikler ise cerrahinin zanaat niteliğindeki değişimi gözlemlemek açısından elverişli bir zemin sunuyor.

Bu gözlemlerden hareket eden bu makalenin dayandığı saha çalışmasında klasik/açık/geleneksel cerrahi tekniğinden kapalı/laparoskopik/robotik cerrahi tekniğine geçişle birlikte, İstanbul örneğinde *geleneksel*, *geçiş dönemi* ve *genç cerrahlar* şeklinde isimlendirilebilecek üç cerrah kuşağı tanımlanarak kuşaklararası tipoloji ortaya çıkarılmıştır. 55 yaş ve üstü kuşağı temsil eden *geleneksel cerrahlar*, açık cerrahi geleneği ile eğitilmiş bir kuşak olarak bu yeni teknolojik gelişmeye uyum sağlamada en çok zorlanan kuşak olmuştur. Bu ku-

şak için laparoskopik teknolojinin gerektirdiği yeni vasıf edinmedeki zorluklardan bu yeni teknik karşısında en dezavantajlı gruptur. *Geçiş dönemi cerrahları* 35-55 yaş aralığındaki cerrahlar olup eğitimlerini açık cerrahi teknikleri ile zanaat tarzı usta-çırak hiyerarşisi içinde tamamlamışlardır. Uzmanlık eğitimleri esnasında laparoskopik cerrahi gündeme gelmiş ve bu kuşak da bu yeniliğe uyum sağlamak için yeni vasıflar edinmek zorunda kalmıştır. Bu açıdan, hem açık hem de kapalı cerrahi tekniklerinde ustalıkları olduğundan kuşaklar içinde en avantajlı gruptur. *Genç cerrahlar*, 35 yaş ve altı cerrahları niteler. Tıp eğitimlerinden itibaren robotik ve laparoskopik tekniklerle sıkça karşılaştıklarından bu yeni teknolojiyi hızla öğrenen ve uygulayan cerrah kuşağıdır, ancak açık cerrahi tekniklerinde görece zayıf kalmışlardır.

Bu kuşaklararası cerrah tipolojisi bulgusu bağlamında bu çalışmada vurgulanması gereken önemli bir nokta yukarıdaki değerlendirmelerin teknolojik değişimin doğrudan etkileri ile sınırlı olduğudur. İkinci bir nokta ise bu sosyo-ekonomik değişim karşısında cerrahinin zanaat niteliğini koruyabildiği ölçüde tıp alanındaki diğer profesyonellerin sahip olmadığı bir pazarlık ve müzakere avantajına sahip olduklarıdır. Öte yandan teknolojik değişimin hızı ve biyomedikal teknolojilere yapılan yatırımların büyüklüğü düşünüldüğünde, cerrahide de otomasyon mümkün kılacak yeniliklerin ortaya çıkması elbette beklenebilir. Dolayısıyla bu çalışmadaki gözlemler cerrahi teknolojilerin güncel haline ilişkindir. Nitekim cerrahide kullanılabilecek yeni ve daha gelişkin robotik cihazlara ilişkin haberlere sıklıkla rastlamak mümkündür. Zanaat kavramının geçerliliğini yitirmesinden bahsedebilmemiz için cerrahın el becerisinin yerini tutacak robotik cihazların cerrahı tümüyle bağımsız hareket edebilmeleri, en önemlisi de cerrahın yargı yetisini ikame edebilmeleri gerekir. Üstelik cerrahlık zanaatının sadece ameliyathanede icra edilmediği, her hastanın kendine özgü bir vaka arz ettiği, acil durumlar karşısında karar almanın hayati önemde olduğu düşünüldüğünde cerrahlık emeğini önemsizleştirecek makinelerin gelişimi için uzun süre beklememiz gerekeceği söylenebilir.

Kaynakça

Annandale, E. (1989). Proletarianization or Restratication of the Medical Profession? The Case of Obstetrics. *International Journal of Health Services*, 19 (4), 611-634.

Aspen Health Law Center (1998). *Physicians as Employees*. Jones & Bartlett Learning.

Austin, M. M., Vidal-Naquet, P. (1977). *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction*. London: Batsford Academic and Educational Ltd.

Ayşan, E. (2012). *Cerrahide Çubukların Hakimiyeti: Laparoskopik Cerrahi*. İstanbul: Moss.

Başkavak, C. G. (2016). *Understanding Surgical Craft in the Changing Context of Technology, Transformation of Healthcare and Marketization: A Case Study on Surgeons in Istanbul, Turkey*. (Yayımlanmamış doktora tezi). ODTÜ/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Braverman, H. (1974). *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review.

Brown, N., Andrew W. (2004). *New Medical Technologies and Society: Reordering Life*. Cambridge: Polity.

Cengiz, F., İlhan, E., Yakan, S., Zengel, B. (2013). Değişmeyen Cerrahi - Değişen Teknikler; Laparoskopik ve Endoskopik Cerrahinin Düny Bugünü Geleceği. *Journal of Clinical and Analytical Medicine*, 4 (1), 72-75.

Chernomas, R. (1986). An Economic Basis for the Proletarianization of Physicians. *International Journal of Health Services*, 16 (4), 669-674.

Coburn, D. (1994). Professionalization and Proletarianization: Medicine, Nursing and Chiropractic in Historical Perspective. *Labour/Le Travail*, 24, 139-162.

Donahue, K. A. (1995). *Radiologic Technologists: Alienation and Deskilling in A "High Technology" Profession*. (Yayımlanmamış doktora tezi), University of California.

Doyle, J. (2007). Historicising Surgery: Sex, Gender, Technology and the Surgical Imaginary. *Social Semiotics*, 17 (3), 341-359.

Earle, A. S. (1983). *Surgery in America: From the Colonial Era to the Twentieth Century*. New York: Praeger.

Epstein: R. (1998). Craft Guilds, Apprenticeship and Technological Chan-

ge in Preindustrial Europe. *Journal of Economic History*, 58 (3), 684–713.

Freidson, E. (1970). *Professional Dominance: The Social Structure of Medical Care*. NY: Atherton.

Gawande, A. (2012). Two Hundred Years of Surgery. *The New England Journal of Medicine*, 366 (18), 1716–1723.

Geyer-Kordesch, J., Macdonald, F. (2003). *Physicians and Surgeons in Glasgow, 1599-1858: The History of the Royal College of Physicians and Surgeons of Glasgow*. UK: Continuum International Publishing Group.

Hafferty, F. W., McKinlay, J. B. (Eds.) (1993). *The Changing Medical Profession: An International Perspective*. Oxford: Oxford University.

Haug, M. R. (1973). Deprofessionalization: An Alternative Hypothesis For The Future. *Sociological Review Monograph*, 20, 195–211.

Haug, M. R. (1975). The Deprofessionalization of Everyone?. *Sociological Focus*, 8 (3), 197–213.

Haug, M. R. (1976). The Erosion of Professional Authority: A Cross-Cultural Inquiry in The Case of the Physician. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*. Health and Society, 54 (1), 83–106.

Haug, M. R. (1988). A Re-Examination of The Hypothesis of Physician Deprofessionalization. *The Milbank Quarterly*, 66 (2), 48–56.

Haug, M. R., Lavin, B. (1981). Practitioner or Patient - Who's in Charge?. *Journal of Health and Social Behavior*, 22 (3), 212–229.

Haug, M. R., Lavin, B. (1983). *Consumerism in Medicine: Challenging Physician Authority*. CA: Sage Publication.

Hodson, R., Hagan, J. (1988). Skills and Job Commitment in High Technology Industries in The US. *New Technology, Work and Employment*, 3 (2), 112–124.

Hofmann, B. (2003). Medicine as Techne-A Perspective from Antiquity. *Journal of Medicine and Philosophy*, 28 (4), 403–425.

Leonhard, M. Klaus-Martin I. (2011). Endoscopy. Rüdiger Kramme, Klaus-Peter Hoffmann, Robert Steven Pozos (Eds.), *Springer Handbook of Medical Technology* içinde (s. 379-403). Berlin: Springer.

Light, D. W., Levine: (1988). The Changing Character of the Medical Profession: A Theoretical Overview. *The Milbank Quarterly*, 66, 10–32.

Marx, K. (1982). *Capital: A Critique of Political Economy* (Vol. 1) (B. Fowkes, Çev.) London: Penguin.

McCullough, M. (1996). *Abstracting Craft: The Practiced Digital Hand*. Cambridge: MIT Press.

McKinlay, J. B., Marceau, L. D. (2002). The End of the Golden Age of Doctoring. *International Journal of Health Services Research*, 32 (2), 379–416.

McKinlay, J. B. (1982). *Technology and the Future of Health Care*. NY: MIT.

McKinlay, J. B. ve Arches, J. (1985). Towards the Proletarianization of Physicians. *International Journal of Health Services*, 15 (2), 161–195.

McKinlay, J. B., Stoeckle, J. (1988). Corporatization and the Social Transformation of Doctoring. *International Journal of Health Services*, 18 (2), 191–205.

Mechanic, D. (1991). Sources of Countervailing Power in Medicine. *Journal of Health Politics, Policy and Law*, 16 (3), 485–498.

Najarian, J. S. (1989). The Skill, Science and Soul of The Surgeon. *Annals of Surgery*, 210 (3), 257.

Navarro, V. (1988). Professional Dominance or Proletarianization?: Neither. *The Milbank Quarterly*, 66 (2, Suppl), 57–75.

Osborn, G. G. (1986). Joseph Lister and The Origins of Antisepsis. *Journal of Medical Humanities*, 7 (2), 91–105.

Page, B. J., Ocampo J., Nutis, M., Luciano, A. A. (2008). History of Modern Operative Laparoscopy. Camran Nezhat, Farr Nezhat, Ceana Nezhat (Eds.), *Nezhat’s Operative Gynecologic Laparoscopy and Hysteroscopy* içinde (s. 1-8). Cambridge: Cambridge University.

Parsons, T. (1951). *The Social System*. London: Routledge.

Partridge, E. (2006). *Origins: A Short Etymological Dictionary of Modern English*. London: Routledge.

Risse, G. B. (1999). *Mending Bodies, Saving Souls : A History of Hospitals*. London: Oxford University.

Ritzer, G., Walczak, D. (1988). Rationalization and The Deprofessionalization of Physicians”. *Social Forces*, 67 (1), 1–22.

Roemer, M. (1986). Proletarianization of Physicians or Organization of Health Services?. *International Journal of Health Services*, 16 (3), 469–471.

van Dijck, José. (2001). Bodies Without Borders: The Endoscopic Gaze. *International Journal of Cultural Studies*, 4 (2), 219–237.

Villet, R. (2011). From Ambroise Paré to the Surgeon of the 21st Century,

or, from Surgical Ligation to Robots. *Journal of Visceral Surgery*. 148 (5, Suppl), e1-2.

Wallace, M. (1989). Brave New Workplace Technology and Work in the New Economy. *Work and Occupations*, 16 (4), 363–392.

Wolinsky, F. D. (1988). The Professional Dominance Perspective, Revisited. *The Milbank Quarterly*, 66, 33–47.

Woods, M., Woods, M. B. (2000). *Ancient Medicine: From Sorcery to Surgery*. Minneapolis: Runestone.

Teknokent'te Sınıf İçi İletişim

Taylan Özgür Yıldırım ve Mehmet Türkcan

Teknokent pek çok küçük, orta ve büyük işletmenin faaliyet gösterdiği, farklı sınıfsal katmanlara mensup insanların bir arada çalıştığı bir mekândır. Daha çok bilişim alanından teknik kadrolar olmakla birlikte, hizmet sektöründen de (güvenlik, temizlik, yemek) oldukça fazla kişi istihdam edilmektedir. Burada sınıfın farklı katmanlarının emek süreçlerindeki konumları farklılık arz etmekle birlikte çeşitli sosyo-kültürel ayrımların da yoğun bir biçimde gözlemlendiği belirtilmelidir.

Sınıfın kendi içindeki bu ayrımların yanı sıra sermayenin uygulamakta olduğu çeşitli tahakküm mekanizmaları da sınıfın hem kendi içinde hem de farklı katmanları arasında ortak bir tutum sergilemesini ve sermayeye karşı kolektif bir biçimde hareket etmesini engelleyebilmektedir. Buna karşın paradoksal bir biçimde sınıfın farklı katmanları kimi zaman dayanışma içine girerek sermayenin tahakkümünü nispi olarak kırabilmektedir de.

Çalışmada, bu sorunsaldan hareketle sınıfın hem kendi içindeki hem de farklı katmanlarına mensup işçiler arasındaki iletişim incelenecektir. Böyle bir iletişimin olup olmadığını bilmek, sınıfın sermayeye karşı konumunu, eylem kabiliyetini ve birlikte mücadele potansiyelini anlamak bakımından oldukça önemlidir. Çalışmaya başlamadan önce araştırma sahası olan ODTÜ Teknokent hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.¹

¹ ODTÜ Teknokent ile ilgili bilgiler için bkz. <http://odtuteknokent.com.tr/tr/hakkinda/od->

Araştırma Sahası

ODTÜ TEKNOKENT'te 300'ün üzerinde şirket yer almaktadır. Bu şirketlerde çalışanların sayısı, yüzde 90'ı üniversite mezunu, doktora veya yüksek lisans mezunu olmak üzere, 5000'in üzerindedir. 125.000 m² kapalı alana sahiptir. Bu alanların hemen hemen tamamı şirketlerce kullanılmaktadır.

ODTÜ TEKNOKENT'te faaliyet gösteren şirketlerin yüzde 51'i yazılım-bilişim, yüzde 19'u elektronik, yüzde 15'i makine ve tasarım, yüzde 6'sı medikal teknolojiler, yüzde 6'sı enerji ve çevre, kalan yüzde 3'ü ise ileri malzeme, tarım, gıda, uzay-havacılık, otomotiv gibi diğer alanlarda Ar-Ge çalışması yürütmektedir.

ODTÜ Teknokent'te şirketler belli başlı bloklarda toplanmışlardır. İkiizler Binası, Gümüş Bloklar, Silikon Blok, Galyum Blok ve Titanyum Blok şirketlerin bir arada olduğu büyük kapalı alanlar olarak Teknokent yerleşkesi içerisinde yer almaktadır. Bu bloklar dışında Türk Telekom Ar-Ge binası ile, SATGEB binaları olarak geçen ASELSAN, HAVELSAN VE TAI'nin kendi çalışanları için ayrı binaları da yine Teknokent kampüsü içerisinde bulunmaktadır.

Genelde çalışanlar büyükçe bir alanda, kübik denilen dörtlü bölmeler şeklinde paravanlarla ayrılmış odacıklarda ya da bu bölmelerin olmadığı sadece çalışma masalarından ibaret bir ortamda çalışırlar. Yöneticiler içinse genelde odalar mevcuttur.

Teknokent çalışanları tesislerine, yüz taraması ile giriş yapmak durumundadır. Ayrıca çalışanlar binalar içerisindeki kendi firmalarına da yüz taraması, parmak okutma veya turnikeler üzerinden giriş yapabilmektedir.

Her binanın kendi içerisinde yemek/içmek için bir kafeteryası ya da restoranı mevcuttur. Buralar genellikle öğle aralarında kullanılır. Bu mekânlar şirketlerin dışında olduğundan mesai saatleri içerisinde kullanımları pek mümkün değildir. Yine buralara geçmek için turnike çıkışı, yüz ya da parmak okutması yapmak gerekir. Şirket tarafından şirket içinde ve dışında geçirdiğiniz süre kayıt altındadır. Sigara içmek

için çalışanlar genel olarak dışarı çıkmak durumundadır. Bazı bloklardaki firma çalışanları ise belirlenmiş balkonları kullanabilmektedir. Çay/kahve ihtiyaçları daha çok şirket içerisindeki mutfak olarak ayrılmış kısımlardan giderilmektedir.

Araştırma Yöntemi

Araştırma süresince mühendis, temizlik ve güvenlik görevlisi olmak üzere toplam 33 kişiyle görüşme yapılmıştır.² Görüşmenin amacı kısa bir biçimde katılımcılara aktarıldıktan sonra, araştırmaya rahatlıkla katılabilmeleri ve kendilerini güvende hissedebilmeleri adına, kimliklerini açığa çıkaracak bilgilerin kesinlikle paylaşılmayacağı belirtilmiştir. Pilot çalışmanın gerçekleştirildiği mühendis, çalışmaya diğer mühendis arkadaşlarının da katılabileceğini belirtmiş ve 7 mühendisle daha görüşme yapılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla araştırmanın ilk evresinde kartopu örneklem kullanılmış, daha sonra diğer görüşmecilere rastgele örneklem aracılığıyla ulaşılmıştır.

Briggs, görüşmenin sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda kullanılan en yaygın veri toplama yöntemi olduğunu savunmakta ve bu durumun, görüşme yönteminin; bireylerin deneyimlerine, tutumlarına, görüşlerine, şikayetlerine, duygularına ve inançlarına ilişkin bilgi elde etmede oldukça etkili bir yöntem olmasından kaynaklandığını belirtmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2005, s. 119).

Bu minvalde önceden hazırlanmış açık uçlu görüşme formlarıyla görüşmecilerden derinlemesine bilgi alınması hedeflenmiştir. Derinlemesine görüşmede sıradan günlük konuşmalardan farklı olarak araştırmacı konuşmayı yönlendirebilir, ayrıntılı sorularla zenginleştirebilir ve konuşma süresince konuşulan kişinin kendini daha rahat hissetmesini sağlayabilir. Kümbetoğlu'na (2005) göre niteliksel araştırmalarda kullanılan derinlemesine görüşme tekniği, sosyal dünyadaki 'görünür' birçok olgu, süreç, ilişkinin görünümünden çok özüne inmeyi, bunların ayrıntılarını kavramayı ve bütüncül bir biçimde anlamayı mümkün kılan bir veri oluşturma aracıdır. Araştırılan konuya odaklanan,

² Pilot görüşmeci de bu sayıya dahildir. Toplamda 23 mühendis, 8 temizlik görevlisi ve 2 güvenlik görevlisi.

bu konu etrafında bireylerin görüş, düşünce ve değerlendirmelerini bir araya getirerek veri oluşturmayı amaçlayan etkin bir tekniktir. Bu teknik ile doğrudan gözlemlenemeyen, davranışlara yansımayaabilen, ancak belirli bir süreç içinde ortaya çıkabilecek anlamlara, niyetlere, beklentilere bakarak, bireylerin dünyalarını nasıl oluşturdukları, dış dünyaya ilişkin algıları ile kendilerini kuşatan sosyal çevreyi nasıl değerlendirdiklerini ortaya koyma fırsatı yakalanabilir (s. 72).

Bu çerçevede görüşmenin akışı doğrultusunda, görüşmecilerden daha fazla bilgi alabilmek adına, görüşme sırasında sonda soruları eklenmiştir. Yıldırım ve Şimşek'e (2005) göre sondalar, görüşme sürecinde toplanan verilerin derinlemesine olmasını ve zenginleştirilmesini sağlayan önemli etkenler olarak görülmektedir. Sondalar görüşülen bireye hangi noktalarda ek veri vermesi gerektiği, verilen ayrıntının yeterli olup olmadığı ve tam olarak anlaşılmayan açıklamalara ek açıklamalar getirmesi gerektiği konusunda bir geri bildirim özelliği de taşır. Ayrıca sondalar, görüşme sürecini daha doğal bir iletişim haline getirme yönünden de, görüşme sürecine önemli katkıda bulunurlar (s. 133).

Yapılan odak grup görüşmelerinde, görüşmecilerden birinin gruptaki diğer kişilere kıyasla daha fazla konuşma eğiliminde olduğu görülmüştür. Bu gibi durumlarda gruptaki diğer kişiler, ifade ve mimikleriyle konuşan arkadaşlarını desteklemişlerdir.

Pilot görüşmeci üzerinden ulaştığımız 7 mühendis, Teknokent'te bulunan bir şirketin tasarım kısmında çalışmaktadır. Bu şirket OS-TİM'de üretim yapılan bir fabrikaya da sahiptir. Tasarım kısmındaki mühendisler kendilerini AR-GE mühendisi, PCB mühendisi ve yazılım görevlisi olarak tanımlamakta ve çevrelerine kendilerini bu şekilde tanıtmaktadır.

Başka bir toplu görüşmenin yapıldığı 8 mühendis ise daha kurumsal denilebilecek, büyük ölçekli, görece daha güvenceli olarak nitelendirilebilecek bir firmada çalışmaktadır. Mühendisler haricinde bu firmada 2 güvenlik görevlisi ve taşeron hizmet alımıyla istihdam edilen 8 temizlik çalışanı bulunmaktadır.

Diğer toplu görüşmenin yapıldığı 6 mühendis ise Teknokent'in değişik bloklarındaki orta ölçeklerdeki farklı firmalarda çalışmaktadır.

Görüşmeler öğle aralarında yemek esnasında Teknokent içeri-
sindeki bir mekânda ya da Teknoket'in dışında yapılmıştır. Temizlik
çalışanları ve güvenlik görevlileriyle yapılan görüşme ise güvenlik
görevlilerin 3-4 m²'lik odasında mesai saatleri içerisinde gerçekle-
ştirilmiştir.

Sınıfın gerek kendi içerisinde gerekse farklı katmanları arasındaki
iletişimin boyutunu incelemeden önce, görüşmeler sırasında üzerinde
durulan temel problemlere yer vermek yerinde olacaktır.

Sınıfın Ortak Problemi:

Güvencesizlik ve Çalışma Zamanının Belirsizliği

Araştırmanın yapıldığı Teknokent'te, küçük ya da büyük ölçekli
kurumsal firmalarda çalışan mühendislerin temel problemi güven-
cesizlik ve geleceksizliktir. Çalışma yapısının proje bağımlı olması
ve buna bağlı olarak mevcut projelerin bitiminden sonrasına ilişkin
belirsizlik, mühendisler için ileriye dönük bir kaygı oluşturmaktadır;
zira bir sonraki işin ne olacağı ya da yeni bir işin olup olmayacağı
bilinmemektedir. Bu belirsizlik mühendislerin geleceklerine ilişkin
kaygıları da berbaerinde getirmektedir. Öyle ki işten çıkarılma, emekli
olamama, çocuklarının eğitimlerini sağlayamama gibi kaygılar taşı-
maktadırlar. Dolayısıyla kendilerini çalıştıkları işe ait hissedememek-
te, sürekli arayış içinde olduklarını belirtmektedirler. Karşılarına iyi
bir iş çıktığında bu fırsatı değerlendirecekleri üzerinde durmaktadırlar.
Tıpkı mühendisler gibi güvenlik görevlileri de güvencesizlik ve
geleceksizlikten yakınmaktadır. Sıkça yaşanan yönetim değişiklikle-
riyle, işten çıkarılma söylentileri artmakta ve güvencesiz bir iş ortamı
kalıcı hale getirilmeye çalışılmaktadır. Gelecek kaygısını her an her-
kes taşımaktadır. Yaşları görece daha ileri olan çalışanlar, bu kaygıyı
gençliklerine kıyasla daha fazla taşıdıklarını belirtmektedir:

Hepimiz kırk yaşında insanlarız. Bizi işten çıkarsalar ne iş yaparız!
(Güvenlik Görevlisi)

Eskiden işsiz kalma kaygım yoktu. Çoğu işi sallardım ama belirli bir
yaşa gelince uzun vadede ne olacağını düşünüyorum. Daha kurum-
sal daha güvenceli bir yapıya geçmek isterim. (Mühendis)

Yaş ilerledikçe daha fazla risk var. Liyakate saygı yok. Organizasyon problemli. Gelecek belirsiz. (Mühendis)

Bu sorunların yanında mühendisler ve güvenlik görevlileri iş saatlerinden pek memnun değildirler. Örneğin bazı mühendisler çalışma saatlerini “full esnek” olarak nitelemelerine rağmen işe giriş çıkışlarına oldukça dikkat etmektedir. Zira haftalık belirlenmiş çalışma saatlerini doldurmakla zorunlu oldukları gibi kimi mühendislerin giriş çıkışları da elektronik turnikelerle kontrol edilmektedir. Fazla mesai ya da eve iş götürme durumları oldukça sıradan karşılanmaktadır. Bunun karşılığında hiçbir ücret almadıkları gibi, takdir de görmemektedirler. İzin günlerinde işe ne zaman çağırılacakları bilinmemektedir, işyerini ev gibi kullanma, tatile iş götürme gibi durumlarla çoğu zaman karşılaşmışlardır. Mühendisler, müdürlerinin bir arkadaşlarına balayında kod yazdırdıklarını bile söylemişlerdir.

Güvenlik görevlileri ise 12 saatlik çalışma süresini oldukça yorucu bulmakta ve fazla mesainin sürekli olduğundan söz etmektedirler.

Temizlik görevlilerinin çalışma saatleri ise hem mühendislerden hem de güvenlik görevlilerinkinden daha iyidir. Fazla mesailerine ücret ödenmektedir. Dolayısıyla izin ve istirahat saatlerinden memnun olduklarını belirtmişlerdir.

Tüm bu ortak problemlere karşın çalışanlar arasındaki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel farklılıklar kimi zaman sınıfın farklı katmanlarının birbirine bakışını etkileyebilecek ön yargılar oluşturmalarına neden olmakta, birbirlerine mesafeli davranmalarına sebep olabilmektedir. Buna ek olarak sermayenin kullandığı çeşitli mekanizmalar alt başlıklarda da bahsedileceği üzere işyeri içerisindeki rekabet koşullarını kızıştırarak çalışanları birbirinden koparmaktadır.³ Bu kopukluk zamanla çalışanların iş arkadaşlarına sırt çevirerek sermayeyle işbirliği yapmasıyla sonuçlanabilmektedir. Kimi zaman da bu tür farklılıklar tali olmakla birlikte, benzer politik görüşler farklı katmanları birbirine

³ Öte yandan çalışanlar arası rekabetin şirketlerce “performans” üzerinden nasıl inşa edildiğini de görmek mümkün. Bir mühendis ödüllendirme üzerinden oluşturulan rekabet ortamını şu şekilde ifade ediyor: “Bizde ödül sistemi var mesela. Müşteri belirli bir sayıda teşekkür ederse veya belirli sayıda ürün satın alınırsa bunlar bir Excel’e not ediliyor ve ödül veriliyor. 50 TL multinet veya çeyrek altın gibi ödüller var.”

bağlayabilmektedir. Bu kopmalar ve birleşmeler, kolektif bir mücadelenin imkanlarını ya da imkansızlıklarını anlamak açısından oldukça önemlidir. Bunun için öncelikle sınıfın işyerindeki iletişim araçları, mekanları ve zamanları ele alınacaktır.

İletişimin Araçları, Mekânları ve Zamanları

İletişimin Araçları

Çalışanlarca yeni iletişim teknolojilerinin yarattığı olanaklar yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Mühendislerde ve benzeri teknik kadrolarda bu kullanımın hem iş içi hem iş dışı yaşamda yaygın olduğu görülmektedir. Bu tip kadrolarda çalışanlar için e-posta temel iletişim kanalı olarak şekillenmekte, yüz yüze iletişim ise daha ikincil olmaktadır. Kimi şirkette kurum içi bir e-posta altyapısı varken kimi internet üzerinden e-posta trafiğini yürütmektedir. Bunun yanında Whatsapp, Gtalk, Skype, Heap Chat ve Lync gibi araçlar da mesai saatleri içerisinde işle ilgili konularda iletişim amaçlı kullanılmaktadır. İş dışı haberleşme için daha çok Whatsapp'ın ve Facebook'un kullanıldığını görülmektedir. Özellikle çalışma yaşamına ilişkin sorunların daha çok resmi haberleşme kanalları üzerinden değil de ekip bileşenlerince oluşturulmuş Whatsapp grupları üzerinden yürütüldüğü belirtilmektedir. Bu gruplar aynı zamanda iş dışı haberleşme ve “muhabbet” için de kullanılmaktadır.

Güvenlik çalışanları işlerinin niteliği gereği telsizi de bir haberleşme aracı olarak iş içinde kullandıklarını belirtse de, yüz yüze iletişimin onlar için daha belirleyici olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bir güvenlik görevlisi kendisinin “muhabbetlere” çok fazla dâhil olmadığını belirterek “Facebook üzerinden arkadaşlar birbirlerini takip ediyor” şeklinde mesai arkadaşlarının sosyal medya kullandığını açıklamaktadır.

Temizlik çalışanlarının iletişimi daha çok yüz yüze ve telefon üzerinden kurduğu görülmektedir. 3-4 m²'lik dinlenme odası dışında bir mekânları olmadığından bilgisayar kullanımları da yoktur. Bu nedenle e-postayı bir iş içi iletişim aracı olarak kullanamamaktadırlar. Genel olarak akıllı telefon kullanımı mevcut olsa da görüşme sırasında iş dışı iletişim için kullandıkları bir mesajlaşma uygulamasının olmadığını

belirtmişlerdir. Asıl olarak mesleği boyacılık olan bir temizlik işçisi ise akıllı telefonu daha çok boya desenlerinin fotoğrafını çekmek ve kaydetmek için kullandığını ifade etmiştir.

İletişimin Mekânları

İletişim için mekânın ciddi bir önemi olduğu görülmektedir. Teknokent'in mevcut fiziksel koşulları, kontrollü giriş/çıkışlar çalışanların mesai saatleri içerisinde bir arada olmasının önündeki en büyük engel olarak ortaya çıkmaktadır. Molalar dahi bu fiziksel durumun bir zorlaması olarak şirket içerisinde geçirilmektedir. Bu nedenle işyerine hapsolmuş bir iletişimden bahsedilebilir.

Fiziksel olarak yakınlığın iş içerisindeki iletişimin de temel belirleyenlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kübik içerisinde çalışanların veya karşılıklı masalarda oturanların iletişiminin daha fazla olduğu görülmektedir. Pilot görüşmeyi yaptığımız mühendis en çok iletişiminin olduğu kişinin yaşça ve fiziksel olarak kendisine en yakın kişi olduğunu belirtmiştir:

Karşımda oturan, yaş olarak bana en yakın olan kişi. Hiç konuşmayan biri de karşımda oturuyordu lakin fiziksel konumumdan ötürü onla sohbet ediyordum. En fazla iletişim kurduğum adam bana fiziksel olarak en yakın olan adam. (Mühendis)

Yemek yeme ve sigara içme alanları ortaklaşa görüşülebilen yegâne mekânlardır. Ancak bu alanlarda da yine her kesimin kendi arasında bir arada olduğu söylenebilir. Kurumsal firmada balkonlar sigara içme alanı olarak belirlendiğinden aynı mekânda sınıfın tüm katmanları bir araya gelebilmektedir. Bir mühendis sigara içme alanı için, "Orada herkes herkesi tanır. Genel şirket mevzuları konuşulur. Kimseyle konuşulmayan konular orada konuşulur" ifadesine yer vermiştir. Bu da sigara içme zamanlarının ve alanlarının sınıf içi katmanlar arası iletişim için önemli anlar ve mekânlar olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Yemek mekânları işletme yapısına göre farklılık sergilemektedir. Kurumsal olan firmada daha önce şirket tarafından karşılanan yemek hizmetinin Sodexo'ya (işverenin personelin yeme-içme ihtiyacı için nakit ödeme yapmak yerine içerisine belli bir tutarın "günlük 14 TL

civarında” tanımlandığı kartları vermesi) dönüştürülmüş olması temizlik çalışanlarının ortak yemek mekânlarından da uzaklaşmasını beraberinde getirmiştir. Temizlik çalışanları başka bir firmadan taşeron alımla istihdam edildiğinden Sodexo hizmetinden faydalanamaz hale gelmiştir. Bu durum onların yemeklerini evden getirmelerine neden olmuştur. Asgari ücretle çalıştığı, birçoğunun boyacılık, kuaförlük gibi ek işlerle geçimini sağlamak durumunda kaldığı göz önünde bulundurulduğunda temizlik çalışanları için Teknokent içerisindeki mekanlar öğle yemeklerini yiyebilecekleri uygun fiyatlı yerler olarak görülmemektedir.

Sodexo'ya geçtikten sonra kurumsal firma çalışanlarının hem Teknokent içerisindeki yemek mekânlarına hem de Teknokent dışındaki mekânlara yönelmesi sonucu, çalışanlarca kullanılan ortak mekânların parçalandığı anlaşılmaktadır. Yemekler de büyük oranda ekipçe veya eski-ekipçe yenmektedir.

Sodexo ve Multinet tarzı uygulamaların Teknokent genelinde şirketlerde oldukça yaygın olduğu söylenebilir. Teknokent'e ulaşım biraz sorunlu olduğundan Teknokent çalışanları öğle aralarında yoğun olarak buralardaki mekânları seçmek durumunda kalmaktadır. Bu mekânları güvenlikçiler vardiyalı ve kesintisiz çalıştıklarından ötürü kullanamazken, temizlik çalışanları da gelirleri elverdiği ölçüde nadiren kullanabilmektedir.

Özetle sınıfın farklı katmanlarının istihdam edildiği Teknokent'te, öğle aralarında dahi çalışma koşulları ve gelir adaletsizliği nedeniyle sınıfın farklı katmanlarının birlikte olduğu mekânlar ve anlar oldukça sınırlıdır. Mesai saatleri içerisinde ise güvenlik çalışanları sadece turnike önlerinde onlara ayrılmış yerde bulunmakta, temizlikçiler çalışmadıkları zaman dinlenme odalarına çekilmekte, mühendisler ve teknik kadrolar ise daha çok yine çalıştıkları kübiklerinde nefes alma zamanları yaratmaktadır.

İletişimin Zamanları

Görüşme yapılan mühendisler genel olarak belirli bir mola zamanlarının olmadığını belirtmişlerdir. İstedikleri zaman mola verebildiklerini ve verilen bu molaların duruma göre arttığını da vurgulamışlar-

dır. Orta ölçekli firmada yapılan toplu görüşmede bir mühendis, “2 Kasım sabahı bu 2.5 saate çıkar” şeklinde seçim sonrası değerlendirmeye mola sürelerinin oldukça artacağını ifade etmiştir. Öte yandan arkadaşlarının her birinin yoğun mesai yaptığını söyleyen bir mühendis çalışma saatleri esnek olsa da mola veremediklerini şu şekilde dile getirmiştir:

İş arkadaşlarımdan her biri birden fazla ayrı projede çalışıyor. İş yoğunluğundan mola verilemiyor. 2-3 dakika muhabbet edilebilirse ediliyor. Zaten öğle yemeklerinde bile fazla mesai yapılıyor. (Mühendis)

Çalışma saatleri turnike kayıtlarıyla kontrol edilen bir firmadaki mühendis ise güvenlikçilerin yardımıyla mola verebildiklerini söylemektedir:

Turnikenin oradaki güvenlikçi arkadaş tanıdık, bize diğer kapıyı açıyor sağ olsun. Sigara çıkıyoruz. Turnike kaydında görünmüyor. (Mühendis)

Güvenlikçiler ise bir kişi görev yerinde kalmak üzere sırayla bu tarz molalar verebilmektedir. Gündüzleri çift kişi çalıştıklarından bu daha kolay olurken, gece vardiyasında mola vermek daha zor hale gelmektedir.

Temizlik görevlileri istediklerinde dinlenme odalarında dinlenebildiklerini ifade etmişlerdir. Her saat başı şirketin içini kontrol edip temizlik ihtiyacını gidermektedirler. Önceleri imza atmaları gerekirken şimdi bu denetimler onların inisiyatifine bırakılmış durumdadır.

Ara için geçirilen zamanlarda yöneticiden çekinildiği görülmektedir. Bu durum mühendislerce, “Çok fazla ayakta durmuyoruz. Göze batmamaya çalışıyoruz” şeklinde ifade edilmiştir. İlerleyen yaşlarda bu çekingen tutumun daha da azaldığı söylenebilir. 30 yaş üzerindeki bir mühendis bunu, “Daha fazla dikleniyoruz” şeklinde ifade etmiştir.

Genel olarak sınıfın tüm katmanlarının yemek ve sigara molaları dışında birlikteliğinden söz etmek mümkün görünmemektedir. Kontrollü giriş/çıkışlar birlikteliği öğle arasına ya da sigara içme aralarına sıkıştırmış durumdadır.

İletişimin Niteliği

Bu bölümde genel olarak sınıfın hem kendi içindeki hem de farklı katmanları arasındaki iletişimin niteliği incelenecektir. Farklı araçlarla, farklı mekan ve zamanlarda ne tarz bir iletişim kurdukları bu vesileyle daha iyi anlaşılabilecektir.

Genel olarak mühendisler Teknokent içerisinde yatay bir iletişimin olduğunu belirtmektedir. Fiziksel koşullar da hesaba katıldığında her katmanın kendi içinde iletişiminin daha yoğun olduğu görülmektedir. Mühendisler genellikle iş arkadaşlarıyla, müşterilerle ve şirketin farklı kademelerinde yer alan çalışanlarla iletişim kurduklarını belirtmişlerdir. Resmi olarak belirlenen öğle araları ve işyerindeki kısa molalar da yine iş arkadaşları ve eski takım arkadaşlarıyla geçirilmektedir. Bu aralarda çeşitli sohbetlerin edildiği, “goy goy” yapıldığı politika konuşulduğu belirtilmektedir. İşyerinde ağırlıklı olarak iş konuşulmaktadır. Bazı işyerlerinde bulunan kurum içi haberleşme sistemi de yalnızca iş için kullanılmaktadır. Buralar takip edildiği gerekçesiyle özel yazışmalar için tercih edilmemektedir. Özel konular daha çok iş arkadaşları arasında yüz yüze görüşülmektedir. İş dışında kalan zamanda ise kısmen görüşmeler gerçekleşmekte ve ilerleyen yaşlarda bu da azalmaktadır. Bir mühendis, evliliğin arkadaşlık ilişkilerini dönüştürdüğünü de ifade etmektedir. Düğün, bebek görme, paint ball oynama, bara gitme, iş dışı aktiviteler arasında yer almaktadır. Lakin iş dışı aktivitelerin artık eskisi kadar sık olmadığı belirtilmiştir.⁴ Onun haricinde oluşturulan e-posta ve Whatsapp gruplarında, Gtalk gibi uygulamalarda da özel olarak nitelendirilebilecek konulara yer verilmektedir. Ülkenin içerisinde geçtiği süreç de iletişimin niteliğini belirleyen önemli bir unsurdur. Siyaset genel olarak tüm mühendislerin konuştuklarını ifade ettiği bir başlık olarak ortaya çıkmaktadır. Gündelik yaşama ilişkin konular yaş dilimine göre değişmektedir. 30 yaş üzerinde çalışanlarda artık çocuklar temel iletişim konusu haline gelmektedir. Erkekler için genç kuşakta futbol önemli bir yer işgal ederken 30 yaş üzerinde

⁴ Üniversitede yüksek lisans yapan ve TÜBİTAK bursuyla yaşamını idame ettiren mühendis için ise durum biraz farklı. O henüz resmi anlamda bir çalışan değil. Ancak laboratuvardaki akademisyenlerle (gerek öğretim üyesi, gerek mühendisler) iletişiminin gayet iyi olduğunu, iş içi ve iş dışı paylaşımlarının gayet yerinde olduğunu ifade ediyor.

eskisi kadar konuşulmadığı gözlemlenmektedir. Tamamı erkeklerden oluşan ve özellikle kadın çalışan alınmayan bir firmada bir mühendis, “*Askere giden askerlikten konuşuyor, gitmeyen arkadaşının askerliğini anlatıyor*” şeklinde düşüncelerine yer vermiştir

Mühendisler sorunlarını işyerindeki arkadaşlarıyla rahatlıkla paylaşabilmektedir. Bu sorunlar ağırlıklı olarak özel koşullarla ya da işyeri koşulları ile ilgili olabilmektedir. Buna karşın kimi mühendislerse sorunlarını paylaşmada oldukça isteksiz davranabilmektedir, zira işyerindeki kimi sorunlarını arkadaşlarıyla paylaşıp bunu yaygınlaştırmak isterlerken, arkadaşları tarafından üstlerine şikayet edildiklerini belirtmişlerdir. Şikayet edildikleri içinse artık bu tür şeyleri kesinlikle konuşmayacaklarını ifade ederek insanların bencil ve çıkarıcı olduklarından dem vurmışlardır:

Çalışanlar yöneticilere laf taşıyor. Çalışanlar pasif, herkes bana dokunulmasın istiyor. İş kaygısı ile pasif. O yüzden işle ilgili sorunlarımı çok paylaşamıyorum.” (Mühendis)

Takım liderim “Geç kalamazsın, geç kaldığında haber ver” dedi. Ben de “Yöneticim değilsin, teknik yönetici olmak için teknik olarak yeterli değilsin” dedim. Küfür etti. Arkadaşlarla paylaştım çok büyütüyorsun dediler. Sonra da yöneticiye şikayet ettiler.” (Mühendis)

Başkasının hakları söz konusu olduğunda sessiz kalıyorlar...” (Mühendis)

İşten çıkarılan bir arkadaşın işe iade davasında şahitlik önerdim; insan kaynaklarıyla anlaştı... (Mühendis)

İnsanlar bencil yaklaşıyor. Beyaz yakalı bencil.”- (Mühendis)

Diğer çalışanların sorunlarından haberdar olduklarını belirten kişilerse aynı şirkette çalıştıkları yakın arkadaşlarının özel ya da şirketle ilgili problemlerine ilişkin bilgi sahibidir. Bu sorunlara birlikte çözüm üretme yöntemi geliştirmekse yukarıdaki sebeplerden ötürü pek mümkün olamamaktadır. Bir firmadaki şirket içi yardımlaşma kulübü ise şirket çalışanlarının sorunlarının giderilmesi için sınıfın farklı katmanlarının iletişim kurmasına imkân sağlamaktadır. Lakin bu yardımlaşma kulübünün de oldukça küçük bir oluşum olduğu yapılan görüşmeler sonucunda anlaşılmaktadır. Öyle ki bu oluşumun olduk-

ça kapalı ve tikel olduğu görülmekle birlikte, sorunların işyeri içinde yayılması ve diğer çalışanların bunlardan haberdar olup kolektif bir mücadele içine girmesi oldukça uzun zaman alabilmektedir.⁵

Diğer taraftan Güvenlik görevlileri ise iş saatleri içinde en fazla kendi aralarında, daha sonra ziyaretçiler ve personelle görüştüklerini dile getirmektedirler. Onlar da tıpkı mühendisler gibi gerek özel gerekse işyeriyle ilgili sorunlarını dile getirmede oldukça tereddüt etmektedirler. Başkalarının sorunlarını yaygınlaştırma çabaları amirlerine şikayet edilmelerine neden olabilmektedir:

Duyduğumuz oluyor. Yaygınlaştırmayız kritik yaparız. Daha önce bu tarz bir çabam olmuştu başta kendi arkadaşlarımca şikayet edildim. (Güvenlik Görevlisi)

Temizlik görevlileri ise herkesle iletişim kurduklarını belirterek taseron olarak çalıştıkları işyerindeki insanları samimi bulduklarını dile getirmişlerdir. Kimi zamansa dışlandıklarını belirterek, kendilerine bazı çalışanların “*insancık*” dediğine bile şahit olmuşlardır. İşyerindeki sorunların paylaşılmasında temizlik görevlileri yakın iş arkadaşlarını tercih etmektedir. Onun haricinde “Çözebileceklerini bilirsek paylaşırız!” ifadesiyle bir temizlik görevlisi, sorununu mühendisle paylaşabileceğini ifade etmiştir. Kurumsal bir firmada çalıştıklarından, genel olarak şikayetçi olacak bir durumlarının olmadığını belirtmektedirler. Her ne kadar çalışma şartlarını beğenseler de asgari üç-

⁵ Baldızına 1931 yılında hapisanede yazdığı bir mektupta aydın kavramını genel kullanımının dışında genişlettiğini belirten Antonio Gramsci (2012), aydını yeniden tanımladığını; sözcüğün toplumdaki yeni işlevinin esas olarak başkalarını örgütlemek, yönetmek, yönlendirmek, eğitmek ve peşine takmak olan kimseler anlamında kullanılmaya başlandığını ifade eder (s. 373). Bu doğrultuda her tarihsel sınıf, tarih sahnesine çıkarken kendisiyle birlikte kendi aydınlarını da ortaya çıkarmakta ve toplum üzerinde hegemonyasını oluşturmaktadır. İşçi sınıfının mevcut düzene meydan okuması ve bir başka sınıfın aydınlarına bağımlı hale gelmeksizin hegemonik olması için kendi “organik” aydınlarını yaratması şarttır (Gramsci, 2012, s. 374). Lakin burada tarihsel bir engelle karşılaşmakta, kapitalizm işbölümüyle birlikte emeği, (kafa emekçileri-kol emekçileri) birbirinden ayırmaktadır. Bu sorun ise kitle partisi aracılığıyla yenilgiye uğratılacaktır. İşyeri içerisindeki yardımlaşma kulübüne gelindiğinde ise sınıfın ekonomik temelden siyasi bir güç unsuru haline evrilmesini sağlayacak nitelikte, sınıf bilincinin geliştiği bir ortam olmadığı bilinmelidir. Sınıfın farklı katmanlarının bir araya geldiği bu yapılar genellikle çalışanların ekonomik temelli sorunlarının giderildiği yerlerdir. Maddi hayatını mavi yakalılarla benzer bir biçimde üretmelerine karşın, beyaz yakalılar burada sınıfa dışarıdan bilinç sağlayabilecek aydınlar, “işçi sınıfının organik aydınları” olarak işlev görememektedirler.

retten memnun olmadıklarını dile getirmektedirler. Bunun sonucunda çeşitli ek işler yapmak durumunda kalmaktadırlar.

Sınıfın farklı katmanları arasındaki iletişimi incelediğimizde ise mühendisler genel olarak diğer çalışanlarla iletişimlerini “*selam sabah*” veya “*kolay gelsin üzerinden yüzeysel*” olarak tanımlamaktadır. Kurumsal firmada çalışan bir mühendis güvenlikçilerle iletişimlerini “*Kargo vs. üzerinden görüşüyoruz*” şeklinde ifade etmiştir.

Bu tarz yüzeysel ilişkilerin yanında bazı mühendisler de güvenlik ve temizlik görevlileriyle başarılı ilişkiler kuramamaktan yakınmaktadır.

Güvenlikçi ve temizlikçi arkadaşlarla pek görüşemiyoruz. Fiziksel bir bağlantımız yok. Ama genel olarak yüzlerinde bir bezginlik var. Benle olmasa da benim dahil olduğum topluluk onlarla iletişiminde tepeden bir yaklaşım var. İletişim kuramıyorum. Temizlik var deyip dönüyor. (Mühendis)

Orta ölçekli bir firmada çalışan mühendisler ise temizlik görevlileriyle iletişimlerinin hiç olmadığını, temizlik görevlilerinin hafta sonu iki buçuk saat gelip temizliklerini yapıp gittiklerini belirtmiştir. Diğer bir firmadaki mühendisler ise temizlik görevlilerini hafta sonu geldiklerinden ötürü göremediklerini ifade etmiştir.

Herkesle görüşmediğini belirten bir mühendis ise güvenlik görevlisini sert bulmakta ve onunla konuşmayı düşünmemektedir: “*Güvenlikçilerin yaklaşımı sıkıntılı dombili mesela hiç konuşmuyor*”

Solcu olduğunu ifade eden bir mühendis ise kendisini farklı bir sınıfa ait görerek temizlik ve güvenlik çalışanlarıyla iletişim kuramayacağını, “*Sen onlarla aynı sınıfta değilsin*” diyerek ifade etmektedir.⁶ Bu mühendis, yan kuruluşları olan fabrikadaki diğer mühendisler ve teknisyenlerle de görüştüğünü; fakat bu kişilerin Teknokent çalışanlarından hakları konusunda çok daha bilinçli olduklarını belirtmiştir:

Yarım saatlik izni sonuna kadar kullanır. Bir mühendisle çıkıp o saatlerde iş yapmak imkansızdır. (Mühendis)

⁶ Oysa hayatlarını üretim araçlarından koparılmış bir biçimde emek güçlerinin kullanımını başkalarına bırakarak kazanmaktadırlar. Dolayısıyla sermaye için belirli momentlerde kolaylıkla gözden çıkarılabilmektedirler.

Yine aynı mühendis kendi iş ortamında özlük hakları açısından konuştukları ve kendi katmanından arkadaşlarıyla harekete geçtikleri en temel konunun Sodexo olduğunu belirtmiştir. Kendilerini sermayeye karşı ciddi direniş odakları oluşturmaktan oldukça uzak görmektedirler. Öyle ki Sodexo'ya yapılacak 2,5 TL'lik zam ve su parasının şirket tarafından ödenmesi işyerlerinde aylardır giderilemeyen bir sorundur. Bu tür küçük gibi görünen olaylar, daha büyük olaylar karşısında emeğin sermayenin karşısına çıkmasını engellemektedir. Çünkü çalışanlar görece basit sorunları çözüme kavuşturamadığını gördüğünde, daha büyük konularda sermayeyle mücadele etmekte kendilerinde yeterli gücü bulamamaktadır. Dolayısıyla direniş unsuru olarak fabrika işaret edilmektedir. Üretimde çalışan mühendisler, teknisyenler ve işçiler mücadelenin fitilini ateşleyecek kişiler olarak görülmektedir. Mühendisler, firmalarının OS-TİM bölgesindeki fabrikasında çalışan iş arkadaşlarını çok fazla tanımadıklarını vurgulasalar da arkadaşlarının sorunlarından haberdar olduklarını dile getirmişlerdir. Kurumsal firmadaki mühendisler ise, şirket içi dayanışma ve yardım için oluşturulmuş grup üzerinden arkadaşlarının sorunlarından haberdar olabildiklerini belirtmişlerdir. Başka firmalarda çalışanların durumları ile ilgili duyum ise ancak orada çalışan arkadaşlarının yaptıkları bilgilendirmeler üzerinden gerçekleşebilmektedir.

Mühendislerle benzer biçimde güvenlik görevlilerinin de oldukça sınırlı bir çevreyle iletişim halinde oldukları görülmektedir. Lakin kendilerine yakın hissettikleri katmanlara mensup insanlarla, örneğin şoför ve temizlikçi ile iletişim kurduklarını belirtmektedirler. İş dışında ise farklı karakterlere sahip oldukları ve genelde vakitleri olmadığı gerekçesiyle diğerleriyle görüşemediklerini dile getirmişlerdir. Güvenlik görevlileri, politika konuşmadıklarını daha çok gündelik yaşama ilişkin konuşmalar yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bu kişilerin kendi sosyo-ekonomik ve kültürel düzeylerini düşük görmeleri, onları mühendislerle ortak payda da buluşturamamakta ve iletişim kurmalarına engel olmaktadır:

Mühendislerde mütevazilik/samimiyet arıyoruz. Kendini üstün görme var. Ama 1500 tane mühendis. Hepsi aynı değil. Bizim dilimiz de biraz avam dili. Espri de sıkıntı olabiliyor. Bir de eğitim düzeyleri farklı, yaptığımız işler farklı. Ortak bir konu bulmakta da zorlanıyoruz. (Güvenlik Görevlisi)

İş dışında ise güvenlik görevlilerinin ne kendi içlerinde ne de diğer çalışan kesimlerle vakit geçirdiği söylenebilir. Bir güvenlik çalışanı görüşmemeyi kendi tercihi olarak nitelerken, bunu yaşama bakışta mesai arkadaşlarıyla ortaklaşmamakla nedenselleştirmiştir. Bir başka güvenlik çalışanı ise vakit bulamamayı gerekçe olarak göstermiştir.

Tıpkı güvenlik görevlileri gibi temizlik görevlileri de, mühendislerin daha elit ve eğitilmiş olduklarını, bu sebeple onlarla iletişim kurmakta oldukça tedirgin olduklarını belirtmişlerdir. Temizlik görevlileri bu tedirginliklerini, kadrolu çalışmanın oluşturduğu bir hiyerarşiye bağlamaktadır. Onlara göre kadrolu/kadrosuz ayrımı beraberinde bir hiyerarşiyi de ortaya çıkarmaktadır.

Kadrolu güvenlikçiler elitler. Mühendisler daha elit. Tabii eğitilmiş oldukları için bu böyle. Yaşam biçimini belirleyen para.⁷ Kimisi daha insancıl. Personelin bize yaklaşımı önemli. Tedirgin kalıyoruz. İşle ilgili farklılıklar da belirleyici. (Temizlik İşçileri)

Diğer bir temizlik görevlisi ise yaptığı iş nedeniyle herkesle iletişiminin olduğunu belirtmiş ve mühendislerle de zaman zaman sohbet ettiğini dile getirmiştir. İş dışında kendi içlerinde kısmi bir ileti-

⁷ Burada bir işçinin somut yaşam koşullarından yola çıkarak maddi yaşamın düşünsel dünyayı belirlediğini tespit etmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu bizlere Karl Marx'ın (2005) Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı adlı eserine yakın dostu Friedrich Engels'in yazdığı önsözdeki şu cümlesini hatırlatmaktadır (s. 25): "Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak, toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır." Bununla birlikte maddi yaşam ve düşüncenin oluşumu konusunda Marx'tan örneklerle yola çıkan ve bu örnekleri oldukça başarılı bir biçimde serimleyen Mike Wayne (2015), Marksizmde oldukça tartışmalı bir konu olan alt-yapı-üstyapı (maddi yaşam-düşünsel üretim) konusundaki görüşlerini dile getirmiştir. Wayne Batılı bir Marksist olarak, son kertede altyapının belirleyici olduğu unutulmamak kaydıyla maddi güçlerin salt üretim tarzıyla, düşüncelerin ise salt üstyapıyla bir tutulmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Böylesi bir bakış, altyapıyı zayıflatmakla kalmamakta aynı zamanda üstyapının da maddiliğinin altını oymaktadır. Üstyapı, değerler, bilinç, ideolojiye indirgenirse yapı karşısında üstyapıya ikincil bir konum atfedilmiş olmaktadır. En az yapı kadar üstyapı da maddi bir varlığa sahiptir. Bu Marx ve Engels'in Alman İdeolojisi'nde bahsettikleri pasajda da oldukça açıktır. Lakin burada unutulmaması gereken durum üstyapıya belirli bir maddilik atfedilmesine karşın, tüm maddiliklerin aynı derecede belirleyici olmadığıdır. Toplumsal ilişkiler, üretici güçlerdeki gelişmeyle birlikte çelişki içerisine düşmektedirler. Dolayısıyla toplumda sadece emek-sermaye değil, diğer uzlaşmazlık biçimleri de (büyük toprak sahibi, küçük köylülük-küçük üreticiler) temel uzlaşmadan soyutlanarak ele alınamaz. Wayne'in de bahsettiği üzere üretim tarzı esas olarak iktisadi değerün üretilmesiyle ilgili bir kavramsa, o halde üstyapı da iktisadi olmayan ama üretim tarzının yeniden üretimini sağlayan etkinlikleri içermektedir.

şim gerçekleştirdikleri anlaşılmakta ve burada da fiziksel yakınlığın önemli olduğu saptanmaktadır. Öyle ki, bu görevli evinin yakın olduğu diğer arkadaşlarıyla görüştüğünü, onları evlerinde ziyaret ettiğini belirtmiştir. Diğer bir temizlik çalışanı ise ek mesleği olan boyacılık sebebiyle mühendislerle görüştüğünü ifade etmiştir. “*Joker*”⁸ eleman olarak tariflenen başka bir temizlik çalışanı ise sık iş değiştirdiğinden, kimseyle iletişim kuramadığını ifade etmiştir.

Burada farklı katmanların hiç iletişim kuramadığı gibi bir sonuç da ortaya çıkmamalıdır. Genellikle iş ve insani ihtiyaçlardan ötürü (güvenlik ya da temizlik görevlilerine selam vermeleri) iletişim kurduklarını belirtse de sermayenin tahakkümünü esnetme konusunda sınıfın kimi anlarda ve alanlarda (nispi olarak) dayanışma içinde olduğu görülmektedir. Örneğin sigara aralarına iş arkadaşlarıyla çıktığını belirten bir mühendis, güvenlik görevlisinin sigara içmeleri için arka kapıyı açtığını belirtmiştir. Böylece mühendisler, turnike çıkışı yapmadan ve dolayısıyla işyeri dışında görülmeden, çalışma saatleri içerisinde rahatlıkla ufak molalar verebilme olanağı bulmaktadır:

Turnikenin oradaki güvenlikçi arkadaş tanıdık, bize diğer kapıyı açıyor sağ olsun. Sigaraya çıkıyoruz. Turnike kaydında görünmüyor. (Mühendis)

Ayrıca kimi şirketlerdeki şirket içi yardımlaşma kulüpleri, sınıfın farklı katmanlarının iletişim kurmasını sağlamaktadır. Buna ek olarak benzer politik görüşler de sınıfın farklı katmanları arasında bir iletişimin gerçekleşmesini mümkün kılabilir:

Sekreter ve mutfak görevlisi arkadaşla kahvaltı ediyoruz, diğerleri katılmıyor. Politik olarak yakın olduğumuz için iletişimimiz de iyi. Aynı zamanda birbirimize karşılıklı gösterdiğimiz saygı ve zaman içerisinde paylaşımlarla ortaya çıkan güvenin de etkisi var. Birlikte yemek yememiz, aralarda sohbet etmemiz gibi. (Mühendis)

Politik olarak solda konumlanmış mühendislerin iletişim için daha çok yine politik çalışan arayışında olduğu gözlenmektedir. Bunu şu şekilde dile getirmekteler:

Ben adam seçiyorum işin aslı. İşe sıkışıp kalan olursa muhabbeti kesiyorum. Politik insan arayışı oluyor. İş dışında pek bir şey konuşmuyor diğer arkadaşlar. (Mühendis)

⁸ İhtiyaç olan yerde istihdam.

Yetersiz ücret sebebiyle ek iş yapan temizlik işçileri, informal iş ilişkileri çerçevesinde işyeri dışında sınıfın farklı katmanlarıyla da görüşebilmektedirler. Temizlik işinden arta kalan vakitlerinde boyacılık yaptığını belirten kişi “*mühendislerle boya işi falan olursa görüşüyoruz*” ifadelerini kullanmıştır.

Anlaşılabileceği üzere sınıf içi iletişimin niteliğine dair net tanımlamalarda bulunmak oldukça güçtür. Kimi zaman sınıfın hem kendi içinde hem de farklı katmanları arasında bir dayanışma gözlense de, iletişimin daha çok dışlayıcı, hatta hiyerarşik olduğu belirtilmelidir. Bu da yukarıda açıklanmak istendiği üzere gerek çalışanların emek süreçleri içerisindeki farklı konumlarından ve buna bağlı farklı sosyo-kültürel özelliklerinden gerekse de sermayenin uyguladığı çeşitli baskı ve ayırıştırma mekanizmalarından kaynaklanmaktadır. Sınıfın çok ve farklı bileşenli yapısına ek olarak özellikle “beyaz yakalı” olarak tarif edilen kesim üzerinde yaratılan ideolojik tahakküm nedeniyle bu kesimin sınıfsal algılarındaki savrulmuş, sınıf bileşenlerinin hem kendi içinde hem de farklı katmanları arasında kolektif bir biçimde mücadele geliştirme olanaklarını zayıflatmaktadır. Üst başlıklarda da tartışıldığı üzere, işyerinde yaşadıkları sorunları mesai arkadaşlarıyla paylaşan çalışanların, yine arkadaşlarınca üstlerine şikayet edilmesi, haksızlığa uğrayan arkadaşlarının aleyhine tanıklık yapmaları gibi davranış biçimleri birlikte hareket etme zemininin oluşmasına engel teşkil etmektedir. .

Bir mühendisin “*Dayanışma var diyemiyorum. Dayanışma mı rekabet mi belirsiz*” şeklindeki sözleri sınıf içi iletişimin niteliğindeki çelişkiyi anlamak bakımından oldukça önemlidir. Bir başka mühendis kendi meslek grubundan çalışanları kastederek, “*Çalışanlar arasında rekabet var... dayanışma neredeyse yok*” ifadesine yer vererek kendi katmanında dayanışma olmadığını belirtmektedir. Buna karşın sınıf içi iletişimin çelişkili doğasını meşrulaştıracak nitelikte başka bir mühendis de 7 Haziran seçimleri ertesi 6-7 kişilik bir ekiple şirket önünde halay çektiklerini, bunun üzerine şirketin insan kaynaklarından tüm personele, “*ideolojik semboller içeren etkinlikler yapmayın!*” şeklinde uyarı niteliğinde bir e-posta gönderildiğini ifade ederek bunun üzerine topluca gidip hesap sorduklarını dile getirmiştir. Bu örnekler rekabet ve dayanışmanın ne kadar iç içe geçtiğini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada farklı meslek gruplarından, farklı biçimlerde istihdam edilen Teknokent çalışanlarının iletişimi sınıfsal bir bakışla incelenmeye çalışılmıştır. Yapılan görüşmelerle, sınıf katmanlarının gerek kendi içlerinde gerekse karşılıklı olarak kurdukları iletişim mercek altına alınmıştır.

Elde edilen veriler farklı emek süreçlerinde yer alan ve buna bağlı olarak gündelik yaşam pratikleri de farklılaşan Teknokent çalışanlarının iletişiminin niteliği ve birlikte mücadele potansiyellerine ilişkin kesin önermeler getirmeyi güçleştirmektedir. Üretim süreçlerinde yaratılan hiyerarşi, iletişimin niteliğine de yansımaktadır.

Özellikle bilişim işçisi olarak tariflenen ve burada daha çok mühendislerce temsil edilmiş kesimlerin aldıkları eğitim ve görece daha iyi koşullarda çalışıyor olmaları “ayrıcalıklı” bir konumlanışı da beraberinde getirmiştir. Bu hem kendilerinin hem de diğer emek süreçlerinde yer alan çalışanların ortak değerlendirmesidir. Hali hazırda çoğu ücretli çalışan olan bu kesim, mevcut konumlarının geçici olduğu ve yakın bir gelecekte “üst” sınıfa dahil olacaklarına ilişkin bir ideolojik etki altındadır.

Bununla birlikte her kesim bir diğerine göre daha ayrıcalıklıdır. Güvenlik görevlileri, temizlik çalışanlarına göre daha ayrıcalıklı iken, mühendisler de güvenlik görevlilerine göre ayrıcalıklıdır.

Özellikle bilişim işçilerinde belirginleşen ayrıcalıklı olma durumu sınıfsal algıdaki netleşmenin de önüne geçmekte, diğer çalışanlarla mesafeyi derinleştirmektedir.

Üretim süreçlerindeki konumlanış, çalışanların gündelik yaşam pratiklerini, çalışma yaşamı dışındaki ilişkilerini ve iletişimlerini de belirler niteliktedir. İş dışı zamanlarda da yine aynı emek süreçlerinde yer alan işçilerin birlikteliğinden söz etmek mümkündür. Ekonomik olarak diğer çalışanlardan daha iyi durumdaki mühendisler ev dışı mekanlarda da biraraya gelirken, diğer çalışanlar içinse birliktelikler evlerle sınırlı kalmaktadır.

Tüm bunları, bir başka sınıfın yani sermayenin işçi kesimlerin toplu hareketinin önüne geçmek için aldığı önlemlerin ideolojik ve pratik ayağı olarak düşünmek gerekir. Sermaye, işçi sınıfının bileşenleri arasında ayırım yaratmak için baskı ve denetim mekanizmaları kurmakta, kendisinin kalıcı iktidarı için ihtiyaç duyduğu tedbirleri alabilmektedir. Çalışanların bir araya gelebileceği mekanların denetimi ile birlikte geçirilen zaman minimize edilmekte, prim, performans sistemi gibi rekabetçi uygulamalar ile de çalışanlar birbirleriyle yarışır bireyler haline getirilmektedir. Bu sayede kolektif mücadele geçici bir süre de olsa engellenilmektedir. Buna karşın tepkiler, serzenişler, gösterilen dayanışmalar, birlikte çekilen halaylar verili olanın karşısını örmenin de mümkün olduğunu göstermektedir. Bu mümkünü gerçek kılmak, sınıf içi farklılıklara değil ortaklıklara vurgu yaparak, sermayenin yarattığı ayrımları ortadan kaldıracak yöntem ve araçları geliştirmekten geçmektedir.

Kaynaklar

Gramsci, A. (2012). *Seçme Yazılar 1916-1935* David Forgacs (Ed.) (İ. Yıldız, Çev.) Ankara: Dipnot.

Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam.

Marx, K. (2005). *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol.

Wayne, M., (2015). *Marksizm ve Medya Araştırmaları Anahtar Kavramlar, Çağdaş Eğilimler* (B. Cezar, Çev.) İstanbul: Yordam.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin.

Ofisten İnternete Karşı Hareketler

- “Anemik Uzlaşma”dan Potansiyel İsyanı Beyaz Yakalı Hayatlar
Bahadır Nurol
- *Beyaz Yaka Örgütlenmeleri ve Beyaz Yaka Kavramını İşgörenler Meselesi Üzerinden Yeniden Düşünmek*
Ayça Yılmaz Deniz
- Bilişim ve İletişim Teknolojileri Sektörü Emekçilerinin Sınıf Mücadelesi Kapasitesi Üzerine Değerlendirmeler
Güven Savul
- Bilgi Toplumu ve Sermaye: Neoliberal Üniversite Karşısında Bir Hegemonya Kırıcı Olarak *Hackerlar*
C. Akça Ataç
- İnternetin Ortak Alanları ve Dijital Çitleme
Nazlı Bülay Doğan ve Şevket Uyanık

“Anemik Uzlaşma”dan Potansiyel İsyan Beyaz Yakalı Hayatlar

Bahadır Nuro!l

Giriş

Bu çalışmada birbiriyle bağlantılı iki soruya yanıt arıyorum. Öncelikle işyerlerinde beyaz yakalı işçilerle işverenler arasındaki uzlaşmanın temel gerekçelerini ortaya koymaya çalışacağım. Ardından, söz konusu uzlaşmanın sürdürülebilir olup olmadığını sorgulamayı deneyeceğim. Açıkçası, sosyal bilimler yazını beyaz yakalıları uzlaşmacı orta sınıflar olarak ele almaya yatkındır. Üstelik bu yatkınlığı meşru kılan bir dizi teorik gerekçeden söz etmek mümkündür. Öncelikle 20. yüzyılın başlarında, beyaz yakalıların uzlaşmacı tavrının ardında işlevsel amaçların yattığı öne sürülmüştür (Weber, 2004, s. 293). Dolaşısıyla bu kesimleri, rasyonel davranış kalıpları sergileyerek kazançlarını azami seviyeye çıkarmaya çalışan profesyoneller olarak görmek hayli yaygın bir tutumdur. İkinci olarak, ilerleyen yıllarda, Nazizmin yükselişini ele alan çalışmalarda beyaz yakalıları barışçıl mizaca sahip, kurulu düzene saygılı, heterojen niteliği gereği kendilerine özgü bir politika güdemeyen, özel mülkiyete ve sınıf imtiyazlarına bağlı orta sınıflar olarak ele alınmıştır (Guérin, 2014, s. 50-55). Üçüncü olarak savaş sonrası hayli taraftar toplayan bir açıklama, ofisteki işbölümünün bu kesimleri işin niteliği ve statüsüne göre farklılaşan küçük gruplara ayırmasıyla, bu kesimlerin yönetimle işbirliği olasılığının arttığına değinmektedir (Lockwood, 1966, s. 95-96). Dördün-

cü olarak, beyaz yakalıların eğitim düzeyinin onlara doğrusal olarak yükselen bir kariyer sunduğu ve firmayla uzun dönemli bir özdeşlik kurmalarını beslediğine değinilmektedir. Son olarak beyaz yakalılar, özellikle yüzyılın son çeyreğinde bilgi işlem teknolojilerinin devreye girmesiyle, bu “... genç, işine ve kurumuna kişisel olarak bağlı, güçlendirilmiş bir işte uzun saatler çalışmaya hazır... bağımsız bir ‘profesyonel’” olarak resmedilmeye başlanmıştır (Baldry vd., 2005, s. 149).

Buradaki ilk dört gerekçe, en genel anlamıyla, “Fordist uzlaşma” dönemine has gerekçeler olarak düşünülebilir. Bu ifade savaş sonrası- nın uzun ekonomik büyüme safhasında hayat bulan toplumsal ilişkileri açıklamak için kullanılmıştır (Jessop, 2009, s. 135). Bu dönemde sermaye, sistemin yeniden inşası ve üretim döngüsünün güvence altına alınması için yüksek sosyal güvenlik harcamalarına, kurumsallaşan işveren-sendika ilişkilerine, ücretlerde süregelen bir artışa ve tazminat ödemelerinin yaygınlaşmasına razı olmuştur. Ücretliler yaşam düzeylerinde eşitsiz de olsa gözle görülür bir iyileşme kaydetmiştir. Dolayısıyla Fordist uzlaşma, sermayenin yanı sıra işçi sınıfının bakış açısına da meşruiyet atfeden “sıhhatli” bir uzlaşmadır. Ancak yukarıdaki beşinci maddede ifade edilen türden bir uzlaşma, Post-Fordist döneme özgüdür ve meşruiyeti yalnızca sermayeye atfeder. Post-Fordist dönem, bir tarafın sembolik tavizlerle yetinirken öte tarafın varoluşunu sürdürmek adına hâlihazırdaki haklarından feragat ettiği, en fazla anlık fırsatları değerlendirme imkânını elde edebildiği, “anemik” bir uzlaşmaya karşılık gelmektedir. Yeni çalışma ilişkileri işçilerin sınıfsal kimliklerinden, özgür zaman faaliyetlerinden, toplumsal ve ailevi aidiyetlerinden feragat etmesini öngörmektedir. Karşılığında kendilerine bu aidiyetleri yerine ikame edecek bir “firma aidiyeti”, toplumun geri kalanına dair bir husumet haliyle beslenen bir tür “kabile ruhu” sunulmuştur. “Anemik uzlaşma” bir yönüyle çalışanlar açısından güçlü bir tehdit içerir; işsizlik, yaşam standartlarını düşürme zorunluluğu, gelecek planlarını bir yana bırakma ve toplumsal saygınlığını yitirme. Öte yandan, çalışanın geleceğini firmanın geleceğiyle özdeşleştirir ve dışarıda kalan geniş toplumu “ele geçirilmeyi bekleyen” bakir araziler olarak sunarak olası fırsatlardan pay alma umudunu canlı tutar.

Nitekim bu çalışmada ilk olarak Fordist dönemine has uzlaşma mekanizmalarına değineceğim. Bu mekanizmaları dört ara başlıkta özetliyorum: (1) ömür boyu iş güvencesi, (2) düşük vasıflı pozisyonlardan yükseğine doğru muntazaman ilerleyen kariyer imkânı, (3) düzenli olarak artan ücret, (4) ağırlıklı olarak firma tarafından verilen eğitimlerle yüksek vasıfları elde etme imkânı. İkinci olarak Post-Fordist uzlaşma dinamiklerini ele alacağım. Anemik bir karakter taşıdığını öne sürdüğüm bu uzlaşma türünü beş ara başlıkta değerlendiriyorum: (1) emek piyasalarındaki güvencesizleşme, (2) anlık ve akışkan fırsatları değerlendirebilme umudu, (3) takım çalışması uygulamaları, (4) bir firma aidiyeti oluşturmak için yukarıdan sistematik biçimde uygulanan politikalar ve (5) yönetimden gizli hayata geçirilen, daha fazla maddi gelir ve boş zaman elde etmeye yarayan bireysel taktikler. Üçüncü ve son bölümde ise Anemik uzlaşmanın uzun dönemli sürdürülebilirlik imkânını sorgulayacağım.

Araştırmama dayanak sağlayan veriler öncelikle, Türkiye’de “Fordist Uzlaşma” döneminin prestijli meslekleri olan, mühendislik, avukatlık, öğretmenlik ve bir bankada memuriyet gibi meslekleri 1980’li yıllar öncesinde yürütmüş beyaz yakalılar, ardından da prestij bakımından bunların yerini alan reklamcılık, finans, sivil toplum kuruluşları ve halkla ilişkiler alanlarında iş gören ve de “Anemik Uzlaşma” koşullarını deneyimleyen profesyonellerle yürütülen bir dizi derinlemesine mülakattan ürettim. Mülakatların çıkış aşaması 2012-2013 yıllarında finans sektöründen profesyonellerle yürütülen kapsamlı bir çalışmadır. Söz konusu çalışmayı 2014 yılında diğer meslek dallarından beyaz yakalıların da katılımıyla genişlettim ve böylece ilk araştırmanın bulgularını genelleştirmeye çalıştım. Araştırmanın yalnızca finans sektörüne dayanan kısmında 16’sı kadın 14’ü erkek toplam 30 bankacıyla görüştim. Diğer kısımda 6’sı öğretmen, 4’ü mühendis, 2’si avukat, 3’ü reklamcı, 14’ü STK çalışanı ve halkla ilişkiler uzmanı olmak üzere toplam 29 kişi ile görüştim.

Görüşmeleri işyerlerinden ziyade iş çıkışlarında veya hafta sonlarında kafelerde ve evlerde gerçekleştirdim. İşyerlerini tercih etmememin başlıca gerekçesi, yoğun emek sürecinin uzun soluklu bir

görüşmeye imkân tanımamasıydı. Bununla birlikte işyerlerinde gerçekleştirilecek bir görüşme yönetimin iznine tabiydi. Oysa çoğu yönetici görüşme tutanaklarını görmek istiyordu. Bu da katılımcıların mahremiyetini tehlikeye attığı gibi, katılımcının dışarıda, samimi ve özel ifade mekânlarında ortaya çıkacak “gerçek benliğinden”, yöneticinin beklentilerine hitap edecek “örgütsel benliğini” yansıtmaması riskini içeriyordu.

1. İşyerlerinde Fordist Uzlaşma Ömür Boyu İş Güvencesi

Fordist uzlaşma temelini devlet müdahalesinin biçim ve mekanizmalarında bulur (Harvey, 2010, s. 150-151). Söz konusu mekanizmalar özgül biçimine 1945 sonrasında bürünmüş ve Fordizm en azından 1973’e dek ayakta kalan uzun bir canlılık dönemi yaşamıştır. Kapitalizmin yüksek ve istikrarlı büyüme hızlarına ulaştığı bu dönemde uzlaşma, sistemin başlıca aktörleri olan işçi ve sermayedar sınıflar arasında konumların yeniden tanımlanmasına bağlıydı (Jessop, 2009, s. 135). Gelişmiş kapitalist ülkelerde uzlaşma, sendikalar ile Fordist firmalar arasında kurumsallaşmış ilişkilerden kaynaklanan yüksek istihdam düzeylerine ve tüketim normlarını genelleştirecek refah haklarına bağlıyken, Türkiye ve benzeri ülkelerde uzlaşma, devletin iradi müdahalesine dayanmaktaydı. Yine de sonuçları bakımından henüz gelişme aşamasında olan sermayenin kimi fedakârlıklarda bulunmasını zorunlu kılmıştır. Bu fedakârlıkların başında iş güvencesi gelir.

İş güvencesi beyaz yakalı bir çalışan için her şeyden önce, tutarlı bir yaşam anlatısına sahip olmak anlamına gelir (Sennet, 2009, s. 24). Bir beyaz yakalı, genellikle aynı kurumda geçen uzun bir meslek yaşamının ardından emekli olduğunda, çevresinde itibar gören, topluma karşı vazifesini yerine getirmiş bir insan olarak görülürdü. Nitekim, 1980’lerin ilk yarısında, 20’li yaşların başında öğretmenliğe başlayan Sadık söz konusu güvencenin memuriyeti seçmesinde asli unsur olduğundan dem vuruyor:

Eğitim fakültesinde okumuştum ama aklımda ticaret vardı. Maceracı bir adamdım. Babama çok üsteledim, önce çok kızdı bana, “gül

gibi mesleğin varken, sen deli misin” diye. Ama işte dayanamadı en sonunda. Dededen kalma ufak bir arazi vardı sattırdım, biraz da validenin bilezikleri falan... Arkadaşımla bir mobilya mağazası açtık. Önce işler yolunda gitti ama sonra... İşte Demirel dönemi, devlütasyon falan. Borçları çeviremedik, kapıya kilit vurduk. Böyle olmayacak dedim, yarın ne olacağını bilemiyorsun. Öğretmenliğe başladım. Tam yirmi beş yıl çalıştım. Emekliliğim dolunca da yeter artık dedim, köşeme çekildim. Yapacağımı yaptım artık. Beş yıl aynı iş yapılır mı derdim gençken ama piyasanın ne olacağı belli değildi ki. Daha beşinci yılımda emekli olunca yaşayacağım bahçeli bir ev için para biriktirmeye başladım.

Kariyer İmkânı

Fordist uzlaşma döneminde çalışma yaşamına adım atan bir gencin işyeri hiyerarşisinde yükselmesi her şeyden önce kıdem yılına bağlıydı. Aynı işyerinde uzun yıllar boyunca çalışmak, yükselmenin anahtarı olarak görülüyordu. Yeni mezun bir beyaz yakalı mesleğe genellikle başlangıç düzeyindeki pozisyonlardan başlayıp, önce rutin işleri yürütüp mesleğin temel inceliklerini öğrenirdi. Bu süreci başarıyla atlatırlar, tecrübe gerektiren pozisyonlara yükselirdi. Ardından alt düzeyde bir yöneticilik elde etmek hayli olasıydı. Beyaz yakalı bir mesleğe adım atan işçi sınıfı kökenli ancak yüksek eğitilmiş bir gencin 30’lu yaşların sonuna doğru orta sınıflara has olduğu düşünülen bir yaşam tarzına kavuşması mümkündü. Bu da onlara saygın semtlerde oturma, iyi giysiler giyme, saygın çevrelerle dostluk kurma ve eşine ev işi yaptırmama gibi imkânlar sağlardı. Bir kamu kurumundan 1990’lı yılların ortalarında emekli olan Halit şunları söylüyor:

“Babam şeker fabrikasında ustaydı. Beş kardeşlik. Yaşlandıklarında dedemle ninem de bize taşındılar. Dedem pazarcıydı. Ben sondan ikinciydim. Babam ailenin boğazından kestiği parayla beni okuttu. Abimlerden gizli beni lokantaya götürür, kebab yedirirdi. Çok utanırdım, yerin dibine girerdim. Okurken babamın ücretinin yarısı bana gelirdi. Kalan yarısıyla sekiz nüfus doyarmış. Mühendis çıkınca önce epey bir şantiyelerde çalıştım. Toz toprak içinde kaç yıl. Hep aynı firmada çalıştım. Daha çok para verdiler, gitmedim. Patronlar da tuttu beni hani. Bir dönem çok iyi kazandım. Otuz yedi yaşında evimi aldım. Çocuğu Bilkent’te okuttum. Çeşme’de bir yazlık aldım. Daha ne olsun.”

Düzenli Olarak Artan Ücret

Fordist bir firmada beyaz yakalı bir meslekte yapılan kariyer ile ser-
vet artışı arasındaki bağ çok belirgindi. Belirli bir pozisyonda ne kadar
süre kalacağını öngörebilen bir çalışan, maddi planlarını rahatlıkla buna
göre biçimlendirebilirdi. Bununla birlikte, bir üst pozisyona yükselmek
için gerekli yeterliliklere sahip bir beyaz yakalı, belirli bir kıdem yılını
tamamladıktan sonra yükseleceğini bilir, bu süre boyunca maruz kaldığı
tahakküme ve sıkıntılara gelip geçici olduğunu düşünerek rıza göstere-
bilirdi. Bu aşamada rızanın kökeninde Sennet ‘in (2009) ifadesiyle “za-
man” bulunmaktadır (s. 23): “Uzun vadeli, aşamalı ve en başta da kesti-
rilebilir zaman.” Eski bir bankacı olan Kemal bu süreci şöyle anlatıyor:

İlk yıllarda zorlandım doğrusu. Bir şubede çalışıyordum. Şube mü-
dürü alenen aptalın biriydi. Basit işleri zorlaştırmakta üstüne yoktu.
Pimpirikli birisiydi. Ben de doğrusu yaptığım işi basit buluyordum.
Maaşı da öyle pek ahım şahım değildi. Semra abla vardı, eskiler-
den... Senin eğitiminde kaç kişi var şurada dedi. On sene sonra genel
müdürlükte yönetici olursun sen dışını sıkarsan, sabret biraz. Bir yıl
sonra müdür emekli oldu, ben genel müdürlüğe geçtim. Yükseldikçe
ücretim arttı, ücretim arttıkça işe bağlandım. Onuncu yılımda Avru-
pa seyahati hayalleri kurmaya başladım. Yirminci yılımda neredey-
se dünya turuna çıktım.

Hizmet İçi Eğitim ve Yükselen Vasıflar

Fordist dönemde pek çok işyerinde sistematik biçimde uygulanan
hizmet içi eğitim programları uzlaşmayı sağlamlaştıran bir diğer un-
surdur. Zira hizmet içi eğitim, emek sürecinin işçinin mesleki bilgisin-
den bağımsızlaşmasını önleyen mekanizmalar arasında kayda değer
bir yer tutmaktadır. Böylece beyaz yakalılar Fordist dönemin asli yö-
netim unsuru Taylorizmin çalışmayı değersizleştirici etkilerinden bir
ölçüde sıyrılabilmişti. Grimshaw vd.’ye (2002), göre onlar, “stajyerlik
programları [...] ve ayrıntılı eğitim programları yoluyla, işe aldıkları
kimselerin vasıflarını sistematik bir biçimde” yükseltmekteydi (s. 90).
Bu da onları bir ölçüde Taylorizmin tahrip edici etkilerinden sıyrarak
uzlaşmayı körüklemişti. 1975 yılında başladığı banka memurluğun-
dan bir şubede kısım şefi pozisyonundayken emekli olan Sami, bu
eğitimlerin önemini şöyle dile getiriyor:

Öncelikle mevzuata dair temel bilgileri edinirdiniz. Bunlar ilk etapta uygulanan eğitimlerdi. Sonra mevzuattaki değişikliklere yönelik programlar uygulanırdı. Bir değişiklik olduğunda merkezin gönderdiği yetkili bize bunları en ince ayrıntısına kadar anlatırdı. Temel hukuk bilgisi de gerekliydi. Bu programlar bizi eski çalışanların ve yöneticilerin bilgisine mahkûm olmaktan kurtarıyordu. Hatta çoğu zaman onlar gelip bize sorardı. ‘Filanca kanundaki değişiklik neydi?’ diye sorarlardı.

2. Post-Fordist Dönemde Uzlaşma Gerekçeleri Güvencesizleşme

İş güvencesinin ortadan kalkması beyaz yakalıları, işverene ne denli bağlı olduklarını her gün yeniden ispatlayarak sözleşmelerinin yenilenmesini garanti altına almak zorunda bırakmıştır. Blayton ve Jenkins’in (2007) sözleri bu süreçte doğan uzlaşmanın anemik bir uzlaşma olduğunu çağırıştır (s. 41): “Uygun bir alternatifin yokluğunda, yeni bir iş aramanın getirebileceği kişisel yıkım, zahmet ve maddi risklerin bilgisine sahip olan kimi işçiler, hayatla başa çıkmak ve sefaletle düşmemek için, fiilen ‘yapabileceğinin en iyisini’ yapmaya ve rıza göstermeye karar verirler”. Burada görünürde bir uzlaşma vardır, fakat bu, Avishai Margalit’in (2013) ifadesiyle “anemik” bir uzlaşmadır (s. 45). Zira burada işveren, “uygulanabilir anlaşmaları birbirleri arasında kıyaslar”, diğer işverenlerin verdiği ücreti baz alır. Oysa müstakbel çalışan “bir anlaşmaya varmadıkları takdirde olacakları, çatışma noktası’yla kıyaslar”. Bir diğer ifadeyle uzlaşmaya varmadığı takdirde yaşamak zorunda kalacağını düşünür ve genellikle uyum yolunu seçer. 2001 krizini yaşayan bir finans uzmanı olan Şermin şunları söylemekteydi:

Bir miktar birikimim var aslında. Ama ne kadar idare eder ki? Üç, bilemedin dört ay. Sonrası rezillik. İşten kovulmuş bir bankacının aynı pozisyonda iş bulması çok zor. Bu daha düşük bir unvan, daha düşük bir maaş demek. Kriz dönemi kovulanların çoğu geri döndü ama aynı koşullarda değil. Ben bankacıyım, bu yaştan sonra pazarda limon satamam ki!

Post-Fordizm uzun vadeli, aşamalı ve en başta da kestirilebilir zaman algısını yıktıktan sonra terfi ve ödüller kıdeme göre değil, son

derece değişken nitelikler sergileyebilen ve her halükarda insan yorumuna açık olan performans değerlendirme raporlarına göre yapılandırılmaya başlandı. Performans skorunu belirleyen temel unsur esas olarak paradır. Daha açık bir ifadeyle çalışanın firmaya ne kadar para kazandırdığı temel önemdedir. Bu süreçte sabit ücretin miktarı gitgide azalırken, performans primi öne çıkar. Post-Fordist işyerinde çalışanın eline geçen ücret, firmanın performansı, çalışanın bağlı olduğu birimin performansı ve bireysel performanstan oluşan bir paketten oluşmaktadır. Bu durumda pek çok sektörde müşteri ile karşılaşma anları, ele geçirilmesi gereken fırsatlar olarak görölmektedir. Burada, yetersiz bir performansın bir sonraki müşteriyle telafi edileceği umudu uzlaşmayı besler. Bir reklam firmasında çalışan Ayşegöl şunları söylüyor:

“Yarın ne olacağını bilemiyorsun. Hani fırtınaya tutulup sağ dönmüş balıkçı gibisin, yarına hava açar inşallah diyen... Yağlı bir müşteri gelir bakarsın yarın, voliyi vururum diyorsun. Bu arada bir dolu önemsiz işe koşturuyorsun yine de tabii. Patronun gözünde onların pek önemi yok ama. İyi çalışan iyi para kazandırır, ben böyle anlarım diyor. Yağlı müşteri kaçtıysa sorumluluk senin, ağzından girip burnundan çıkıp pazarlayacaksın kendini. Bu olmadı, öteki belki diyorsun. Hani futbolcular önümüzdeki maçlara bakacağız diyor ya televizyonda...”

Takım Çalışması Uygulamaları

Yönetimin diliyle ifade edecek olursak, takım çalışmasından doğan rızanın arka planında kolektif bir çaba, belli bir dereceye dek özerklik, takım üyelerinin görevlerin tasarım ve icrasında takdir haklarını kullanabilmeleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan iş memnuniyeti yatar (Baldry vd., 1998, s. 175). Nitekim yöneticiler çalışanlara, gördükleri iş üzerine düşünmelerini, sonuçlar çıkarmalarını, iş hakkında görüş alışverişinde bulunup tartışmalarını, kısacası sürekli etkileşim halinde olmalarını salık verirler. Michael Burawoy (1985) ise, bu süreçte koşullara gösterilen rızanın “ne denli dar bir alanla sınırlandırılmış olursa olsun, yürütölen işlerin organizasyonunun sanki işçinin kendi tercihiymiş gibi sunulmasında” yattığını söyler (s. 27). Kısacası, belli bir takdir hakkını kullandığını düşündüğü müddetçe, çalışanlar

tahakkümün etkisini üzerlerinde hissetmez ve koşullara rıza gösterirler. Yüksek bütçeli bir sivil toplum kuruluşunda çalışan Ali süreci şu şekilde dile getiriyor:

Bir Amerikan gençlik filmi gibi her şey kâğıt üstünde. Biz bir ekibiz Michael, Çok iyi bir ekibiz! Aslında Kütahya Domaniç’ten Rüstem ile Trabzon Akçaabatlı Şakir ekip çalışmasıyla proje yazıyor işte üç kuruş paraya. Ama nasıl hırslanıyorlar. Herhalde şimdiye kadar yüz elli konuda falan ‘farkındalık!’ yaratmışlardır. Fix konu zaten STK’ların çoğunda bu, filanca mevzuda farkındalık yaratmak! Ama kaptırıyorlar işte kendilerini, işten gece 11’lerde 12’lerde çıkıyorlar kimi zaman. Haa, kuruluşu temsilen yurtdışı gezmelerine, yemelere içmelere giden hep yönetici tayfası, o ayrı...

Firma Aidiyeti

Firma yönetimleri için günümüzde önemli olan, çalışanların esas aidiyetinin mesleğine karşı değil, çalıştığı firmaya karşı olmasıdır. Zira, kendi vasıflarıyla ayakta duran bir profesyonel kolayca işyeri değiştirebilir, uygun bulmadığı idari kararlara müdahale etmekte tereddüt etmeyebilir. Bu yüzden post-Fordist firma, ailevi, etnik, siyasi ve dini aidiyetlerin hepsini birden firmanın şahsında bütünleştirmeyi amaçlar. Bu yönüyle uzlaşma, çalışanın firmayla kurduğu özdeşlik ve firmanın başarısına katkıda bulunma arzusundan beslenir (Blayton & Jenkins, 2007, s. 40). Böylece yöneticiler ve yönetilenler arasında ortak bir inanç kurgusu hâkim kılınmaya çalışılır. Bu kurgunun en açık yansıması çalışanların sosyal ilişkilerinin banka çevresiyle sınırlanması için gösterilen çabalarlardır. Bu esnada firma tarafından düzenlenen eğlenceler, birimler arası spor karşılaşmaları, geziler ve motivasyon toplantıları gibi sosyal ritüeller çalışanların iş dışındaki yaşamının mümkün olduğunca büyük bir kısmına hâkim olur. Bu ritüellere katılmak çoğu zaman zorunlu değildir fakat pek çok çalışan sosyal dışlanma korkusuyla dışarıda kalmak istemez. On yıllık bankacı olan Lale bu tür etkinliklerin sıradan bir bankacının yaşamındaki yansımaları şu sözlerle dile getiriyor:

İşte mesela, “FilancaBank ailesi yılbaşını kutluyor” türü etkinlikler düzenleniyor. Ya da işte, gazetelerde görürsün bazen: “Falanbank ailesi konserde hep birlikte eğleniyor!” Amaç, birlik beraberlik

duygusunu yaymak. Fotoğraflara bakarsan, genel müdürle müşteri temsilcisinin, bölge müdürüyle gişe memurunun birlikte bir şarkıya eşlik ettiğini görürsün. Müdür çalışanların yanına gelir, birlikte el çırparken fotoğraflar çekilir, sonra herkes kendi dünyasına çekilir. İsteksiz davranırsan, mesela gülümsemezsen, müdür seni kendisine saygısızlıkla ya da nezaketsizlikle suçlamaz. Hatta bu konuda belki de hiçbir şey demez. Ama ertesi gün, bankanın birlik ve bütünlüğüne ihanetle suçlanırsın. Cezan en hafifinden dışlanmak olur. Uzun vadede de, birisini atacakları zaman ilk senden başlarlar.

Daha Fazla Maddi Gelir ve Boş Zaman Elde Etmeye Yarayan Bireysel Taktikler

Beyaz yakalılar kimi durumlarda yönetim tarafından kurgulanan uzlaşma mekanizmalarını benimsemektense, yönetimden gizli bir biçimde yürüttükleri bireysel bir strateji gereği uyumlu bir çalışan gibi görünmeyi tercih ederler. Bunlar kendilerine yalnız daha fazla maddi kazanç sağlamaz, aynı zamanda dilediklerince değerlendirebilecekleri boş zamana da kavuşurlar. Böylesi bir durumda firmayla çatışmaya girmek, kurgulanan oyunun açığa çıkmasına yol açacaktır. Bir firmanın halkla ilişkiler kısmında çalışan Sefa bu konuda şunları söylüyor:

Kimi müşteriler kolay müşteri, yani herhangi bir konuda onları ikna etmek için uzun uzun dil dökmek, vakit harcamak gerekmiyor. Tabii zaman içinde onlarla kişisel yakınlık kurmuş olmamın da etkisi var... Ama bundan yöneticilerimin haberi yok. Diyelim ki filanca bey ile iki saatlik bir görüşme için şirketten ayrıldım. Aslında akşamdan telefonla bağlamışım olayı. O iki saati gönlümce değerlendiriyorum. Ha bir de maddi boyutu var tabii için. Ben yapmadım hiç ama yapan arkadaşlar var. Bu tür zamanlarda başka işlerle alakadar oluyorlar. Birisi komisyonculuk yapıyor mesela.

3. Post-Fordist Uzlaşmanın Sürdürülebilirliği

Günümüzde sermaye birikim süreci, mesleki anlamda alternatifleri artırmasına rağmen, yüksek vasfa ihtiyaç duyulan pozisyonlar için dahi işgücü arzını ve dolayısıyla rekabeti tarihte hiç olmadığı denli yükseltmiştir. Bu birikim süreci, daha açık bir ifadeyle, yüksek vasıflı uzmanlara duyulan talebi kıskırtmış ve Braverman'ın (2008) deyişiyle en azından 1960'lı yıllardan itibaren "kendisini aşırı arz ola-

rak ifade eden son derece büyük bir yüksekokul eğitimi almış insan arzı” yaratmıştır (s. 396–397). Ancak bu durum uzlaşmanın kendini yeniden üretmesi için başlı başına bir tehdit unsuruna dönüşebilir. Söz konusu tehdidin bu çalışmanın bulgularına yansıyan başlıca unsurları aşağıda görüldüğü gibidir.

Eğitimle Elde Edilen Vasıfların Değersizleşmesi

Eğitimle kazanılan vasıflar, günümüz işyerlerinde görülen pek çok işin ihtiyacının ötesindedir. Türkiye’de yöneticiler yüksek vasıflı bir personeli standart bir işe koştuklarında işin vasfının yükseldiği yanılgısına kapılmışlardır. Bununla birlikte ülkede yüksek öğrenim görenlerin sayısının son derece artmasıyla işyeri hiyerarşisinde yükselmek için verilen mücadele kızışmış, benzer vasıflara sahip çalışanların yükselmesinde kişisel ilişkilerin önemi eskisine kıyasla artmıştır. Bu durumda pek çok yüksek vasıflı genç herhangi bir yaratıcılık gerektirmeyen pozisyonlara mahkûm olmuş, eğitimle istihdam arasındaki bağ zayıflamıştır. Bir sivil toplum kuruluşunda çalışan Yasin zamanının pek çoğunu vasıflarıyla alakasız işlerle heba ettiğinden yakınıyor:

Beni çevirmen diye aldılar buraya. Yurtdışı yazışmaları yürütmem bekleniyordu. Ama mihmandarlık mı yapmadığım kaldı, sekreterlik mi... Hatta yönetici “Filanca niye işe geç kaldı bir ara bakalım” diyor bana. Bir de bekçilik yapalım tam olsun. İşin aslı şu, vasıflı adam nasıl olsa öteki işleri de yapar, biz de bu tür işleri yürütecek sıradan elemanlara vereceğimiz paradan kurtuluruz diyorlar. Hani askeriye gibi, aşçısıdır da, yemek pişirmedeğin zamanlarda boş oturma, muntika temizliği yap derler ya...

Entelektüel Emek Gücünün Çalışmanın İşleyişine Dair İradi Müdahalelerine Ket Vurulması

İşgücü piyasalarının en üst katmanındaki yüksek vasıf gerektiren işler, ileri düzeyde veya uzmanlaşmış bir eğitimle edinilen kendine özgü vasıflar gerektirirler. “[...] bu işler, belli diplomalar talep ederler; performansla has mesleki veya profesyonel standartları vardır ve bu işler muhtemelen inisiyatif almayı ve kendi çalışma temposunu belirlemeyi gerektirir” (Edwards, 1979, s. 174). Ancak bir reklam firmasında çalışan Vural’ın anlatısı söz konusu işleyişin uygulamada hayli farklı biçimlere bürünebildiğini vurguluyor:

Ben metin yazarıyım. Bir alay idari kararın dikte edildiği toplantılarda ne işim var. Adam muhasebeciye de, tasarımcıya da, sekretere de aynı yaratıcılık nutuklarını atıyor. Muhasebeci yeni bir kayıt sistemi mi icat edecek Allah aşkına! E, beni de rahat bırak ki bir şeyler üreteyim. Günde kırk kere yaratıcı ol deyince yaratıcı olunmuyor, anca taklitçi olunuyor.

Denetim Mekanizmalarının Doğurduğu Baskı

Günümüzde yönetim alanına büyük ölçüde egemen olan bir yoruma göre, iletişim teknolojilerinin tüm gücüyle devrede olduğu post-Fordist dönemin yoğun rekabet koşullarında hızlı ve doğru karar alma zorunluluğu duyan firmaların, yönetim anlayışlarında hiyerarşi ve disipline dayanan geleneksel stratejiyi terk ederek özerklik, inisiyatif, iletişim ve çoğulculuğu ön plana çıkaran yatay örgütlenmelere yöneldiği hususunda güçlü bir mutabakat söz konusudur (Mattelart, 2004, s. 69; Sennet, 2009, s. 33-39; Dirlik, 2010, s. 335-336; de Gaullejac, 2013, s. 167). Ancak günümüzde beyaz yakalıların emek sürecinin denetimi; (a) halen yöneticilerin yorumuna bağlı olan performans değerlendirmeleri, (b) görölen işin emek aracı olan bilgisayar aracılığıyla denetlenmesi; (c) akıllı binalarda kurulan gözetleme sistemleri aracılığıyla zorunlu ihtiyaç molalarının dahi denetlenmesi; (d) akıllı telefonlar ve bilgisayarlar aracılığıyla hafta sonu ve tatillerde dahi özel alanlarına müdahale edilebilmesi; (e) sorumluluk verilip ancak olası bir hatanın sonuçlarının yalnızca çalışana havale edilerek öz-disiplin sağlanması gibi son derece etkili yöntemler aracılığıyla yürütölmektedir. Bir bankada yetkili bir konumda çalışan Serap süreci şöyle örneklendirdi:

Benim altımda onayları veren insanlar var. İşte onların yaşadığı tam bir köle sistemi. Yani bir adamın gün içinde onaylayabileceği kredi adedi ne ise, biz onun iki üç katı kadar kredi onaylatıyoruz bu insanlara. Bunu nasıl yapıyoruz? Yapılması gereken şey, normalde, o adamın havuzdan tek tek kredi çekmesi. Biz ama kırk kırk, elli elli atıyoruz başvuruları üzerlerine. Bir şekilde nefes almadan o başvuruları halletmek zorundalar. Bir sonraki kredi başvurusu gelene kadar yapmak zorundalar. Erteleyemezler, geciktiremezler, bahane üretemezler. Çünkü sistemden gönderiyorum başvuruları. Geciktirdiği zaman anında haberdar oluyoruz, mazeret kabul edilmiyor.

Doğrudan kendilerine hesap soruluyor bir gecikme durumunda. İşte ben vaktiyle aynı işi yaparken, bu gelen kredilerin yarısının hatta üçte birinin ancak yapılabileceğini söylerken amirime ve onunla tartışırken şu anda o mümkün değil yapılamaz dediğim rakamın iki katını, hatta üç katını yapıyor artık insanlar. Dertlerini anlatacak doğru dürüst muhatapları yok ki. Onları azarlayan, bağırان birisi olmamasına rağmen başlarında, hiç yerinden kalkmayarak, daha az çay içerek, daha az mola vererek çalışıyorlar.

Çalışanlar Arasındaki Rekabetin Yıpratıcı Sonuçları

Post-Fordist bir firmada performans, yerine getirilmesi gereken işlere dair önceden belirlenmiş sabit bir norma göre belirlenmez. Aksine, kriterler değişkendir ve performans çoğu zaman daha önceden ya da aynı işkolundaki bir diğer firmada herhangi bir çalışanın gerçekleştirdiği en yüksek değerler baz alınarak ölçülmektedir. “Performans kültü, iş dünyasına ücretlilerin tamamını ‘her zaman daha fazla’ gerekliliğine iten sürekli bir rekabet sokar. Çalışmak, artık zaman ve saatlerle önceden belirlenen bir görevi gerçekleştirmek değil, performans göstermekten ibarettir” (de Gaulejac, 2013, s. 73). Yine bir bankada çalışan Ayla’nın anlatısı şöyle:

Performans hedefine ulaşsanız bile, nasıl olsa ileride daha yüksek hedefler verileceğini biliyorsunuz. Çalışanlar arasında müşteri hedefini tutturmak için rekabet teşvik ediliyor. Müşteri ona değil, bana gelsin hesabı yapıyorsunuz. Bir de, şube müdürlerinin çoğunun performans hedeflerine yaklaşımı çalışanlardan çok farklı. Çünkü hedef gerçekleştirdiği takdirde, o daha fazla gelir elde ediyor. Bu yüzden çalışanlara baskı uyguluyorlar. Müdürün kendisinin bulup getirdiği müşteriler oluyor kredi verelim diye. ‘Krediyi verin’ diyor, ‘ama sorumluluk sizin’. İdari ve mali sorumluluklar bunlar. Kredi geri dönmediği takdirde sorumlusu sizsiniz yani. Karşı geldiğin takdirde performans notunu kırıp seni başka şehre sürdürebilir, maaşını indirebilir.

Terfi ve Ödüllerin Dağıtımındaki Keyfiyet

Post-Fordist firmalarda terfi ve ödüllerin performansa göre belirlenmesi beklenmektedir. Ancak performans hedefleri, görünürdeki bütün objektifliğine rağmen, otoriteyi elinde tutanlar tarafından suistimal edilmeye açıktır. Bir diğer ifadeyle, çalışanlar söz konusu ol-

duğunda matematiksel modellere dayanarak ölçölür hale getirilmeye çalışılan sorumluluklar, yöneticiler açısından bakılınca onlara büyük bir keyfiyet alanı tanımaktadır. Vasıflı bir beyaz yakalı teorik bakımdan, bir “bilgi işçisi” olarak nitelendirilip, bağımsız bir profesyonel, bireysel bir kariyer görüşüne sahip bir yetişkin, firmanın hedef ve değerlerini içselleştirmiş özerk bir birey olarak resmedilirken, uygulamada “görev bilinci aşılması gereken”, “meslektaşlarıyla olası uyuşmazlıklarında adil bir hakeme ihtiyaç duyan”, “ortak amaçlara ulaşmak için yönlendirilmesi gereken” ve “performansı açıktan takip edilmesi gereken” bağımlı bir kişilik olarak ele alınması, bu stratejinin içinde barındırdığı çelişkiyi ortaya koymaktadır. Bir halkla ilişkiler firmasında çalışan Lale’nin anlatısı şöyle:

Ellerinde bana dair bütün veriler var. Tamam, bu verilere dayanarak yetersiz olduğumu ortaya koyabilirsiniz. Ya da beni terfi ettirebilirsiniz. Ancak değerlendirme esnasında dahi çağırıyorum, yaptıklarımı, yapamadıklarımı ve hedeflerimi sıralamam isteniyor. Büyük bir ciddiyet... Sonuçta yine kendilerine en yakın olan, çok önceden kafaya koydukları adam terfi ediyor. Sen de bu soytarılığın gönüllü figüranısın.

Sonuç ve Olasılık: Zorunlu Çalışmadan Özgürleşme Talebi

1960’lı yılların radikalleşme dalgası pek çok bakımdan Fordist uzlaşmanın en başarılı dönemlerinden birinde patlak vermişti. Sanayi döngüsünde geleneksel olarak görülen krizler ve durgunlukların zayıfladığı bu dönemde hoşnutsuzluklar, “en azından kısmen, kapitalizmin istihdam sağlama konusundaki yeteneksizliğinden ziyade sağladığı istihdam; üretken süreçlerin çöküşünden ziyade bu süreçlerin en ‘başarılı’ hallerinin yarattığı ürkütücü etkiler üzerinde yoğunlaşıyordu” (Braverman, 2008, s. 46). Bir diğer deyişle, eskinin istihdam talebi yerini sıkıcı, kendini tekrarlayan, sıkı denetim altındaki çalışmadan özgürleşme talebine bırakmıştı. Bu dönemde işyerleri, “radikalleşmeye en son kapılan alanlardan birisiydi fakat dalga vurduğunda belki de diğer herhangi bir alana kıyasla en derin dönüşümleri yaşayanı olmuştu” (Burawoy, 2008, s. 376-377).

Günümüzde pek çok toplumsal hareketin taşıyıcı gücünü beyaz yakalılar oluşturuyor. Son yıllarda Madrid’de Puerta del Sol, Atina’da Sintagma, Kahire’de Tahrir, New York’ta Union ve Foley, İstanbul’da ise Taksim meydanları gibi merkezi yerlerde yoğunlaşan kitlesel gösterilerde bu kesimin hatırı sayılır bir ağırlığa sahip olduğu gözleniyor. Ancak henüz durumu post-Fordizmin yukarıda dile getirdiğim türden yıpratıcı sonuçlarıyla ilişkilendiren bir açıklama tarzı pek taraftar bulabilmiş değil. Ekonomi toplumsaldan soyutlandığı müddetçe işyerleri de bu soyutlanmadan nasibini fazlasıyla alıyor. Yine de beyaz yakalıların yükselen aktivizminin bir sonraki aşamasının tıpkı 1960’lı yıllarda olduğu gibi işyerlerini hedef almayacağını düşünmemek için elimizde somut bir neden yok.

Fordist dönemde sermaye pek çok talebini kabul ettirmesine karşın, anlaşmanın sıhhatli görünümünü korumak uğruna kimisi sembolik düzeyde kalsa da bazı ödünler vermekteydi. Ancak post-Fordist dönemde sermayenin muhatabı tek başına kalmış, örgütsüz bir çalışandır ve aralarındaki uzlaşma bir tarafın tüm istediklerini elde ederken diğerinin çoğu zaman sembolik ödünleri dahi elde edemediği anemik bir uzlaşma haline bürünmüştür. Fordist dönemde sermaye, uzlaşma karşılığında beyaz yakalı çalışanlara iş güvencesi, gelecek tahayyülünü somutlaştıran bir kariyer imkânı ve buna bağlı olarak düzenli yükselen ücretler sunarken, bunu işgücünün vasıflarını yükseltme girişimleriyle somutlaştırıyordu. Oysa post-Fordist döneme anemik karakterini kazandıran unsur, çalışan kesimin açık bir zorlama neticesinde uzlaşmaya varmış olmasıdır.

Kaynakça

Baldry, C., Bain, P. ve Taylor, P. (1998). ‘Bright Satanic Offices’: Intensification, Control and Team Taylorism. P. Thompson, C. Warhurst (Eds.), *Workplaces of the Future* içinde (s. 163-183). London: Macmillan.

Baldry, C., Scholarios, D. ve Hyman, J. (2005). Organizational Commitment Among Software Developers. Rowena Barrett (Ed.), *Management, Labour Process and Software Development* içinde (s. 149-172). London: Routledge.

Blayton, P., Jenkins, J. (2007). *Key Concepts in Work*. London: Sage.

Braverman, H. (2008 [1974]). Emek ve Tekelci Sermaye (Ç. Çidamlı, Çev.) İstanbul: Kalkedon.

Burawoy, M. (1985). *The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*. London: Verso.

Burawoy, M. (2008). The Public Turn: From Labor Process to Labor Movement. *Work and Occupations*, 35 (4), 371–387.

de Gaulejac, V. (2013). İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum: İşletme İdeolojisi, Yönetmel İktidar ve Toplumsal Taciz (Ç. Erberk Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Dirlik, A. (2010). Postkolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi (G. Doğduaslan Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Edwards, R. (1979). *Contested Terrain: The Transformation Of The Workplace In The Twentieth Century*. New York: Basic Books.

Grimshaw, D., Beynon, H., Rubery, J., Ward, K. (2002). The Restructuring Of Career Paths In Large Service Sector Organizations: ‘Delaying’, Upskilling And Polarization. *The Sociological Review*, 50 (1), 89-116.

Guérin, D. (2014). Faşizm ve Büyük Sermaye (B. Tanör, Çev.) İstanbul: Habitus.

Jessop, B. (2009). Kapitalist Devletin Geleceğı (A. Özcan, Çev.) Ankara: Epos.

Harvey, D. (2010). Postmodernliğin Durumu (S. Savran, Çev.) İstanbul: Metis.

Lockwood, D. (1966). *The Blackcoated Worker*. London: Unwin University.

Margalit, A. (2013). Uzlaşma ve Kokuşmuş Uzlaşmalar (N. Çatlı, Çev.) İstanbul: İthaki.

Mattelart, A. (2004). Bilgi Toplumunun Tarihi (H. Yücel, Çev.) İstanbul: İletişim.

Sennett, R. (2009). Yeni Kapitalizmin Kültürü (A. Onacak, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Weber, M. (2004). Sosyoloji Yazıları (T. Parla, Çev.) İstanbul: İletişim.

Beyaz Yaka Örgütlenmeleri ve Beyaz Yaka Kavramını İşgörenler Meselesi Üzerinden Yeniden Düşünmek

Ayça Yılmaz Deniz

Giriş

2008 krizini takip eden süreçle birlikte, Türkiye’de emek hareketleri bağlamında yeni bir aktörün ortaya çıkışına ve çeşitli platformlar üzerinden örgütlenmeye başladığına tanık olmaktadır. Kendisini *beyaz yakalı* olarak tanımlayan bu ücretli çalışan grubunun, çoğunlukla sendikal örgütlenmeyle bağdaştırılan emek hareketinin sınırlarını genişletme iddiasıyla yeni bir aktör olarak ortaya çıkması ve bu hareketi dönüştürme potansiyeli son yıllarda gerek medya gerekse sosyal bilimlerde yeni bir tartışmasının doğmasına vesile oldu. Bu tartışma, daha çok söz konusu ücretlilerin kim oldukları, hangi ölçütler üzerinden kategorileştirilebilecekleri etrafında şekillenmiş ve bu toplumsal figür, prekarya (güvencesizler), orta sınıflar ya da işçi sınıfının bir parçası olarak *büro işçileri* şeklinde kavramsallaştırılmaya çalışılmıştır.

Türkiye’de 1980’li yıllardaki küresel kapitalizmle bütünleşme politikaları doğrultusunda yaşanan köklü ekonomik ve toplumsal dönüşüm neticesinde ortaya çıkan yeni ücretli kesimlerin yükselişi bugüne kadar, daha çok “orta sınıflar” veya “yeni seçkinler” savları üzerinden ele alınırken, bu kesimin kentsel mekânın dönüşümündeki rolü, tüketim toplumu ve popüler kültürle kurdukları ilişkiye odaklanan araştırmalar yapılmaktaydı (Öncü, 1997; Bali, 2002; Pérouse ve Danış,

2005; Kurtuluş, 2005; Geniş, 2007). Yüksek ekonomik ve kültürel sermayeye sahip yeni bir seçkinler grubu olarak değerlendirilen bu ücretli kesiminin karşılaştığı ilk önemli tehdit 1994 kriziydi. Daha sonra bunu 1998, 2001 ve 2008 ekonomik krizleri izledi. Bunlar arasında bankacılık ve finans sektörlerinde toplu işten çıkarmaların yaşandığı 2001 krizi, söz konusu ücretlilerin yaşam koşullarında köklü bir değişim yaşanmasına sebep oldu. Öyle ki Héricourt ve Reynaud'ya (2006) göre bu kriz Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan beri yaşadığı en önemli ekonomik krizdi. Bunun ardından gelen 2008 küresel finansal kriziye bu ücretlilerin çalışma koşullarını kamusal alanda tartışmaya başladığı bir dönüm noktasını teşkil ediyordu.

Krizi takip eden süreçle birlikte kurulan ve sosyal ağlar şeklinde örgütlenen platformlar, söz konusu ücretlilerin çalışma koşullarını sorunsallaştırdıkları, hak taleplerini ve mücadele araçlarını şekillendirdikleri bir kamusal tartışmanın odağı haline geldi. Böylece yeni bir sorunsalın konusu olarak karşımıza çıkan bu örgütlenmeler, en başta *beyaz yakalılığı* bir kişisel başarı öyküsü olarak pazarlayan medyanın ve sonrasında da sosyal bilimcilerin ilgisini çekmeye başladı. Krizle birlikte başlayan süreçte ilk olarak Berna Uçarol (2008) plazalar üzerine yaptığı araştırmasında, çalışma mekânı ve “beyaz yakalılar” meselesini inceliyordu. 2010 yılında yayınlanan *Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği* adlı derleme, kriz sonrasındaki güncel bir sorun olan işsizliği sorguluyordu (Bora vd., 2010). Aynı yıl Ayşe Buğra’nın (2010) editörlüğünde yayınlanan *Sınıftan Sınıfa*, büro çalışanları, öğretmenler, sağlık çalışanları, sinema ve futbol endüstrisi çalışanlarının çalışma koşullarına odaklanmıştı. 2012 yılında Utku Erdayı’nın *Beyaz Yakalı İşçilerde Örgütlenme: Türk Bankacılık Sektöründe Bir Alan Araştırması* isimli doktora tezi, bankacılık sektöründeki ücretlilerin örgütlenme problemlerini ortaya koyarken, *beyaz yakalıları* 21. yüzyıl sendikacılığının merkezî bir aktörü olarak görmekteydi. 2014’e gelindiğinde ise Bahadır Nurol (2014), beyaz yakalı emeğin dönüştüğünü ve değersizleştiğini ileri sürüyordu. Aynı dönemde Gamze Yücesan-Özdemir (2014) çağrı merkezlerindeki çalışma koşulları üzerinden büro çalışanlarının vasıfsızlaşması ve proleterleşmesi meselelerini konu alan İnatçı Köstebek çalışmasını

yayınlandı. Kriz sonrası dönemde toplu işten çıkarmalar ve geçici/kısa süreli çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasıyla beraber gözler *prekarya* (Standing, 2011; Oğuz, 2011; Vatansever, 2013, 2016) kavramına ve bunun beraberinde getirdiği geçici koşullarda çalışanlar yani *prekaryanın* yeni bir sınıfı temsil edip etmediği sorunsalına çevrildi.

Bu makale ise, doktora tezim çerçevesinde yürüttüğüm araştırmanın verilerinden hareketle, aktörlerin kendi tanımlamalarını kullanarak benim de *beyaz yaka örgütlenmesi* olarak adlandırdığım platformlara ismini veren *beyaz yaka* kavramını ortaya çıkaran tarihsel koşulları ve aktörlerin kendilerini neden *beyaz yakalı (işçi)* olarak tanımladıklarını anlamaya yönelik bir girişimdir.

Bunu yaparken, öncelikle bugün Türkiye’de sıklıkla *beyaz yakalı* olarak anılan ücretlilerin tarihi üzerine düşünmemiz gerektiği kanaatindeyim.

Bu nedenle bu makale, söz konusu ücretli kesimin tarih sahnesine çıkışı ve bu sayede bugün oldukça popüler olan *beyaz yaka* kavramı ve bu ücretliler üzerine yeniden düşünülmesini teşvik ederek mevcut yazındaki tartışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bugün Türkiye sosyal bilim yazınında sıklıkla *beyaz yakalı* olarak kavramsallaştırıldığını gördüğümüz söz konusu ücretlilerin tarih sahnesine çıkışını incelemek ve onu diğer ücretlilerden ayıran -ya da diğer ücretlilere benzeten- özelliklerin neler olduğunu ortaya çıkarmak, *beyaz yaka* adlandırmasının sosyal bilimsel açıdan yerinde olup olmadığını sorgulamamıza sebep olacaktır. Bu sorgulamayı yapmak -yapabilmek- kanımca günümüzde kendisini *beyaz yakalı (işçi)* olarak tanımlayan ücretlilerin mücadelesini anlayabilmek açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Bu noktada Charles Wright Mills’in (1951) kavramsallaştırdığı anlamda bir *beyaz yakalılık* çözümlemesinin günümüz Türkiye toplumu açısından anlamlı bir çözümleme olup olmadığı sorusu bu makalenin başlıca dertlerinden biridir. Bu sebeple makale boyunca *beyaz yakalı* ifadesi yalnızca Mills’in çözümlemesi aktarılırken ve kendisini bu şekilde tanımlamış olan aktörlerin örgütlenmelerinden bahsedilirken kullanılacaktır.

Bu noktada Anglosakson ve Frankofon yazında *employee/employé*, Alman sosyal bilimlerinde ise *Angestellte* olarak kavramsallaştırılmış

bu ücretli kesimden bahsederken Ömer Bozkurt'un (1980) Michel Crozier'nin "Le monde des employés de bureau" adlı eserine atıfla Türkçeleştirdiği *işgören* terimini kullanmayı uygun görüyorum. Böylece makale boyunca çok geniş bir ücretli kesimini tanımlayan işgörenler grubu ile bunun 20. yüzyılın başlarında Amerikan toplumundaki bir biçimi olan beyaz yakalılık arasındaki farklılığa dikkat çekilecektir. Bu noktada, *beyaz yaka örgütlenmesi* ve bu örgütlenmenin sebep ve amaçlarını anlayabilmenin yolunun *işgörenlerin* tarih sahnesinde yeni bir toplumsal aktör olarak ortaya çıktıkları sosyoekonomik bağlamı ve temsil ettikleri emek biçimlerini yakından incelemek olduğunu düşünüyorum. Bu sebeple ilk olarak işgörenler meselesi üzerinde duracağım. Bu girişim, her şeyden önce, işgörenler hakkındaki toplumsal tarih yazınına gözden geçirmeyi gerektirmektedir. Bu gözden geçirme girişimi ise bizi özellikle 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Alman ve Fransız ve bundan kısa bir süre sonra da Amerikan toplumlarının yaşadığı sosyoekonomik dönüşümü incelemeye sevk etmektedir.

İkinci olarak, araştırmamın bazı temel bulgularından yola çıkarak Türkiye'de *beyaz yaka örgütlenmesi* ve *beyaz yakalılığın* anlamı üzerine duracağım. Bu kısımda ele alacağım bulgular, araştırma sahası olarak belirlediğim Plaza Eylem Platformu, Kaç Bize Gel ve Beyaz Yakalı İşçiler isimli üç platformda örgütlenmiş olan çalışanlarla¹ yapılan derinlemesine görüşmeler, katıldığım etkinlik ve toplantılarda gerçekleştirdiğim gözlemler ve bu platformların sosyal medya ve internet üzerinden yaptıkları paylaşımların çözümlemesine dayanmaktadır.

Yeni Bir Ücretliler Grubunun Doğuşu: 19. ve 20. Yüzyılda İşgörenler

19. yüzyılın sonları, artan sermaye birikimiyle işletmelerin ekonomik olarak büyümesine bağlı olarak şirket bürokrasisinin ortaya çıkması (Zunz, 1990) ve bunun sonucunda üretimin her türlü örgütlenme,

¹ Söz konusu platformlarda örgütlenenler oldukça farklı meslek grupları, sektör ve pozisyonu temsil etmektedirler. Emek piyasasındaki konumları düşünüldüğünde araştırmanın örneklemi; yöneticiler (İnsan Kaynakları Müdürü v.b), ücretli profesyoneller (bankacı, çağrı merkezi çalışanı, mimar vb.), serbest meslek sahipleri (avukat v.b), kendi hesabına çalışanlar (çevirmen, proje asistanı, araştırmacı, v.b.) ve işsizlerden oluşmaktadır.

denetim ve ticari faaliyetlerini düzenlemekle görevli yeni bir ücretli grubun doğuşuna sahne oldu. Kocka (1989) daha sonra bunu *işgörenler fenomeni* olarak adlandıracaktı. Bu yeni ücretlileri adlandırırken Fransızca'da *employé* ve Almanca'da *Angestellte* (20. yüzyıla kadar özel memur anlamına gelen *Privatbeamte* terimi kullanılıyordu) terimlerinin vurguladığı temel özellik; adlandırmanın yapılan işin içeriğine göre değil de bir tür tabiiyet durumuna atıf yapmasıydı (Gardey, 1996). Benzer biçimde Emil Lederer (1912) bu yeni çalışanlar grubunu geniş bir ifadeyle *serbest olmayan meslek sahipleri (unselbständige Berufstätigen)* olarak adlandıracaktı.

Bu, aynı zamanda özellikle kendi hesabına çalışanların giderek büro işgörenlerine dönüşmesi anlamına da gelmekteydi. İşgörenler içinde iki temel kategori vardı: büro işgörenleri ve ticaret işgörenleri. Bundan böyle özellikle bankacılar, sigortacılar ve kamu hizmetlerinde çalışanlarla sanayide çalışan muhasebeciler, mühendisler gibi büro işgörenleri ile hizmet işinde çalışan ticaret işgörenleri gelecek yüzyılların önemli aktörleri olarak karşımıza çıkacaktı.

İşgörenler, ortaya çıktıkları 19. yüzyılın sonlarında görev ve statü bakımından dönemin işçilerinden ayrılıyorlardı. Bir kere bunların bir kesimi kamu hizmetlerinde istihdam ediliyorlardı. Özel işletmelerde çalışanlar (mühendisler, satışçılar, teknik işlerde çalışanlar, muhasebeciler vb.) ise görev ve yetki açısından işçilerden oldukça farklı bir rejime tabi idiler.

İşgörenler üzerine yapılan ilk araştırmalardan birisi olan Lederer'in (1912) çalışması Almanya'da sanayi sektöründe çalışanlar arasında özellikle teknik ve ticari faaliyetlerle uğraşanlar üzerine yoğunlaşır. Buna göre teknik işlerle uğraşanlar, üretimin örgütlenme gücünü oluşturur ve bu grubun iki önemli işlevi vardır: üretim sürecini hazırlamak (mühendisler) ve üretimi organize etmek (şefler ve ustabaşılar). Bunun yanında ticari faaliyetlerle ilgilenenler üretilen malların satış ve pazarlanması görevleriyle yükümlüdürler ve bu grup teknik işlerle uğraşanlara kıyasla maaş ve güvence bakımından daha düşük bir konumdadır. Kocka (1989), 1840'lı yıllarda Siemens'te çalışan büro işgörenleri üzerine yaptığı çözümlemede, çalışma saatleri, ücretlen-

dirme yöntemi (aylık maaş), iş güvencesi, tatil hakkı ve primler açısından sanayide istihdam edilen işgörenlerin işçilerden daha farklı bir statüye sahip olduklarını göstermiştir.

Benzer bir ayrıcalıklı statü Amerikan toplumundaki işgörenler için de geçerlidir. Mills'e (1951) göre bu ücretli işgörenlerin (salaried employee) bir kısmı gerçekten de ücret, sosyal haklar, yöneticilerle doğrudan ilişki, eğitim ve yapılan işin mahiyetinin Amerikan toplumunun eski orta sınıflarıyla özdeşleşmesi sonucu ayrıcalıklıydılar. Olivier Zunz (1990) ise bu özelliklere, aynı zamanda işgörenlerin neredeyse tamamının Avrupalı beyazlar arasından seçildiği gerçeğini de ekler. Bu anlamda işgörenlik, eğitimle elde edilecek bir uzmanlık gerektirmenin yanı sıra temelde dile hâkim olma, yazı yazma becerisi ve kimi kültürel kodlara sahip olmayı da gerektiriyordu.

Fransa'da işgörenlerin büyük bir kısmı kamu hizmetlerinde, büyük şirketlerde ve bankalarda çalışanlardan oluşuyordu. Diğer bir önemli grubu ise kasiyerler ve mağaza çalışanları oluşturuyordu (Beau, 2002). Ancak Gardey'e (1996) göre Alman ve Amerikan toplumlarındaki meslektaşlarının sahip olduğu söz konusu bu statü ayrıcalıkları Fransa'da kısmen geçerliydi. Diğer bir deyişle bu ayrıcalıklar Fransa'da hiçbir zaman her çalışanın sahip olduğu bütünlüklü bir durum olmamıştı (Gardey, 1996). Örneğin kamu hizmetlerinde çalışanlar arasında düşük ücret, kısa süreli çalışma, yedek/yardımcı çalışanlar önemli sayıdaydı ve bu kesimin emeklilik ya da pozisyon atlama ayrıcalıkları da yoktu. Bunun yanında Fransa'da büyük oranda düşük eğitimli ve kadın olmaları sebebiyle kamu hizmetlerinde ve bankalarda çalışanların büro işgörenleri içinde madun bir alt grubu oluşturdukları ileri sürülmektedir (Gardey, 2001).

Söz konusu ücretlilerin nasıl tanımlanacağı sorusu, işçi sınıfına mı yoksa yeni bir sınıfa mı mensup oldukları, yaptıkları işin mahiyeti, işçi sınıfıyla aralarındaki farklılıklar ve burjuva kültürüyle yakınlıkları üzerine yapılan değerlendirmeler 20. yüzyıl boyunca Avrupa sosyal bilimler yazınında oldukça merkezi bir yer kaplamıştır. Gardey'e (1996) göre büro işgörenleri sorununu ele almak, 20. yüzyılın ekonomik ve toplumsal dönüşümlerini anlamak ve anlamlandırabilmenin

yegâne koşullarından biridir. Ancak işgörenler meselesi ve bunların temsil ettiği ekonomik ve toplumsal konumları tanımlamak oldukça karmaşık bir olgular bütünüyle uğraşmayı gerektirmiştir. Söz konusu karmaşık olgular bütünüünün yalnızca bazı yönlerinin ele alınması ve aynı zamanda bu olguların zaman içinde köklü değişiklikler göstermesi sebebiyle de, her türlü tanımlama çabasının gerçekliği resmetmekte eksik kaldığı söylenebilir. Bu noktada Kocka (1989), yapılan tanımlamaların söz konusu grubu tam anlamıyla temsil etmediği gibi, tanımlama yapmaya çalışmanın da tarihsel gerçekliğe zarar verdiğini ileri sürmektedir. Tanımlama girişimleri için ortaya çıkan en temel zorluk, bu ücretlilerin son derece çeşitli çalışma ortam ve koşullarında geniş bir meslekler yelpazesinin içinde yer almaları ve bunun sonucunda oldukça ayrışık (heterojen) yapıya sahip bir grup olmalarından kaynaklanmaktadır (Lederer, 1912; Gardey, 1996; Mills, 1951; Bain ve Price, 1972). Tam da bu noktada Crozier (1965), işgörenler meselesinin her toplumda farklı koşullarla ortaya çıktığı gerçeğini hatırlatır ve bu ücretli grup hakkındaki her çözümleme girişiminin, toplumsal koşullar arasındaki farklılıkların göz önünde bulundurularak yapılması gerektiğini söyler. Bir başka açıdan bakıldığında her işyeri ve pozisyon kendisine has apayrı bir dünya olarak ele alınabileceği gibi, gruba has bir özellik olarak ayrışıklık aynı zamanda içerisinde hem işlev farklılıklarını hem de hiyerarşileri barındırmaktadır (Gardey, 1996). Bu sebeple hiçbir zaman bağdaşık (homojen) bir toplumsal grubu temsil etmeyen işgörenler için Chenu (1990) *takımada* metaforunu kullanır.

İşçi/işgören ayrımı esasında Marx'ın ele aldığı kol emeği/zihin emeği ayrımına atıfta bulunularak büro işgörenlerinin, kol emeğinin ve tekrara dayalı işlerin hâkim olduğu sanayi işçiliği koşullarının dışında bir alanda konumlandırılmasına dayanmaktadır. Ancak bu durumda bir sekreterin ya da bir kasiyerin çalışma koşullarının bir sanayi işçisinin çalışma koşullarından ne derece ayrılıp ayrılmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Bir büro işgöreni olan sekreter ile ticaret işgöreni olan kasiyerin emeği entelektüel emek mi yoksa kol emeği olarak mı ele alınmalıdır? Tam da bu sebeple Halbwachs (1939), orta sınıfları incelediği çalışmasında kasiyerlerin yarı-işçi oldukları savını ileri sürmektedir (s. 101).

20. Yüzyıl ve İşgörenlerin Kimlik Krizi

20. yüzyılın başları, işgörenler için çalışma koşullarında bahsi geçen ayrıcalıkların yavaş yavaş yok olduğu bir döneme tekabül etmekteydi. Diğer bir değişle işgörenlerin Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte büyük ölçüde sahip oldukları iş güvencesi ve bunun sonucunda hayatlarını idame ettirme konusunda öngörüye sahip olma ayrıcalıkları (Beau, 2002) giderek yok olmaktaydı.

Bu dönemde bu ücretli grup içerisinde bir tür kimlik krizi yaşanmaya başladı ve bununla birlikte Batı Avrupa'da bir *işgörenler meselesi* (question d'employé) ortaya çıktı (Gardey, 1996). İş güvencesi, aylık maaş, prim, tatil gibi ayrıcalıkları sebebiyle işçilerin karşısında konumlandırılan bu yeni ücretliler, şirket ve kamu bürokrasinin yoğunlaşmasına bağlı olarak işgören kadrolarının artmasıyla giderek ayrıcalıklarını kaybetmeye başladı. Bu dönem aynı zamanda işgörenlerin işçilerle kıyaslandığında sahip olmadıkları bir takım hakları da gün yüzüne çıkarmıştı. Örneğin Fransa'da iş kanunu 20. yüzyılın başına kadar öncelikle işçileri ilgilendiren bir düzenleme idi (Beau, 2002; Boltanski, 1982) ve işgörenlerin sendika ya da grev gibi hakları yoktu. Bu dönemde işgörenler özellikle Fransa ve Almanya'da sendikalaşmayı ve yasal olarak yalnızca işçilerin yararlandığı hakları talep etmeye başlamışlar ve yeni bir kolektif aktör olarak ortaya çıkmışlardı (Gardey, 1996).

İki savaş arası dönemde, işgörenlerin maddi koşullarına ilişkin ayrıcalıklar yalnızca sayıca artmalarına bağlı olarak değil, aynı zamanda üretim örgütlenmesindeki dönüşüm sebebiyle de yok oluyordu. Yoğunlaşan şirket bürokrasisine üretimin teknikleşmesi ve rasyonelleşmesi eklenmiş, üretim örgütlenmesindeki bu dönüşüm, uzmanlığa duyulan ihtiyacı azaltmış ve bu durum "birbirinin yerine ikame edilebilir" bir çalışan profiline ihtiyaç doğurmuştu. Böylelikle, Kocka'nın (1989) çözümlemelerinde işgörenler hakkındaki temel ayrıcalık noktalarından biri olarak gördüğü otonomi, yerini kitlelerin piyasa koşullarına ve verimlilik araçlarına bağlı oldukları bir çalışma düzenine bırakmıştı. Tüm bunların sonucunda ise işgörenler arasında proleterleşme olgusu baş göstermeye başladı (Braverman, 1974). İki savaş arası dönemde işgörenlik, artık toplumsal köken olarak eski orta

sınıflara dayanmayan, toplumun azınlığının sahip olduğu nadir bulunan bir iş olmaktan çıkmış ve kadınların iş piyasasına girmesinin de etkisiyle emeğin toplumsal değeri düşmeye başlamıştır. Büro emeği Gardey'in (1996) ifadesiyle bir tür gözlem ve kontrol işine dönüşmüş ve bu grubun 19. yüzyılın sonunda sahip olduğu toplumsal saygınlık azalmaya başlamıştır. Örneğin Alman toplumunda işgörenlerin koşullarının işçilerin koşullarına yaklaşması ve beraberinde gelen saygınlık kaybını gözlemleyen Kracauer (2012), söz konusu grubun proletaryadan ayrılmak için orta sınıf yaşam tarzlarını korumaya çalıştıklarına ve kültür endüstrisi ürünlerine yöneldiklerine işaret eder.

Söz konusu proleterleşme olgusunu pekiştiren ya da başka bir ifadeyle işçiler ve işgörenler arasındaki karşıtlık tezini çürüten bir diğer örnekse dönemin evlilik ve mahalle hayatına dair yapılan araştırmalardır. Buna göre Renault fabrikasında çalışan işçi ve işgörenlerinin kentsel mekânda oturdukları mahalleler bakımından ayrılmamaları ve birbirleriyle evlenmeleri, işgörenlerin konumunun kayganlığını ve kırılabilirliğini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir (Gardey, 1996, s. 75).

Sonuç olarak işgörenlik, ortaya çıktıktan hemen kısa bir süre sonra kapitalist üretim biçiminin örgütlenme biçimindeki dönüşüme bağlı olarak işçilikten farklı ve hatta onun karşısında konumlandırılabilir bir ücretlilik biçimi olmaktan çıkmıştır. Bu nokta dikkatle incelendiğinde büro işgörenlerinin konum ve koşullarının her zaman sanayi işçilerinininkinden daha iyi olduğu iddiasının, en azından 20. yüzyıldan itibaren toplumsal gerçekliği yansıtmaması bakımından oldukça sorunlu olduğu bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

Charles Wright Mills ve *Beyaz Yakalı* Kavramı

1950'lere gelindiğinde C. W. Mills (1951), Amerikan toplumunun yeni orta sınıfı olarak tanımladığı işgörenleri *beyaz yakalı*² işgören

² 1930'lar Amerikası'nda mesleki prestije vurgu yapmak üzere edebi bir ifade olarak kullanılan "beyaz yaka" deyimini, ilk kez Edwin Sutherland (1940) tarafından kriminoloji alanında bir sosyoloji terimi (white collar crimes) olarak kullanılmıştır. Mills ise 1940'lı yıllardaki öncü çalışmalarında terimi "beyaz yakalı gruplar" olarak kullanmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için bkz. Gillam, 1981.

(*white collar employee*) olarak adlandıracaktı.³ Ancak Fransa ve Almanya örneğine benzer bir şekilde Mills de beyaz yakalı işgörenlerin, sınıfsal konum, statü, yetenek, işlev ve toplumdaki iktidar alanları açısından kolay tanımlanabilecek bir grup olmadığını savunur. Bunun nedeni, başta az çok bağdaşık olan bu grubun 1920'lerle birlikte giderek daha ayrıışık bir gruba dönüşmüş olmasıdır.

Mills'in çözümlemesinde belki de en dikkat çekici nokta, beyaz yakalı işgörenler ile eski orta sınıflar arasında yaptığı karşılaştırmadır. Buna göre, eski orta sınıf mesleklerinin temel özelliği olan kendi hesabına çalışma, yeni orta sınıflar olarak adlandırdığı ve önemli bir kısmı eskiden kendi hesabına çalışanlardan oluşan beyaz yakalı işgörenler için yerini ücretli bir *tabiiyet ilişkisine* (dependent employees) bırakmıştır. Bu tabiiyet ilişkisi temelde mülkiyet sahibi olmama ve en önemlisi de iş hayatında otonomi kaybıyla açıklanır. Diğer bir deyişle Mills'in beyaz yakalı olarak adlandırdığı işgörenler, kelimenin gerçek anlamıyla bir işi görmek üzere ücret karşılığı istihdam edilen, ücretlilik ilişkisine ve işin örgütlenmesine *tabi* olarak çalışanlardan oluşmaktadır.

Mills'in (1951) üzerinde durduğu bir diğer nokta ise tıpkı yukarıda bahsettiğimiz gibi, beyaz yakalı işgörenlerin bağdaşık bir grup olmadığına dair yaptığı tespittir. Amerikan toplumunda da tek ve bütünlüklü bir toplumsal tabakayı temsil etmeyen beyaz yakalı işgörenler içinde ücretli profesyoneller, satış elemanları ve büro elemanlarının oluşturduğu yeni bir piramit söz konusuydu (s. 64). 1940'larda Amerikan toplumunda söz konusu kitlenin büyük bileşenlerini öğretmenler, satış elemanları ve büro işgörenleri oluşturuyordu.

Bununla birlikte, beyaz yakalı işgörenlerin giderek işçilerin koşullarına yaklaştığı gerçeği Mills tarafından da gözlemlenmiştir. Öyle ki Mills (1951), maddi koşullar ve yapılan işin mahiyeti bakımından beyaz yakalı işgörenlerin işçi koşullarına yaklaştığını söylemekle birlikte, kendine ve üretimine yabancılaşmanın beyaz yakalı işgörenler arasında yaygınlaşan bir olgu olduğundan söz eder. Bu noktada özellikle satış elemanlarının, esasında, onun şahsiyet piyasası (persona-

³ Benzer bir analiz de David Lockwood (1958) tarafından yapılmıştır. Lockwood söz konusu işgörenleri *blackcoated workers* olarak adlandırmış ancak bu adlandırma sosyal bilimler yazınında ön plana çıkmamıştır.

lity market) olarak adlandırdığı çalışma dünyasında, şahsiyetlerinin sömürüldüğü bir sistem içerisinde çalıştıklarından bahseder (s. 182). Bu durumda söz konusu modern çalışma koşullarında yabancılaşıma, yalnızca emek ve üretim süreci karşısındaki yabancılaşıma değil, aynı zamanda da otonomi kaybı ve şahsiyetin araçsallaştırılması üzerinden bireyin kendine yabancılaşmasıdır.

Görüldüğü gibi Mills, beyaz yakalı işgörenleri yeni orta sınıflar diye tanımlarken bu “sınıfa” toplumsal bir ayrıcalık ve saygınlık atfetmekten çok, bu ayrıcalık ve saygınlık perdesinin altındaki beyaz yakalı işgören gerçeğini göstermeye çalışır.⁴ Otonomi kaybı ve yabancılaşıma olgularını merkezinde barındıran bu beyaz yakalı gerçekliği hakkındaki tartışmalar Mills’ten sonra da devam etmiş, bugün ise bu kavram Türkiye sosyal bilimlerinde giderek daha fazla anılır olmuştur.

Kapitalizmin Yeniden Dönüşümü ve İşgörenler

İşgörenler meselesi Mills’i takip eden dönemde sosyal bilimler alanında tartışma yaratmaya devam etti ve sosyal bilimciler (Croner, 1962; Bain ve Price, 1972; Braverman, 1974; Wright, 1978; Hyman, 1983) işgörenleri nasıl tanımlayacakları, onları işçi sınıfına dâhil edip edemeyecekleri ya da işgörenlerin yeni bir toplumsal tabakayı oluşturup oluşturmadığı sorularına cevap aramaya devam ettiler.

1970’lerde kapitalizmin içine girdiği üretim krizi, üretim süreçlerindeki katılığın ortadan kaldırılmasıyla aşılmaya çalışılırken, bu kriz, ilerleyen dönemler için esnek üretim modelinin geliştirilmesinin önünü açacaktı. Üretimin esnekleştirilmesi aynı zamanda kapitalizmin ulus devletin sınırlarını aşması süreciyle paralel giden bir dönüşümdü ve öncelikli olarak enformasyon teknolojilerinin gelişmesine ihtiyaç duyuluyordu. Zira bu teknolojilerin gelişmesi üretimin küresel piyasalarda *just-in time* (tam zamanında) olarak yapılmasına olanak sağlayarak büyük bir kârlılık getiriyordu. Esnek üretim ve küreselleş-

⁴ Mills’in bunu yaparken kullandığı alaycı dil, tarihçi Richard Hofstadter tarafından oldukça sert bir üslupla eleştirilmiştir. Hofstadter’e göre Mills kitabında üzerine eğildiği toplumsal gruba karşı duygusal ve saldırgan bir tutum almış ve eserini bu gruba karşı büyük bir antipati duygusu ile kaleme almıştır. “Eğer” der Hofstadter, “durumları söylediğiniz kadar kötüyse, onlara karşı neden bu kadar acımasızsınız?” (aktaran Horowitz, 1983).

me koşullarında enformasyonun hızlı bir şekilde işlenmesi hayati bir öneme sahip olduğundan, sürekli akış halindeki enformasyonu işleme göreviyle istihdam edilenler, başta bankacılık, finans, sigorta ve reklam sektörleri olmak üzere küresel ya da ulusal ölçekteki şirketlerde bu enformasyon akışını yönetecek pozisyonlarda çalışmaya başladılar. Bankacılar, mühendisler, satış-pazarlamacılar, tasarımcılar bundan böyle küresel, esnek kapitalizmin merkezindeydiler. Söz konusu işgörenler, enformasyon akışını işleme becerilerini, aldıkları yüksek eğitime borçluydular. Böylelikle söz konusu çalışan grubu, dönüşüm içerisindeki toplumun yeni toplumsal figürü ve önemli bir aktörü haline geldi (Saint-Pierre, 1991). Bu durum yalnızca küresel kapitalizmin merkezinde bulunmaları dolayısıyla değil, aynı zamanda 1980'lerle birlikte yükselen tüketim toplumu değerlerini benimsemeleri ve tüketim toplumu ürünlerini kolaylıkla alımlayacak ekonomik ve kültürel sermayeye sahip olmalarıyla da ilgiliydi.

Sanayi sonrası toplum (Touraine, 1969; Bell, 1973), enformasyon çağı (Castells, 1996), esnek kapitalizm (Sennett, 1998) kavramlarıyla çözümlenmeye çalışılan bu yeni dönem, çalışma rejiminde büyük bir dönüşümü de beraberinde getirmiş, işgörenlerin Amerikan toplumundaki özel bir biçimi olan *beyaz yakalılık*, giderek daha muğlak bir alana tekabül etmeye başlamıştır ve böylece kapitalizmin geçirdiği yapısal dönüşüm, işgörenler meselesini çözümlenmesi daha karmaşık bir hale getirmiştir. 1980 ve 1990'ların konjonktüründe sermayenin kârı için yeni arayışlara girilmesi, işgörenlerin, üretim ilişkileri içerisindeki konumlarının bir kez daha değişmesi anlamına gelmekteydi (Saint-Pierre, 1991). Böylece işgörenler grubu çok farklı alt kategorilere ayrıldı. Örneğin 20. yüzyılın başlarında başlayan, işgörenleri temsil eden mesleklerin giderek işçi sınıfına yaklaşması ve yeni bir yönetici (*cadre* ya da *manager*) kategorisinin yükselişe geçmesi eğilimi (Boltanski, 1982), bu dönemde daha görünür bir hal aldı. Şirket dünyasında yönetici kadrolarındaki görünür artış, işgörenler içerisinde temel olarak yönetici/işgören gibi genel bir ayrıma gidilmesiyle sonuçlandı. Ancak bu ayırım, kendine özgü toplumsal ve ekonomik koşulları sebebiyle Türkiye sosyal bilimler yazınına henüz yerleşmedi.

Bu, aslında başından beri bağdaşık olmayan bir toplumsal grubun daha da ayrışıklaşması anlamına geliyordu ve bu sebeple “işgörenler” dendiğinde tam olarak kimlerin kast edildiği anlaşılmıyordu. Bu noktada Bain ve Price’ın (1972) işgörenleri tanımlama çabasında bu ücretli gruba atfedilen ayrıcalığın temsili olarak düşünülen eğitim, entelektüel emek gibi özelliklerin oldukça değişken ve öznel olmaları dolayısıyla *sahte-özellikler* olduğu fikrinin geçerliliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye Örneğinde İşgörenler Meselesi

Türkiye toplumunda işgörenlik meselesi bugüne kadar Avrupa ve Amerikan toplumlarında olduğu gibi geniş çaplı bir tartışmanın konusu olmadı. Bunun temel sebebi Fransa ve Almaya gibi Batı Avrupa toplumlarında koşulları 19. yüzyıldan itibaren oluşmuş olan ücretliler toplumunun Türkiye’deki gelişimin 1980’li yıllarla tekabül etmesidir (Özatalay, 2014). Özatalay’a (2014) göre, Türkiye’de 1980’lere kadar emek alanında ücretlilik ilişkisinin egemen olmamasının ardında, sanayileşmenin Avrupa toplumlarından daha geç bir dönemde başlaması sebebiyle nüfusun büyük bir kısmının kırsal alanda yaşayıp tarımla uğraşması yatar.

Üretim ilişkilerinde egemen olmasalar da Türkiye toplumunda işgörenlerin izini 19. yüzyıla kadar sürebiliyoruz. Avrupa’daki meslektaşlarına kıyasla sayı bakımından oldukça kısıtlı bir grubu temsil etseler de, işgörenler Osmanlı İmparatorluğu’nda da mevcuttular ve çoğunlukla Batılı mağazaların tezgâhtar ve muhasebecilerinden ya da sayısı oldukça az olan fabrikalarda ya da demiryolu şirketlerinde istihdam edilen büro işgörenlerinden oluşuyorlardı (Köse, 2012).⁵ Bundan sonraki dönemde ise, neredeyse 1980’lere kadar Türkiyeli işgörenlerin en önemli temsilcilerinin devlet memurları olduğunu söyleyebiliriz. Bozkurt (1980), kamu bürokrasisi üzerine yaptığı çalışmasında devlet memurlarından yer yer beyaz yakalılar diye bahsetse de, onları temelde işgörenler olarak kategorileştirir.

⁵ Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan idari reformlarla birlikte ortaya çıkan mülkiye memurlarını da işgörenler içinde değerlendirip değerlendiremeyeceğimizle ilgili bir kaynak olarak bkz. Findley, 1996.

1980 sonrası dönemde ise esnek kapitalizme özgü yeni çalışma alanlarının ve aynı zamanda yeni bir tür büro çalışmasının yükselişe geçtiğini görüyoruz. Özel sektörün ve bilhassa bankacılık, finans, sigortacılık, reklamcılık gibi alanların gelişmesiyle işgörenler içinde devlet memurluğunun başat yerini, özel sektör işgörenlerinin aldığı⁶ nı söyleyebiliriz. Özel sektör işgörenleri 2000’li yılların başına kadar olan dönemde, Batı Avrupa ve Amerikan toplumundaki işgörenlerin ilk çıktıkları dönem olan 19. yüzyılın başlarındakine benzer bir şekilde diğer ücretlilerden ayrıcalıklı çalışma koşullarına (yüksek maaş, sağlık sigortası, primler) tabi idiler. Ancak 2000’lerin ortalarına gelindiğinde istihdamda esnekleşme politikaları ve güvencesizleşmeyle birlikte ve özellikle 2008 krizinin de etkisiyle bu işgörenlerin ayrıcalıklı konumu ciddi bir tehdit altında kalmıştır.

Bugün bu tehdit karşısında kendisini sıklıkla *beyaz yakalı*⁶ olarak tanımlayan işgörenler tarafından oluşturulan sendika dışı ve sosyal ağlar şeklinde örgütlenen platformların, emek hareketi içerisinde yeni bir mücadele alanı olarak ortaya çıkışına tanık oluyoruz. 2008 yılından beri gözlemlediğimiz Türkiye’ye özgü bu durumun, tarihsel açıdan bakıldığında Avrupa’da 20. yüzyılın başlarında görülen işgören meselesinin ve büyük kimlik krizinin devamı niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada Türkiye toplumu için işgörenler meselesinin 21. yüzyılın başlarında yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Aradaki bir yüzyıllık farklılığın sebebinin ise Türkiye’nin, Özatalay’ın (2014) çözümlemesinde olduğu gibi ücretliler toplumu koşullarını 1980’lerde oluşturmaya başlamış olması olduğunu söyleyebiliriz. Bu veriden hareketle, ücretliler toplumunun bir parçası olan işgörenlik koşullarının olgunlaşması ve sonrasında da bu koşulların sorunsallaştırılmaya başlanması 2000’ler Türkiye’sine tekabül edecektir.

Bu sorunsallaştırma ve çalışma hayatına ilişkin kamusal taleplerin ortaya çıkışı, benim aktörlerin kendi adlandırmalarını kullanarak *beyaz yaka örgütlenmeleri* olarak tanımladığım bir mücadele alanı içinde gerçekleşmektedir. Bu aşamada *beyaz yakalılığın* işgörenler için ne ifa-

⁶ Söz konusu platformlardan ve aktörlerden bir kısmı kendisini işçi olarak tanımlamaktadır. Ancak yine de bunlar içinde derinlemesine görüşmeler sırasında ve gündelik dilde *beyaz yakalı* ifadesinin kullanıldığını gözlemledim.

de ettiği, kendilerini neden bu şekilde tanımlamayı seçtikleri ve *beyaz yakalığa* atfettikleri anlamı sorgulamak 2000’li yıllar Türkiye’sindeki *işgörenler krizinin* doğru anlaşılması açısından oldukça hayati bir öneme sahip görünmektedir. Bu sebeple aktörlerin konumlarıyla ilgili tespit ve taleplerine odaklanmak, kendi mücadele ve anlam dünyalarını nasıl kurduklarını görmek açısından oldukça önemli görünmektedir.

Türkiye’de Beyaz Yaka Örgütlenmeleri

Peki, 20. yüzyıl Amerikan toplumuna özgü bir çözümleme olan *beyaz yakalı işgörenler* kavramının küresel kapitalizm koşullarında gittikçe muğlaklaştığı ve terk edilmeye başladığı sosyal bilimler dünyasında, Türkiye’de ortaya çıkan *beyaz yaka örgütlenmelerini* nasıl okuyacağız? Makalenin bu son bölümünde doktora araştırmamdan elde ettiğim temel bazı bulguları yorumlayacağım.

Daha önce de belirttiğim gibi buradaki temel ayrım noktası, söz konusu kavramın, araştırmacı olarak benim kategorileştirmem olmaktan ziyade, örgütlenme içindeki aktörlerin kendi adlandırması olmasıdır. Bu da bir üstte sorduğum sorunun cevabına ulaşabilmek için konuyu neden *beyaz yaka* yazınının da ötesine geçirerek, daha geniş bir çerçevede bir *işgörenler meselesi* olarak ele aldığımı açıklamaktadır.

Kriz sonrası süreçte internet üzerinde sosyal ağlar biçimde örgütlenmeye başlayan özel sektör ve kamu işgörenlerinin⁷, kendilerini neden “beyaz yaka” kavramı üzerinden tanımladıklarını anlama isteği, öncelikle aktörlerin bu kavramı *verili* olarak kabul etmediği varsayımından hareket eder. Araştırmaya böyle bir varsayım ile başlamak ise, aktörlerin hâlihazırda mevcut olan bu dünya üzerinde kendilerini nasıl konumlandıkları ve bu dünyaya ve eylemlerine atfettikleri anlam(lar)ı kavramayı sosyolojinin temel meselesi olarak görmemle de yakından ilişkilidir. “Beyaz yaka” ifadesi sosyal ağlar üzerinden örgütlenen işgörenler için ne anlama geliyordu?

⁷ Görüşmeler sırasında işsiz olanları ve kendi hesabına (Freelance) çalışanları da işgörenler kategorisine dahil ettim. Bu noktada işsizlik, işgörenlik kategorisi içerisinde bir geçiş dönemini işaret ediyordu. Diğer taraftan kendi hesabına çalışanlar esasen işgörendiler ancak güvence-siz istihdamın bir sonucu olarak kendi hesaplarına çalışmaya başlamışlardı.

Gerçekten de araştırma boyunca *beyaz yaka* kelimesinin aktörler tarafından birbirinden oldukça farklı konu ve göstergelere atıfla tanımlandığını tespit ettim. Bu tanımlamalar kimi zaman kavramın eleştirisini, ancak çoğunlukla sahiplenilmesini içeriyordu. Aktörlerin kendileri üzerine bir düşünme eylemi olarak “beyaz yakayı” tanımlama girişimleri, aynı zamanda kendilerini bir özne olarak kurma deneyiminin de bir parçası olarak karşımıza çıkıyordu. Tam da bu nedenle, karşımızda, gündelik dile yerleşmiş olan sosyolojik bir kavramı ödünç almaktan ziyade kendi üzerine düşünerek onu dönüştüren ve yeni anlamlar katan bir *beyaz yakalı özne* olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sanılanın aksine bu özne, kendisini yine gündelik dile yerleşmiş olan ve temelde Bourdieu’cü (1979) bir tür toplumsal ayırım (*distinction sociale*) üzerinden düşünülen işçi/beyaz yakalı karşıtlığı üzerinden inşa etmemektedir. Bu anlamda işçilik ve işçilik koşulları (belki de tam da bu ücretliler için çalışma ve yaşam koşullarının işçilik koşullarına yaklaşması sebebiyle) beyaz yakalı öznenin kendine dair kurgusunun bileşenleri içinde yer almaktadır. Bu tutum, yapılan derinlemesine görüşmelerde 1 Mayıs’a ve sendikal harekete yapılan göndermeler ve çalışma koşullarına dair ortaya konan sorunlarda işçi ve işgörenlerin ortaklaştığı söyleminin benimsenmesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle tanımlamadaki ayrışma noktası burada değil, örgütlenen işgörenlerin kendilerine has olarak gördükleri işyerindeki yönetim stratejileri, duygu durumları ve mücadele araçları gibi alanlardadır.

Söz konusu aktörler için *beyaz yakalılığın* ne demek olduğu sorusuna yönelik verileri üç başlık altında toplayabiliriz: *işyerindeki yönetim stratejilerine yönelik gönderme, hayal kırıklığı ve önemsenmeme duygusu ve mücadelede birleştirici bir söylem*.

İlk olarak *beyaz yakalılık*, örgütlenme içindeki işgörenler için kendilerine özgü çalışma koşullarını ve bu çalışma koşullarına özgü yaşam biçimi temsil etmektedir. Aktörler tarafından kullanılan bu adlandırma, şüphesiz *beyaz yaka örgütlenmelerinin* amaçlarını belirlemede merkezi bir rol oynamaktadır. Mücadelenin aktörleri *beyaz yakalılığı* tanımlarken esnek kapitalizmin merkezinde bulunan ve performans

yönetimi, kalite çemberi, *just-in-time* gibi temelde özneliği harekete geçirici (yeni) yönetim stratejilerine ve bu stratejilerin doğurduğu çalışma koşullarına atıfta bulunmaktadırlar. Söz konusu stratejiler, çalışanın, dikey şirket hiyerarşisinin iradeden yoksun bir parçası olarak görülmekten vazgeçildiği anlamına gelmektedir. Bu durum elbette 1970’li yıllarla birlikte ortaya çıkan üretim modelindeki dönüşümden bağımsız düşünülemez. Esnek üretim modeli olarak adlandırılan bu modelde, işgörenlerden üretimin esnekliğine ve sürekli akışına uyum sağlayacak şekilde inisiyatif almaları, yaratıcı fikirler bulmaları, sürekli değişen ekiplerle birlikte yatay bir hiyerarşide çalışmaları ve anlık kararlar vermeleri beklenir. Bu da esasında işgörenlerin işyerinde birer “özne” olarak var olmalarının beklendiği anlamına gelmektedir. Ancak beyaz yaka örgütlenmelerinin aktörlerine göre, bu durum, esasında özneliğin iş tarafından kuşatılması anlamına gelmektedir ve bu aktörler kendilerini bu kuşatılmışlık üzerinden tanımlamaktadırlar.

Birincisi emeğin yönetim şekli, emeğin disiplin altına alınma tarzının bir özelliği var, özneliği var. Mavi yakalıdan farklı bir hali var. Ve bu işte teker teker herkesi yönetebilecek bir iddiası var. Ben bir işyerindeki herkesi sosyal hayatıyla birlikte, aile hayatıyla birlikte yönetebilirim. Böyle bir iddiası var. Bunun birinci aracı gözetim mekanizmalarıdır... Beyaz yakalıyı iş sürecinin içinde tarif eden bir şey. Mavi yakalıdan çok seyrek bekleniyor bu. (Erkek, 40)

Ancak söz konusu yönetim stratejileri, “müjdelendiği” üzere işgörenlere her zaman bir otonomi deneyimi olarak yansımayacaktır. Bu sebeple beyaz yakalılık aynı zamanda, rutin ve gözetim üzerinden geliştirilen kontrol mekanizmaları ve işin teknikleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan yabancılaşmayla birlikte gelen anlam kaybını da ifade eder.

Vallahi hepsi birbirine benziyor. Excel’de rapor gir, üst yöneticine at, geri dönüşleri tekrar düzenle ona geri at... Tam olarak ne yaptığımı da anlamadım. Marksist yabancılaşmanın bir benzeri bu, Excel üzerinde. Ben o sırada kargoların yönlenmesini sağlıyorum belki. Ama sadece Excel’e bakıp... Hiç bir zaman kargonun o A noktasından B noktasına gittiğini görmeden yabancılaşarak yapıyorsun. (Erkek, 29)

İkinci olarak *hayal kırıklığı ve önemsenmeme duygusuna* yapılan vurgu, öğrenim hayatı boyunca verilen emeğin “en sonunda” *tanına-*

cağı umulan gelecek fikrinin yerle bir olması şeklinde ifade edilebilir. Meslek hayatının özellikle ilk yıllarında bireyin hayal ettiği *ayrıcalıklı* geleceği henüz kuramamış olduğu gerçeğini fark etmesinin bir sonucu olarak karşımıza çıkan hayal kırıklığı, aktörler için çoğu zaman bir kırılma anı olarak yaşanmaktadır. Kırılma anları genellikle işsizlikle karşılaşma, iş mülakatları, düşük ücretlerle çalışma olarak tanımlanmaktadır.

Ben 99'da başladım, o zaman şartlar da böyle değildi. Çok iyi şartlarda başladım... Kriz patladı. Tazminatımı verdiler. Ben kendimi kapının önünde buldum. Orada kafa karışmaya başladı. Bankada uzun yıllar çalışıp bir emeklilik elde edilebilir mi? (Kadın, 38)

Ben bir tane iş görüşmesine gittim. Orada bana "Bugüne kadar en büyük başarınız?" gibi bir şey soruldu. Benim en büyük başarıym diye bir şey yok. Çünkü bu benim için görevdi (eğitimden bahsediyor). Bütün süreç bir meslek edinmek, geçerli bir meslek, para kazanıyor olmak... Şu an bu mesleği sevmiyorum. (Kadın, 30)

Burada esasında 1980'lerden bu yana söz konusu ücretli kesimin sayıca artması ve buna bağlı olarak ücretlerin düşmesi, büro işinin giderek vasıfsızlaşması ve güvencesiz çalışma koşullarına bağlı olarak sosyal hakların törpülendiği bir çalışma hayatının eleştirisi söz konusudur. Bunun sonucunda işgörenlerin giderek ayrıcalıklarını kaybetmiş olduklarını ve işçilik koşullarını yaşadıkları duygusuna kapıldıklarını söyleyebiliriz. 20. yüzyıl başlarında Fransa ve Almanya'dakine benzer bir şekilde kendini işçilik koşulları içerisinde tarif etme durumu, işçilerin elde ettikleri haklara sahip olmadıklarını fark etme ve işçi haklarını talep etme noktasında da paralellik göstermektedir.

Biz senin yan masanda 9-6 çalışan iş arkadaşınız. Serviste yanında oturuyoruz. Yemekhanede iki sıra arkadayız. Yani anlayacağın, biz çalışma hayatının en örgütsüz ve hak ihlallerine karşı en savunmasız kesimi olan, adına "beyaz yakalı" denilen çalışanlarız. (Kaç Bize Gel blog sayfası, <http://www.kacbizegel.com/kimmiyizbiz/>)

Bu noktada *beyaz yakalı*yı tanımlayan çalışma koşullarına ilişkin sorunların, esnek kapitalizme özgü farklılıkları göz ardı etmemek kaydıyla, Avrupa'nın iki savaş arası dönemde yaşadığı sayıca artma ve vasıfsızlaşma sorunlarına benzer bir sürece işaret ettiği görülmektedir.

Beyaz yakalılığın tanımlanmasındaki bir diğer unsur ise bir toplumsal mücadelenin aktörü olma halidir. Diğer bir ifadeyle beyaz yakalılık, esasında mücadele üzerinden (mücadele içinde) tanımlanmaktadır. Bu noktada günümüz Türkiye'si bağlamında *beyaz yakalı*, esnek kapitalizme özgü çalışma koşulları ve bunun bir sonucu olarak ortaya çıkan hak kayıpları karşısında yalnızlaşan bireyi, kolektif mücadele alanına çeken birleştirici bir söylem olarak ele alınabilir.

Beyaz yakalı içini nasıl doldurursan öyle olur. Aynı mobbing gibi. Eskiden de psikolojik eziyet vardı. Ama bugün bunun bir adı ve anlamı var. Şu anda o anlamın etrafında da bir politik mücadele var. İK firmaları zirve düzenliyorlar... Biz de mobbingi kullanıyoruz ve o anlamın nasıl kurulacağına dair bir iddiamız var. Beyaz yakalı da aynı şekilde... Beyaz yakalının anlamını kurmada bizim de ideolojik bir iddiamız var. O yüzden beyaz yakalıyı kullanmak konusunda hiçbir çekincem olmadı. Sonuçta sınıfa sınıf deyince sınıf olmuyor. Ben beyaz yakalıya beyaz yakalı diyorum ve sınıf olarak görüyorum. (Kadın, 38)

Sonuç

Bu makalenin amacı 2000li yıllar Türkiye'sine özgü bir fenomen olan *beyaz yaka örgütlenmelerini* çözümleme arayışında, belirli bir tarihsel dönemde ve belirli bir toplumda, o topluma özgü koşullar incelenerek tanımlanmış olan *beyaz yakalı işgören* (white collar employee) kavramının ne denli yerinde olduğunu tartışmaya açmaktır. Kanımca bu örgütlendirmeleri sosyolojik olarak anlamlandırabilmenin yolu, meseleyi beyaz yaka kavramının dışına çıkarmak ve bu kavramı da içine alan *işgörenler meselesini* ortaya koymaktan geçiyor. Bu anlamda bugün Türkiye toplumunda gözlemlediğimiz örgütlenme girişimini yalnızca beyaz yaka kavramsallaştırmasını takip ederek anlayamayız. Bu örgütlenme girişimini ancak bir işgörenler meselesi olarak ele aldığımızda tarihsel koşulları içinde anlamlandırabiliriz. Meseleye böyle geniş bir pencereden bakmak öncelikle iki olguyu aydınlatabilmeyi sağlamıştır. Bunlardan ilki, günümüz Türkiye toplumunda 20. yüzyıl Avrupa ve Amerikan toplumlarında yaşanan işgören meselesi ve işgörenlerin kimlik krizine benzer bir olgunun ortaya çıktığı tespittir.

Bu ilk tespit, bize söz konusu platformlar tarafından kullanılan *beyaz yaka* tabirinin aktörlerin bilinçli bir adlandırması olduğu sonucuna götürecektir. İkinci olarak ise, asıl olanın hareketin aktörlerini beyaz yakalı olarak tanımlamaya çalışmaktan çok, onların kendilerini hangi sebeplerle beyaz yakalı olarak tanımladıkları ve bu tanımlamanın gönderme yaptığı anlam dünyalarını keşfetmek olduğu saptamasıdır.

Kaynakça

Artaud, A. (1909). *La question de l'employé en France*. Paris: G. Rous-tand.

Bali, R. (2002). *Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a*. İstanbul: İletişim.

Bain, G. S., Price R. (1972). Who Is a White Collar Employee?. *British Journal of Industrial Relations*, 10 (3), 325-339.

Beau, A. S. (2002). Les salarié-E-S du Grand Commerce: Des "Emp-loyé-E-S"? *Travail Genre Société*, 8, 55-72.

Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.

Boltanski, L. (1982). *Les Cadres. La Formation d'un Groupe Social*. Paris: Minuit.

Bora, T., Erdoğan, N., Bora, A., Üstün, İ. (2010). *Boşuna mı Okuduk? Tür-kiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği*. İstanbul: İletişim.

Bourdieu, P. (1979). *La Distinction*. Paris: Les Edition de Minuit.

Bozkurt, Ö. (1980). *Memurlar, Türkiye'de Kamu Bürokrasinin Sosyolojik Görünümü*. Ankara: TODAİE.

Braverman, H. (1974). *Labor and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review.

Buğra, A. (Ed.) (2010). *Sınıftan Sınıfa*. İstanbul: İletişim.

Castells, M. (1996). *The Rise of Network Society: The Information Age*. Cambridge: Blackwell.

Chenu, A. (1990). *L'archipel des Employés*. Paris: INSEE.

Croner, F. (1962). *Soziologie der Angestellten*. Köln: Kiepenheuer & Wit-sch.

Crozier, M. (1965). *Le Monde des Employés de Bureau*. Paris: Seuil.

Erdayı, U. (2012). *Beyaz Yakalı İşçilerde Örgütlenme: Türk Bankacılık Sektöründe Bir Alan Araştırması*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Findley, C. V. (1996). *Kalemiyyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (G. Çağalı Güven Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

Gardey, D. (1996). Du veston au bas de soie: identité et évolution du groupe des employés de bureau 1890-1930. *Le mouvement social*, 175, 55-77.

Gardey, D. (2001). *La Dactylographie et L'expéditionnaire. Histoire des Employés de Bureau 1890-1930*. Paris: Belin.

Geniş, Ş. (2007). Producing Elite Localities: The Rise of Gated Communities in İstanbul, *Urban Studies*, 44, 771-798.

Gillam, R. (1981) White Collar From Start to Finish. C. Wright Mills in Transition. *Theory and Society*, 1 (10), 1-30.

Halbwachs, M. (1939). *Les Caractéristiques des Classes Moyennes*. Paris: Félix Alcan.

Héricourt, J., Reynaud, J. (2006). La crise monétaire turque de 2000/2001: analyse de l'échec du plan de stabilisation par le change du FMI. *Economie Internationale*, 108, ss. 5-26.

Horowitz, I. L. (1983). *C. Wright Mills: An American Utopian*. New York: Free.

Hyman, R. (1983). White Collar Workers and Theories of Class. Richard Hyman, Robert Price (Eds.), *The New Working Class? White Collar Workers and Their Organizations* içinde (s. 3-45). London: Macmillan.

Kocka, J. (1989). *Les Employés en Allemagne (1860-1980)*. Paris: EHESS.

Köse, Y. (2012). Modernitenin Dikey Çarşıları: İstanbul'da Batılı Mağazalar ve Çalışanları 1889-1921. Touraj Atabaki, Gavin Brockett (Eds.), *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi* içinde (s. 97-123). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Kracauer, S. (2012). *Les Employés*. Paris: Les éditions de la Maison des sciences de l'homme.

Kurtuluş, H. (2005). İstanbul'da Kapalı Yerleşmeler Beykoz Konakları Örneği. Hatice Kurtuluş (Ed.), *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* içinde (s. 161-186). Ankara: Bağlam.

Lederer, E. (1912). *Die Privatangestellten in der Modernen Wirtschaftsentwicklung*. Tübingen: J.C.B. Mohr.

Lockwood, D. (1958). *The Blackcoated Worker: A Study in Class Consciousness*. London: Allen & Unwin.

Mills, C. W. (1951). *White Collar: The American Middle Classes*. New York: Oxford University.

Nurol, B. (2014). Bilgi Toplumunda Zanaat Fikri: Beyaz Yakalı Emeğin Değersizleşmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 17 (1), 75-129.

Oğuz, Ş. (2011). Tekel Direnişinin Işığında Güvencesiz Çalışma/Yaşama: Proleteriyadan “Prekarya”ya mı?. *Mülkiye Dergisi*, 271, 7-24.

Öncü, A. (1997). The Myth of The “Ideal Home” Travels Across Cultural Borders to Istanbul. Ayşe Öncü, Petra Weyland (Eds.), *Space, Culture and Power* içinde (s. 56-72). London.

Özatalay, C. (2014). Türkiye’de Ücretliler Toplumunun Başkalaşimleri, *Toplum ve Bilim*, 129, 130-151.

Pérouse, J. F., Didem D. (2005). Zenginliğin Mekanda Yeni Yansımaları: İstanbul’da Güvenlikli Siteler. *Toplum ve Bilim*, 104, 92-103.

Sennett, R. (1998). *The Corrosion of Character*. London: W.W. Norton & Company.

Saint-Pierre, C. (1991). Tertiarisation et division sociale du travail: les multiples visages des cols blancs. *Sociologie et Société*, 23 (2), 169-181.

Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London & New York: Bloomsbury Academic.

Touraine, A. (1969). *La Société Post-İndustrielle*. Paris: Denoël.

Uçarol, A. B. (2008). Plaza Komplekslerinin Mekansal Örgütlenmesi. *Karaburun Bilim Kongresi*.

Vatansever, A. (2013) Prekarya Geceleri: 21. Yüzyıl Dünyasında Geleceği Olmayan Beyaz Yakalıların Rüyası. *LAU Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-20.

Vatansever, A. (2016). Proletarya ile Orta Sınıf Arasında: Siyasi Aktör Olarak Prekarya. Lütfi Sunar (Ed.). *Türkiye’de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik* içinde İstanbul: Matbu Kitap

Wright, E. O. (1978). *Capital, Crisis and the State*. London: NBL.

Yücesan-Özdemir, G. (2014). *İnatçı Köstebek*. İstanbul: Yordam.

Zunz, O. (1990). L’Amérique en col blanc. L’invention du Tertiaire 1870-1920 (P. NDiaye Çev.) Paris: Belin.

Bilişim ve İletişim Teknolojileri Sektörü Emekçilerinin Sınıf Mücadelesi Kapasitesi Üzerine Değerlendirmeler

Güven Savul

Giriş¹

Bu metin, bilişim ve iletişim teknolojileri (BİT) sektörünün, kapitalist üretim tarzının güncel nitelikleri açısından taşıdığı anlamı ve işçi sınıfı mücadelesi üzerinde ne gibi etkileri olabileceğini çözümlemeyi hedeflemektedir. Burada BİT sektörü, içinde maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerini barındıran bir üretim alanı olarak ele alınmaktadır. Metinde, bilişim ve iletişim teknolojilerinin günlük yaşamda kullanılmasından/tüketilmesinden çok, üretim sürecinde yer alan emekçilerin işçi sınıfı mücadelesine dahil oluş kapasiteleri merkeze alınmıştır.

Karmaşık matematiksel bilgi ile mühendislik bilgisinin yanı sıra, sanatsal yaratıcılığın da etkin olarak kullanıldığı BİT sektörünün üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin, işçi sınıfının belirli niteliklere sahip bir bölümü olarak sınıfsal mücadeleye dahil olma ve bu mücadeleyi yönlendirme kapasitesini kavramak, önümüzdeki dönemlerde yükselişe geçebilecek olası işçi sınıfı mücadelesi süreci içinde yer alabilme kapasitesi gösterme şansına sahip bileşenlerin niteliklerini anlamak açısından önemlidir.

¹ Bu metin Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünde tamamlanan “Maddi Gayri-Maddi Emek Bağlamında Türkiye’de İşçi Sınıfının Oluşumu: Bilişim Sektörü Örneği” başlıklı doktora tezi temel alınarak hazırlanmıştır ve metinde sözü edilen saha çalışması da ilgili doktora tezi kapsamında gerçekleştirilmiştir.

İşçi sınıfı mücadelesinin yoğunlaştığı dönemlerin önemli bir niteliği, kapitalist üretim tarzı açısından anahtar sektörlerden gelen işçilerin mücadeleyi yükseltme kapasitesidir. Örneğin 20'nci yüzyılın son çeyreğinde İtalya'da çelik, otomotiv (Fiat) veya Almanya'da 1973'ün Ağustos ayında Türk kökenli işçilerin başlattığı otomotiv (Köln'ün Niehl Bölgesi'ndeki Ford Fabrikası) grevleri, kapitalizmin anahtar sektörlerinde başlayan eylemlerin önemini de ortaya koymaktadır (Hamed, 2009; ..., 2013). Anahtar sektör kapitalizmin tarihsel evrimi içinde farklılaşmasına karşın, sektörün hizmet ettiği amaç farklılaşmamaktadır. Anahtar sektörün özelliği sermayenin değerlendirilmesine azami katkı yapabilmesidir. Sermayenin değerlendirilmesine azami katkı yapan sektörde baş gösterecek işçi sınıfı eksenli bir mücadelenin, kapitalist üretim tarzının aşılması girişimlerinde işlevsel bir rol üstlenebilme kapasitesi olduğu söylenebilir. Özü itibarıyla kapitalizm bir bütün olarak ele alınması gerekirken, bu sosyo-ekonomik formasyonu sürekli ayakta tutan ve onu dünya üzerinde egemen kılan öncül sektörlerin olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Kapitalizmin güncel niteliklerine bakıldığında, yarı iletken teknolojilerin "sermayenin devresel sürecinin"² tamamlanmasında önemli bir yere sahip olduğu öne sürülebilir. Yarı iletken teknolojilerin altyapısını sağladığı BİT sektörü günümüzde, diğer tüm maddi ve gayri-maddi meta üretim süreçlerinin hem tabanını hem de bileşenlerinden birini oluşturduğundan dolayı anahtar sektör niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, BİT sektörünün hem maddi hem de gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emekçilerin yaşam koşulları, yaşam tarzları ve genel olarak toplumsal gelişmelere karşı gösterdikleri refleksler kapitalizmin geleceği açısından da bir anlam taşımaktadır. Sözü edilen reflekslerin var olup olmadığını keşfetmek amacıyla gerçekleştirilen saha çalış-

² Marx (2012), sermayenin devresel sürecinin üç aşamadan oluştuğuna dikkat çekerek bunları şu şekilde açıklar (s. 35):

Birinci aşama: Kapitalist, meta piyasasında ve emek piyasasında alıcı olarak görünür; parası metalara çevrilir ya da $P - M$ dolaşım işlemini tamamlar. İkinci aşama: Satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Kapitalist, bir kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder; sermayesi, üretim sürecinden geçer. Sonuç şudur: Değeri, üretimde yer alan öğelerin değerinden fazla olan meta. Üçüncü aşama: Kapitalist, piyasaya satıcı olarak geri döner; metası, paraya çevrilir ya da $M - P$ dolaşım işlemini tamamlar. Dolayısıyla, para-sermaye devresinin formülü şudur: $P - M \dots \ddot{U} \dots M' - P'$. Noktalar, dolaşım sürecinin kesintiye uğradığını anlatır; M' ve P' ise, M ve P 'nin artık değerle çoğaldığını gösterir.

masında, BİT sektörünün farklı alt sektörlerinde çalışan 29 emekçiyle görüşülmüştür. Saha çalışmasının ayrıntılarına aşağıda değinilecektir.

BİT Sektörünün Yapısı ve Güncel Kapitalizm Açısından Önemi

BİT sektörünün geçmişi 20'nci yüzyılın ilk yarısına kadar dayanmaktadır. Bilgisayar teknolojilerinin gelişimi 1940'larda tek işlem yapabilen genel amaçlı bilgisayarla başlamış, 2000'lere gelindiğinde ise uzaktan algılayıcı aygıtlar, bilgisayar destekli tanı koyma cihazları, bilgisayar destekli üretim, bilgisayar destekli tasarım, elektronik posta ve telekonferans, malzeme planlama ile stok kontrol ve iş planlama gibi birçok farklı donanım ve uygulama alanına sahip bir hal almıştır (Dicken, 2011). BİT sektörünün gelişimi kapitalizme eklemlenmiş halde olan teknolojik ve teknik gelişimle iç içe bir seyir izlemiştir. Bu gelişim sürecinde BİT sektörü hem başlı başına bağımsız bir sektör haline gelmiş hem de diğer sektörlerin yapıları ve işleyişleri üzerinde etkili olan teknolojik taban niteliğine kavuşmuştur. Daha açık bir ifadeyle, günümüzde BİT sektörü bilgisayarlar, tabletler ve akıllı telefonlar gibi donanımlar aracılığıyla sermaye birikimine katkı sağlayan bağımsız bir sektör olma niteliğini ortaya koyarken, tıptan askeri faaliyetlere, otomotiv sanayinden eğlenceye kadar birçok farklı sektörün de omurgasını oluşturmaktadır. Bu sektörlerin günümüz koşullarında BİT sektörünce sağlanan altyapı olmadan devamlılığını sürdürmesi olanaksızdır. Bu durum BİT sektörünün günümüz kapitalizmi açısından anlamını da ortaya koymaktadır. En basit haliyle, BİT altyapısındaki aksaklıklar mali para hareketlerinin dünya çapındaki dolaşımını doğrudan etkilemekte veya ürün stok kontrol süreçlerinin takibinde aksaklıklara yol açmaktadır. Bankacılık işlemlerinden, havayolu şirketlerinin uçuş planlamalarına kadar birçok etkinlik günümüzde BİT sektörünün sağladığı olanaklar olmaksızın sürdürülememektedir. Genel olarak kapitalizmin devamlılığı günümüzde hem BİT sektöründeki meta üretimine hem de BİT sektörünün diğer sektörlerle altyapı sağlamasına bağlıdır.

BİT sektörünün üretim süreçlerinde iki ana bileşen vardır. Bunlar donanım ve yazılımdır. Bu sektörde çalışan emekçiler donanım ve/veya yazılımın araştırılması ve geliştirilmesi, tasarlanması, ilk ör-

neğinin (prototip) üretilmesinin yanı sıra test edilmesi ve de kitlesel üretimi gibi çeşitli maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerinde rol almaktadır. BİT sektörünün en dikkat çekici özelliklerinden biri maddi ve gayri-maddi emeği zorunlu bir şekilde bünyesinde barındırmasıdır. Maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerinin bir arada olması, tüm sektörler açısından zorunlu olsa dahi, maddi ve gayri-maddi üretim süreçlerinin hem kendine özgü hem de birbiriyle etkileşim içinde bulunan niteliklerinin en belirgin hale geldiği sektör BİT sektörüdür.

Maddi ve gayri-maddi emek BİT sektörü açısından birbirinden ayrılmaz bir niteliğe sahiptir. Son zamanların yaygın bir şekilde tüketilen metaı olarak “I-Phone” adlı akıllı telefonların künyesinde yazan “California’da tasarlandı, Çin’de montajı yapıldı” ifadesi, BİT sektöründeki maddi ve gayri-maddi emeğin birlikteliğine ilişkin temel bir örnektir. BİT sektöründeki üretim süreçleri coğrafi, teknik ve toplumsal bir işbölümü ekseninde dünya geneline yayılmıştır. Sektörün zihin emeğine dayanan gayri-maddi üretim süreçleri ağırlıklı bir biçimde merkez kapitalist ülkelerde kümelenirken, kol emeğine dayanan maddi üretim süreçleri ise ağırlıklı olarak yarı-çevre kapitalist ülkelerde sürdürülmektedir.

21’inci yüzyılın başından itibaren yarı-çevre ülkeler BİT sektöründeki hem maddi hem de gayri-maddi üretim süreçlerinde, sektörün yönünü belirleyici roller üstlenmeye başlamıştır. Günümüzde birçok yarı-çevre ülke BİT sektörünün üretim süreçlerine farklı biçimlerde dahil olmaktadır. Farklı biçimlerdeki üretim süreçlerine ilişkin Lüthje vd. (2013), BİT sektöründeki üretimin dört farklı türü olduğunu ifade etmektedir (s. 47). Bunlar, Orijinal Marka-adı Üretimi (OMÜ-*Original Brand-name Manufacturing-OBM*), Orijinal Ekipman Üretimi (OEÜ-*Orijinal Equipment Manufacturing-OEM*), Elektronik Üretim Hizmetleri (EÜH-*Electronic Manufacturing Services-EMS*) ve Orijinal Tasarım Üretimi (OTÜ-*Original Design Manufacturing-ODM*) olarak adlandırılmaktadır. Bu dört tür, BİT sektöründeki üretim süreçlerindeki teknik, coğrafi ve toplumsal işbölümünün de niteliklerini ortaya koymaktadır. Örneğin EÜH şirketlerinin ağırlıklı bir biçimde ABD kökenli olduğuna dikkat çekilirken, OTÜ şirketlerinin genelde Tayvanlı olduğuna vurgu yapılmaktadır (Schipper & de Haan, 2005, s. 37). Günümüzde taşeron ve fason üretim (*contracted manufacturing*)

BİT sektörü açısından merkezi bir yer işgal etmektedir. Yukarıda sözü edilen dört üretim türü içinde özellikle EÜH ve OTÜ şirketleri tarafından taşeron ve fason üretim kullanılmaktadır. BİT sektöründeki irili ufaklı birçok şirket asıl olarak EÜH ve OTÜ şirketleriyle bağlantılı şekilde faaliyet yürütmektedir.

Tablo 1: Elektronik Donanım İmalatında Üretim Türleri

Ad/Terim	Kısaltma	Temel Nitelikler
Orijinal Marka-adı Üretimi (<i>Original Brand-name Manufacturing</i>)	OMÜ (OBM)	“Klasik” kendi başına üretim: Ürün geliştirme, parça satın alma, imalat ve marka adına sahip şirketin kontrolünde bulunan lojistik alanlarında sağlanan temel beceriler
Orijinal Ekipman Üretimi (<i>Original Equipment Manufacturing</i>)	OEÜ (OEM)	“Klasik” fason imalat: Marka-adını elinde bulunduran şirketin ürününün yüklenici tarafından imalatı, ürünün ve imalat sürecinin geliştirilmesi ve denetiminin, marka-adını elinde bulunduran şirketçe yapılması, tedarikçi malzeme ve parçalarının, marka-adını elinde bulunduran şirket tarafından satın alınması
Elektronik Üretim Hizmetleri (<i>Electronic Manufacturing Services</i>)	EÜH (EMS)	Marka-adını elinde bulunduran şirketin ürünlerinin fason üretici tarafından üretilmesi, ürün geliştirmenin, marka-adını elinde bulunduran şirketçe gerçekleştirilmesi, üretim süreci ve tedarik zincirlerinin –içine üretimle bağlantılı mühendislik, parça satın alma, satış sonrası hizmetleri (örneğin kurulum, bakım onarım) alacak şekilde- kapsamlı ve bağımsız bir üretim bilgisine sahip “üretim ortağı” vurgusuyla, fason üretici tarafından yürütülmesi
Orijinal Tasarım Üretimi (<i>Original Design Manufacturing</i>)	OTÜ (ODM)	EÜH’ler gibi, fakat fason üretici tarafından ilave teknik sistemlerin geliştirilmesini de içinde barındırması; marka-adını elinde bulunduran şirketin kendi fikri mülkiyeti, marka geliştirmenin temel parçalarıyla sınırlanması (özellikle ürün tasarımı, logolar, kullanıcı ara-yüzü)

BİT sektörünün Türkiye’deki görünümüne bakıldığında, “Türkiye BİT sektörü açısından bir üretim alanı olmaktan çok tüketim alanıdır” yorumu yapılabilir. Sektörün Türkiye’deki genel durumunu ele alan araştırma raporları incelendiğinde, Türkiye’nin sektöre yönelik belirli bir potansiyeli bulunmasına karşın, bu potansiyelin çeşitli altyapısal sorunlardan dolayı BİT sektörünün üretim süreçlerinde yeterince uygulamaya konulamadığı anlaşılmaktadır (İGEME, 2010; YASED, 2012; İGEME, 2014). Sektör açısından yaşamsal önem taşıyan konu, yenilikçi tasarım ve buluş kapasitesinin sürekli canlı tutulmasıdır. Bu durumun Türkiye’de sınırlı olmasının gerekçeleri, ülkenin dünya kapitalizmine eklemle tarzı ve kapitalistleşme süreciyle bağlantılıdır. Türkiye’ye kapitalizmin küresel ilişkileri içinde biçilmiş rol ve ülkenin kapitalistleşme seviyesi, bazı ekonomik etkinlik alanlarının öne çıkmasının bazıları ise geri planda kalmasının temel gerekçesini oluşturur. Yerel düzeyde yazılım geliştirme etkinlikleri bulunsa bile Türkiye’de BİT sektörü yazılım düzeyinde ağırlıklı olarak, yabancı ülke kökenli bir yazılımın/yazılımların ülke içindeki son kullanıcıya uygun bir hale getirilmesi, diğer bir ifadeyle yerelleştirilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Donanım üretiminde de durum yazılım üretiminden farklı bir görünüm sergilememektedir. Türkiye’de donanım üretimi, teknolojisi ve altyapısı farklı ülkelere ait olan parçaların montajı şeklinde gerçekleşir. Yenilikçi mühendislik etkinlikleri aracılığıyla tamamen özgün bir donanım üretim sürecinin Türkiye’deki BİT sektöründe yer aldığını söylemek olanaklı değildir.³ İthal ikameci büyüme stratejisine dayalı dönemde ağırlıklı olarak montaj etkinlikleri üzerinden dünya kapitalizmine eklemelenen Türkiye açısından ihracata dayalı büyüme stratejisinin egemen olduğu dönemde de –BİT sektörünün donanım üretim süreçleri özelinde- köklü bir değişiklik olduğunu öne sürmek güçtür.

BİT Sektörü Emekçilerinin İşçi Sınıfı Mücadelesine Dahil Olma Kapasitesinin Sınırları

İşçi sınıfı mücadelesi belirli koşulları içinde barındıran bir kavramdır. Sınıf mücadelesi her şeyden önce sınıfsal konumla sınıfsal pozisyo-

³ Sektörün Türkiye’deki görünümüne ilişkin yargılara, saha çalışması kapsamında görüşülen sektör emekçilerinin gerçekleştirdikleri değerlendirmeler sonucunda ulaşılmıştır.

nun bir arada olmasını zorunlu kılar. Bir önceki cümlede yer alan iddia, E.P. Thompson'un işçi sınıfı tanımından yola çıkılarak öne sürülmektedir. Çünkü Thompson işçi sınıfını yapı ile sürecin, toplumsal varlık ile bilincin kesişimi olarak değerlendirir (Katznelson, 2012, s. 30).

Sınıf konumu, üretim ilişkileri içinde bireylerin ve/veya toplumsal grupların üretim araçlarının mülkiyetine sahip olup olmamaları üzerinden ve de üretim süreçlerinde üstlendikleri görevlerden yola çıkarak belirlenebilir. Sınıf konumu denildiğinde işçi sınıfı ve burjuvazi şeklindeki ikili genel ayrımın ötesinde bu her iki ana sınıf grubunun kendi içindeki ayrışık yapıları da anımsanmalıdır. Bu, işçi sınıfı ve burjuvazinin içinde farklı bölümlerin olduğu anlamına gelmektedir. İşçi sınıfına odaklanıldığında, kendi içindeki bölümlerin de konumları ayrı ayrı ele alınmalıdır. Çünkü işçi sınıfının ayrı bölümlerinde yer alanların olası bir mücadelede pozisyon alış biçimleri/bilinç olarak işçi sınıfı mücadelesine dahil olma kapasiteleri de farklılık gösterme potansiyeline sahiptir. İşçi sınıfının hangi bölümünde olduğuna ve genel toplumsallaşma süreçlerinin tarihsel seyrine göre bireylerin işçi sınıfı mücadelesinin yükseliş anlarında bu mücadeleye katılma durumları farklılık göstermektedir. Örneğin, işçi sınıfının düşük vasıflı ve düşük gelirli bölümlerinde konumlanmış olanlarla, yüksek vasıflı ve yüksek gelir grubunda konumlananların sınıfsal pozisyon alma kapasiteleri -diğer toplumsallaşma deneyimleri de göz önünde tutulduğunda- birbirinden farklılık gösterme olasılığı taşımaktadır. BİT sektöründe yer alan emekçilerin olası bir işçi sınıfı mücadelesinde yer alma kapasiteleri de araştırılırken, yukarıda sözü edilen bileşenlerin göz önünde tutulması gerekir.

BİT sektörünün üretim süreçlerindeki örgütlenmenin gösterdiği çeşitlilikle paralel şekilde, sektör emekçilerinin nitelikleri ve kapitalizmle kurdukları ilişkiler de çeşitlenmektedir. Üretim süreçlerinde aldıkları rollere göre sektör emekçileri farklı uzmanlaşma alanları ve uzmanlaşma düzeylerine sahiptir. Bir donanım veya yazılımın tasarımında rol alan emekçinin uzmanlaşma alanı ve düzeyi ile tasarımı ve altyapısı hazırlanmış bir donanımın üretiminde/montajında çalışan emekçinin uzmanlaşma alanı ve düzeyi birbirinden ayrılmaktadır.

Örneğin orijinal marka-adına sahip şirketlerin faaliyet alanı ile orijinal ekipman üretimi şirketlerine fason üretimde bulunan şirketlerin faaliyet alanları arasındaki farklılaşmayla bağlantılı bir şekilde, söz konusu şirketlerde çalışan emekçilerin yaşam koşulları, yaşam tarzları, içinde bulundukları toplumsal koşulları değerlendirmesi farklılaşmaktadır. BİT sektöründeki fason ve taşeron üretim süreçleri, sektör emekçilerinin hem mekansal hem teknik hem de toplumsal anlamda birbirlerinden ayrışmasına da zemin hazırlamaktadır. Fakat bu durumun BİT sektörüne özgü olduğu öne sürülemez. İster profesyonel ister profesyonel olmayan meslekler olsun, fason ve taşeron üretim süreçleri işçi sınıfı içindeki katmanlaşmanın sınırlarının belirlenmesinde etkili olmaktadır. Diğer yandan, mesleki profesyonelleşmenin bulunduğu birçok sektörde ise işçi sınıfı içi tabakalaşma yoğunlaşmaktadır.

BİT sektörü emekçileri açısından zihin emeğinin yoğun kullanımı ve zihin emeğinin kapitalizm açısından -kol emeğiyle karşılaştırıldığında- parasal gelire ve tüketim olanaklarına erişebilme noktasında görece daha avantajlı bir görünüm sergilemesinden dolayı, işçi sınıfı içi yaşam koşulları ve dünya algısı açısından birbirinden ayrılan kümeler ortaya çıkmaktadır. BİT sektörünün diğer sektörlerle ilişkin teknolojik bir temel oluşturma niteliği de göz önünde tutulursa, işçi sınıfının kendi içinde yaşadığı tabakalaşma, birleşik ve bütünleşik bir işçi sınıfı mücadelesinin inşası açısından engel oluşturmaktadır.

Sektörde özellikle yazılım alanında çalışan, diğer bir ifadeyle sektörün gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin, hem aynı sektördeki donanım üretiminde bulunan emekçilere hem de genel anlamda emek piyasasındaki diğer işlerde çalışan emekçilere göre daha yüksek ücret elde edebilme ve daha güvenceli çalışma koşullarına erişebilme olanağı bulunmaktadır. Söz konusu emekçi grubu, mevcut koşullar altında erişebildikleri görece güvenceli koşulların devamlılığını sağlamak açısından işverenlerle bireysel pazarlık aracı olarak teknik ve mesleki bilgi birikimlerini ortaya koymaktadırlar. Bu yönlü bir tavır söz konusu emekçi grubu içinde yer alan bireylerin çalışma ve yaşam koşullarına ilişkin toplumsal mücadelelere dahil olma gereksinimini ve düşüncesini geriletmektedir.

Toplumsal mücadele deneyimlerinin yoğunlaştığı dönemlerde dahi, BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin, söz konusu mücadelelere dahil olma yönündeki tavırlarında çekimserlik bulunmaktadır. Bu tür çekimserliğin altyapısını yalnızca güncel sosyo-ekonomik koşullar oluşturmamaktadır. Emekçilik öncesi yaşanan sosyo-ekonomik çevre, emekçilik deneyim(ler)i öncesi içselleştirilmiş düşünceler, alışlagelmiş davranış kalıpları, işçi sınıfı mücadelesine dahil olma kapasitesi üzerinde belirleyiciliğe sahiptir. Emekçilik deneyimleri henüz oluşmadan elde edilen toplumsallaşma deneyimlerinin toplumsal duyarlılığın oluşturulma derecesi üzerinde etkisi bulunmaktadır. Bu konuya ilişkin yapılmış olan saha çalışmasının bulgularından yola çıkılarak şu şekilde bir değerlendirmede bulunulabilir: Emek piyasasında tutunabilme ve istihdam edilebilirlik kapasitesinin (kapitalizmin güncel nitelikleriyle örtüşmesinden dolayı) yüksek olmasıyla ilişkili bir biçimde, BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin çalışma yaşamı içinde kendilerine yönelik değerlendirmeleri de farklılaşmaktadır.

Profesyonel meslek sahibi ebeveynlerce, sosyo-politik gündemden yalıtılmış bir şekilde yetiştirilip, toplumsal etkileşimi sınırlı düzeyde kalmış sektör emekçilerinin işçi sınıfı, toplumsal mücadeleler veya sınıf mücadelesi gibi kavramlarla tanışıklığı oldukça sınırlıdır. Emekçilik öncesi toplumsallaşma deneyimleri sınırlı sektör emekçilerinin yalnızca işçi sınıfı mücadelesi ve onunla ilgili kavramlarla değil, genel olarak toplumsal sorunlara ilişkin gelişme ve kavramlara ilişkin belirli bir mesafeli duruşa sahip olduğu görülmektedir. Bu mesafeli duruşu yoğunlaştıran bir etken olarak -yukarıda da dikkat çekildiği gibi- hali-hazırda erişebildikleri ayrıcalıklı çalışma ve yaşam koşullarından sözü edilebilir. Fakat elde edilen ayrıcalıklı çalışma ve yaşam koşullarının, toplumsal sorunlara karşı mesafeli bir duruş sergilemenin tek başına belirleyicisi olmadığı da vurgulanmalıdır. Saha çalışmasının bulgularından elde edilen bir başka sonuç ise, “BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçiler her ne kadar ayrıcalıklı çalışma ve yaşam koşullarına sahip olurlarsa olsunlar, emekçilik öncesi toplumsallaşma deneyimleri ile çocukluk ve de ilk gençlik dönemlerini geçirdikleri sosyo-ekonomik çevreye bağlı olarak toplumsal duyarlı-

lıklarını geliştirebilir ve olası işçi sınıfı mücadelesine destek sağlayacak tavır ve davranışlar içinde bulunabilir” şeklinde ifade edilebilir. Bu durum, toplumsal gelişmelere ve işçi sınıfı mücadelesine yönelik alınan tavrın kısa erimli değil, tüm yaşam boyunca edinilen bilgi birikimi, deneyim ve bunlarla bağlantılı olarak geliştirilen bir bilinçlenme sürecinin sonucu olduğunu ortaya koymaktadır.

Bireylerin aldıkları eğitim öğretim ve edindikleri toplumsallaşma deneyimleri, yalnızca genel olarak çalışma yaşamını değil, aynı zamanda çalışma yaşamı içindeki konumlarının ne olduğu ve bunu nasıl değerlendirecekleri üzerinde belirleyiciliğe sahiptir. Kısacası bireylerin güncel olarak, bedensel veya zihinsel emek güçlerini sermayedarların kullanıma sunarak bu ilişkiden elde ettikleri gelire bağımlı bir şekilde yaşamlarını sürdürmeleri, kendilerini işçi sınıfının birer bileşeni veya olası işçi sınıfı mücadelesinin birer yapıtaşı olarak görmele-ri açısından yeterli değildir.

Sonuç

BİT sektörü, güncel kapitalizmin taşıyıcı sektörüdür. Günümüzde üretim, dolaşım ve tüketim süreçlerinin tamamına yakını BİT sektörüyle bağlantılıdır. BİT sektörünün işleyiş kapasitesinde yaşanacak kayda değer gerileme, kapitalizmin de güncel işleyişinde yaşanacak olası bir gerilemeye temel oluşturacaktır (Yıldızoğlu, 2011). Bütüncül bir şekilde ele alındığında sektörde emekçilerin ortaya koydukları üretim günümüzdeki sermaye birikim süreçlerinin devamlılığı açısından yaşamsal öneme sahiptir. BİT sektörünün gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçilerin, sektörün işleyişini sekteye uğratabacak kitlesel bir tavır ve/veya eylemlilik içinde olmaları engellenmektedir. Böyle bir engellenmenin ortaya çıkışında, sözü edilen emekçi kitlesinin sermaye birikim süreçlerine sağladıkları katkıyla doğru orantılı bir şekilde, elde edebildikleri görece yüksek ücret, kendi iradeleriyle düzenleniyormuş izlenimi uyandıran işgünü veya çalışma saatleri, güncel tüketim eğilimlerinden yararlanabilme olanağı belirleyiciliğe sahiptir. Teknik bilgi ve beceri birikimi aracılığıyla kapasitesi artırılmış zihinsel etkinliklere bağlı emek gücünün sermayeyle kurduğu iliş-

kinin günümüzdeki nitelikleri, söz konusu emekçi kitlelerinin, ücretli iş ilişkisi sayesinde yaşamını sürdürmek zorunda olan diğer emekçi kitlelerden farklı bir noktadaymış izlenimi uyandırmasına neden olmaktadır. Aslında bu izlenim halihazırda, nakde ulaşma konusunda, zamansal ve miktarsal açısından ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu düşünen BİT sektörü emekçilerinin içsel yanılgılarıdır. Kapitalizmin, teknik nitelikleri yüksek emekçi kitlelerine sağlayacağı görece ayrıcalıklı konum, söz konusu emekçi kitlelerinin sermayenin değerlendirilme sürecine ve sermayenin devresel sürecine sağlayabildikleri katkı olmadan ortadan kalkacaktır.

Diğer yandan, güncel kapitalizmin nitelikleri göz önünde tutulduğunda, BİT sektörünün özellikle gayri-maddi üretim süreçlerinde rol alan emekçiler, hem şu anki koşullarından hem de emekçilik öncesi toplumsallaşma deneyimlerinin farklılaşmasından dolayı kısa vadede ortaya çıkabilecek birleşik bir işçi sınıfı mücadelesinin yapıtaşları olma kapasitesinden uzak bir görünüm sergilemektedir.

Kaynakça

Dicken, P., (2011). *Global Shift Mapping The Changing Contours of The World Economy*. New York: The Guilford .

İGEME (2010) Information and Communication Technologies (ICT) Sector in Turkey. <http://www.invest.gov.tr/en-US/sectors/Pages/ICT.aspx>, (Erişim: 21.02.2017)

İGEME (2014) Information and Communication Technology, <http://www.invest.gov.tr/en-US/infocenter/publications/Documents/ICT.INDUSTRY.pdf>, (Erişim: 21.02.2017)

Hamed, O. (2009) Lessons From Defeat: Antonio Negri, Autonomist Marxism And Anarcho-Syndicalism from Seventies Italy to Today. <https://libcom.org/library/lessons-defeat-antonio-negri-autonomist-marxism-anarcho-syndicalism-seventies-italy-today>, (Erişim: 21.02.2017)

Katznelson, I. (2012). İşçi Sınıfı Oluşumu: Vakaları ve Karşılaştırmaları Kurgulamak. Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg (Eds.), *İşçi Sınıfı Oluşumu* içinde (s. 13-49) (Reşide Adal Dünder vd. Çev.) Ankara: Tan.

Lüthje, B., Hürtgen, S., Pawlicki, P., Sproll, M. (2013). *From Silicon Val-*

ley To Shenzen. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.

.... (2013). The Ford Strike of 1973-40 Years Later. <http://www.domid.org/en/news/ford-strike-1973-%E2%80%9340-years-later>, (Erişim: 21.02.2017)

Marx, K. (2012). Kapital II. Cilt (M. Selik Çev.) İstanbul: Yordam.

Schipper, I., de Haan, E. (2005). CSR Issues in the ICT Hardware Manufacturing Sector. SOMO ICT Sector Report, Amsterdam, http://www.gender-changers.org/docs/ICT_Sector_Report.pdf, (Erişim: 21.02.2017)

YASED (2012) Information and Communication Technologies on the Road to 2023. http://research.sabanciuniv.edu/23989/1/YASED_Deloitte_2023_ict_on_the_road_to_2023_targets.pdf, (Erişim: 21.02.2017)

Yıldızoğlu, E. (2011) ‘(Yeni) Orta Sınıf Proletarya’ Kavramı Üzerine Kimi Düşünceler, Yalçın Bürkev vd. (Eds.), *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri I* içinde (s. 175-185). Ankara: NotaBene.

Bilgi Toplumu ve Sermaye: Neoliberal Üniversite Karşısında Bir Hegemonya Kırıcı Olarak Hackerlar

C. Akça Ataç

Giriş

Martin Heidegger'in (2001) insanın varoluşunu *Dasein* (burada olan) terimi ile anlamaya ve açıklamaya çalıştığı bağlamlardan biri üniversitedir. Buna göre, burada olanlar tarafından üniversite hayatının ve üniversitedeki hayatın “şimdi, bugün” nasıl yaşandığı ve deneyimlendiğine dair sorular sormanın, akademik insanların hayatının gerçekliğini anlamada büyük katkısı olacaktır (s. 57). Heidegger'in yaptığı gibi yüksek öğretimin varlık nedenlerini biz burada olanların tekrar tekrar araştırması, bugünkü üniversitelerin yaşadığı krizin ve geleceğin üniversitelerinin nasıl kurumlara evrileceğinin kamuda sorgulanması olanaklarını ve kapasitesini arttıracaktır. Bu sayede, yine Heidegger'in çalışmalarında olduğu gibi, eğitim kavramına alternatif ontolojik yaklaşımlar ortaya çıkabilecektir (Thomson, 2005, s. 4-5). Devlet ve/veya piyasaların etkisi ile oluşturulmuş müfredatların gölgesindeki mevcut tek tip yüksek öğretim tanımına kıyasla, ontolojik sorgulamalar sonucunda gerçekte daha kuvvetli bağ kuran alternatif yaklaşımların varlığı, eğitimin insan özünün gelişimindeki itici güç olmasını sağlayabilecektir.

Son 20 yılda üniversiteler, teknolojik gelişmelerin etkisiyle olduğu kadar devlet ve piyasaların araştırma gündemini etkilemek için fon

yaratmaya başlamasıyla da benzeri görülmemiş bir büyüme yaşamıştır. Öğrenci sayısı, uzmanlaşma alanları, öğretim üyesi başına düşen makale, proje ve araştırmalar bu büyümenin artmaya devam eden göstergeleridir. Ancak yeni üniversitelerin kazandıkları bu farklı kapasiteler, eğitimin temel ontolojik amaçlarından olan insanın gerçeğin peşinden koşması kapasitesi ile doğru oranda gelişmemiştir. Büyümenin önkoşullarından olan, piyasaların gündemine ve devletin sırrına üniversitelerin de dahil olması gereği akademi ve gerçek arasındaki platonik ilişkiyi zedelemiştir. Bu ilişkinin yeniden kurulmaması, insanın özünün içinde gerçeği barındıran eğitim ile canlanacağı varsayımını geri dönüşü olmayacak bir biçimde yok edecektir.

Bu makale, araştırma ve öğretme teknikleri bilgi teknolojileri ışığında çok hızlı bir değişim ve dönüşüme uğrayan günümüz üniversitelerinin gelişimini bilgi toplumu ve sermayenin içiçe geçme süreci bağlamında ele almayı hedeflemektedir. Pierre Bourdieu'nün Plato'dan ödünç aldığı *doxa* ve kendi geliştirdiği *Homo Academicus* kavramları yine bu bağlamda açıklayıcı olduğu için benimsenmiş, günümüz üniversitelerinin bir varoluş krizine gireceği konusunda yerinde öngörü unsurları olarak vurgulanmıştır. Bazı araştırmacıların 'ölüm' diye nitelendirdiği kriz, üniversite müfredatlarının, araştırmalarının ve fonlarının devlet ve piyasa beklentileri doğrultusunda, gerçekle kıvanacak insan özünü geri plana iterek, yeniden şekillenmesi ile ortaya çıkmıştır.

Tarihte *episteme-doxa* ayrımı yaparak gerçeğin peşinden öğretmen-öğrenci ilişkisi çerçevesinde koşan ilk bilinen girişim, hiç şüphesiz ki Plato'nun Akademi'si olmuştur. Bu nedenle Akademi yüksek eğitim çalışmalarında hem bir başlangıç noktası hem de bir kıyaslama referansı oluşturmaktadır. Akademi'deki insan özünü gerçek ve iyi hayat arayışı ile ortaya çıkarma çabasının benzerini bugün, tarihte benzeri olmayan bir şekilde büyümüş ve genişlemiş olmasına rağmen üniversite çatısı altında değil, *hacker*ların oluşturduğu bir çevirimiçi etkileşim ağında görmekteyiz. Üniversitelerin zaten mevcut olan bir bilgiyi serbest piyasa veya politik öncelikler gibi çeşitli etkiler altında kalarak aynen, eksik ya da çarpıtarak sadece tekrar etmenin ötesine gitmediği bu bağlamda sıkça tartışılmaktadır. Üniversitelerin bir bilin-

meyeni veya yeni bir gerçeği açığa çıkarma kapasitesinin bu nedenle azaldığı hatta yok olduğu da benzer bir şekilde ileri sürülmektedir.

Bu çalışma bu nedenle, *hacker* etiği tanımları çerçevesinde, *hack* eylemlerinin üniversitelerde verilen eğitim ve bilimsel araştırmalara, kişisel bağımsız gelişim açısından bir alternatif oluşturduğuna yönelik görüşleri tartışmaya açmayı hedeflemektedir. *Hack* eylemleri bireyin yaşayacağı iyi hayat ya da toplumsal refah ve barış ile ilgili erişimde olmayan bir gerçek bilginin erişime girmesini sağlayan, bilgi edinmenin bireysel hak olduğunu savunan bir sosyal harekettir. Üniversitelerin, bilgi toplumunun gereksinim duyduğu kaynakları, yöntemleri ve açık erişimi sunmak konusunda üzerine düşen kurumsal görevi yerine getirmekte *hacker* olarak adlandırılan, her zaman çok da istikrarlı, nizami ya da güvenilir olmayan bu yeni medya aktörlerinin gerisine düşmüş olmasının nedenlerinin üniversitelerin geleceği bakımından incelenmesi önem taşımaktadır.

Gerçek Yanılsamalar: Devlet Sırrı ve Neoliberal Gündem

‘İyi’ vatandaş yetiştirme saikiyle ulus devletin destekçisi bir kurum olarak tasarlanan modern üniversiteler, piyasaların etkisi ve beklentileri doğrultusunda tam olarak dönüşmeden önce, örneğin Soğuk Savaş süresince, devletlerin gündemini ve güvenlik önceliklerini takip etmiştir (Harper, 2013, s. 30-31). Ancak hiç şüphesiz ki, erişilebilir ve anlaşılabilir olanın ötesinde bir gerçeğin varlığının, devlet tarafından vatandaşlarına “devlet sırrı” olarak hissettirilmesi ve böylece normalleştirilmesi demokrasi ve kurumlarını zayıflatır (Quill, 2014, s. 5). 19. ve 20. yüzyıllarda geçirdiği dönüşüm göz önüne alındığında üniversiteler, bilim, bilgi, özgür düşünce, şeffaflık ve hesap verirlilik üreten kurumlar olarak demokrasinin önemli unsurlarından biri haline gelmişti. Devlet sırlarının kamusal alanda çoğalması demokrasileri, dolayısıyla üniversiteleri eşit derecede olumsuz etkilemiştir. Nitekim Soğuk Savaş’ın sırlarının yerini 11 Eylül saldırısından sonra başlayan ‘küresel hiper terörizm’ ile mücadelenin sırları alınca üniversitelerin de dahil olduğu kamusal alanlara güvenlik gerekçesi ile yapılan müdahaleler-

de yeniden artış görülmüştür. Bu müdahalelerin “yeni normal” olarak kabul görmemesi ve demokrasileri zedelememesi için akademisyenlerin sırların varlığına yönelik mesafeli bir duruş sergilemesi, bu duruşa siyaset kuramları ile destek vermesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır (Quill, 2014, s. 7). Michel Foucault (1972-1977), Sissela Bok (1978), Jürgen Habermas (2003) gibi düşünürler, Leo Strauss (1978) gibi düşünürlerin kamusal alanda yalanın ve sırların normallliğini savunmasına karşıt görüşler üretmişlerdir.

Güvenlik gerekçesi altında devletin sır ve yalan üretmesi nedeniyle aşınan demokrasilerde vatandaşlar, *res publica*’da yaşadıklarını unutup, bilme haklarını, kendilerini devlet ile karşı karşıya getirecek istemedikleri bir toplumsal katılıma zorlayacağı güdüsü ile, çoğunlukla kullanmamayı tercih etmektedirler (Quill, 2014, s. 30). Aynı tercihin aynı sebeple üniversite yöneticileri ve akademisyenler tarafından da gösterilmesi bu durumda yaygın bir davranış politikasıdır. Doğal bilimlerde evreninin sırları, “atomun kalbinde” bile olsa bulunup açığa çıkarılırken özellikle beşeri ve sosyal bilimlerde devletin sırrı akademinin de sırrı haline gelmektedir. Erişimde olmayan bilginin her zaman sır olmadığı, bir sırrın bir gerçeği saklama niyeti olduğu durumlarda ortaya çıktığı varsayıldığında, üniversiteler devlet sırrına ortak olduklarında bir gerçeği saklama girişimine de ortak olurlar (Slight, 1994, s. 17). “Bir kültürü sakladığı ya da saklamadığı sırlardan daha iyi anlatacak hiçbir şey yoktur” (Slight, 1994, s. 171) düsturuyla hareket edildiğinde, üniversitelerin devletin saklamak istediği bilgilerin üstünü örten bir aracı kuruma dönüşmesi, buralarda üretilen bilginin de insanlığa hiçbir şekilde hizmet etmeyen, hakikati andıran ama onun çarpıtılmış ya da azaltılmış, en düşük seviyedeki *doxa*sı olması ile sonuçlanacaktır.

Diyalektik aracılığı ile Plato dönemindekine benzer, *episteme*’ye yakın kalitede *doxa*’nın günümüzde üniversitelerde üretilebilmesi için akademisyenlerin, devlet sırlarının gölgesinde, yeni bir üniversite dışı aktörle işbirliği içinde olması gereği ortaya çıkmıştır. 11 Eylül 2001 tarihinden itibaren, devletin güvenlik sırrı olduğu gerekçesi ile engellediği bilgiye erişim için “bilinmeyen topraklarda gezinmeyi” tercih eden akademisyenin bir muhbire (*whistleblower*) ya da *hacker*’a ihtiyaç duyduğu bir dönem başlamıştır (Quill, 2014, s. 7). Siyaset ile

kamusal alan ilişkisinin öngörülebilenden çok daha sorunlu olabileceğini gözler önüne seren bir “kara koyun” (Quill, 2014, s. 147) olarak sadece *hackerlar*, diyalektiğin gereksinim duyduğu çok yönlü ve derinlemesine bilgi içeren bakış açılarını üretebilecek kapasitede aktörler olarak öne çıkmaktadırlar. Devlet aktörlerinin “bilmediğiniz çok şey var” propagandası çerçevesinde, devlet dışı aktörlerin asla gerçeğe ulaşamayacağı iması ile akademik sorgulamalara ket vurulabilirken *hackerların* eylemlerine engel olunamamaktadır (Ataç, 2014). Tam tersine, demokrasilerin aşıldığı noktada gerçek bilgiyi açığa çıkarmak akademisyenlerin kapasitesinin ya da niyetinin dışında yapılırken Plato’nun öğrencilerinin günümüz tezahürleri olan *hackerlar* bunu serbest eğitimlerinin müfredatı olarak kabul ederler.

Üniversitelerin devlet sırrına ortak olması, güçlendirmekle yükümlü oldukları demokrasilerin, varoluş nedenlerine aykırı bir biçimde, zedelenmesini kolaylaştırmaları ile sonuçlanacaktır. Araştırmalarını bir devlet sırrını korumak ya da onun koyduğu kısıtları kabul ederek bu sınırlar çerçevesinde yürütmek, akademisyenlerin kendi sosyal ve politik görüşleri dahilinde olabileceği gibi “dıştan gelen” faktörlerin etkisiyle de olabilir; ki çoğunlukla da böyledir (Becher & Trowler, 2001, s. 165). Bu bağlamda disiplinler de dışarıda değişen koşullara uyum sağlamalarına yardımcı olacak stratejileri “örgütsel, normatif ve politik cephelerde” belirleyerek kendilerini dönüştürürler. Özellikle akademi dışı aktörlerin de ilgi alanına giren konuları çalışan disiplinler, araştırma stratejilerini belirlerken “akademik olmayan çıkarların diktesine” açık ve maruz hale gelmektedirler (Becher & Trowler, 2001, s. 173, 179).

Üniversitelerin benzer bir şekilde müfredatlarını devletin olduğu kadar sermayenin gündemi ile eşgüdümlü hale getirmesi de hangi bilgilerin üretildiği konusunda bilim adına değil piyasa adına seçici davranılmasına yol açacaktır ki bu da demokrasilerin şartlarından biri olan düşünce ve bilgiye erişim özgürlüğünü gölgelemektedir. O halde gerçeğin, üniversiteler aracılığı ile gerçekten uzaklaştırıcı yanılsamalar haline gelmesinde devlet yalanlarına ortak olmak kadar neoliberal gündemin bir parçası olmak da büyük rol oynamaktadır. Serbest piyasa içinde yer alan her kurum gibi yüksek eğitim kurumları da ‘kıt kaynakları paylaşmak’, ‘maliyetleri azaltmak’, ‘gelirlerini arttırmak’

ve ‘sert rekabetle mücadele etmek’ zorunluluğu ile karşı karşıyadır. Piyasalarda 80li yıllarda kendini gösteren ve 90lı yıllarda büyük haki-miyet kuran neoliberal dinamikler, bilginin alınıp satılan, çıktısı olan ticari mala, öğrencilerin de müşteriye dönüşmesine neden olmuştur (Becher & Trowler, 2001, s. 8). Bu süreç, aynı zamanda öğretim üye-lerini de emekçi yerine insan kaynağı kategorisinde konumlandırmış-tır (Berg vd., 2015, s. 5). Neoliberal işletmecilik anlayışının üç hedefi; ekonomiklik, etkinlik ve etkililik, akademiye, akademik çalışmayı yoğunlaştırırken onu değersizleştiren bir bedel ödettirmiştir (Becher & Trowler, 2001, s. 13).

Piyanın içinde neoliberal dinamiklerin dönüştürdüğü üniversite-ler, serbest piyasa ekonomisinin gereği olarak yavaş yavaş devletin mali destek kapsamından çıkarken bugün gelirlerini arttırabilmek için piyasa aktörlerine danışmanlık, proje yazımı gibi hizmetler sunma zorundalığı altındadır. Böylece araştırmaların kapsamı, bilginin do-ğası, bilgi ve araştırmacı arasındaki ilişki ve benimsenen prosedürler bu yeni duruma bağılı gelişmektedir (Becher & Trowler, 2001, s. 35-36). Akademinin araştırmacıya tarihsel olarak sunduğı kendi ilgi ve uzmanlık alanında bağımsız çalışma olanağı, teoride mevcudiyetini sürdürse de pratikte çok zor yakalanabilmektedir. Akademisyenler alanlarına özgün katkılarda bulunan aktörler olmak yerine bilginin kullan-at teslimatçıları haline gelmiştir. İş güvencesi yerini yayın yap-ma, fon bulma, piyasa değeri olan bilimsel çıktı üretme gibi koşullara bağılı, sadece “kısa dönemli” varoluşları garanti altına alan baskıcı, plancı ve stresli bir çalışma hayatına bırakmıştır (Larsen, 2015, s. 5). Böylece emekçiden insan kaynağına dönüşen akademisyenler piya-salardaki rekabet kurallarının benzeri kriterlerle sürekli olarak işleri-ni kaybetmeleri ile sonuçlanabilecek denetimlere tabi tutulmaktadır. Aynı şekilde öğrenciler de UNESCO’nun Yüksek Eğitim Dünya Kon-feransı ve OECD’nin Yüksek Eğitim Öğrenme Sonuçları Projesi gibi küresel çaptaki ölçümlerde “tüketici” (Felix, 2013, s. 195) ya da ‘çıktı’ olarak değerlendirilmektedir.

Akademisyenler, ne kadar dirense de, çalışmalarında kaçınılmaz olarak sermaye ya da devlete yer açmak zorunda kalmaktadır. Hiç şüphesiz ki eğitim hiçbir zaman döneminin sosyal, ekonomik ve poli-

tik koşullarından bağımsız şekillenemez. Değişen koşullara yanıt veren yeni politikaların kabulü, yorumlanması ve uygulanması mutlaka üniversiteleri etkileyecektir. Ancak eğitim ve araştırma ile üniversite dışındaki odaklar arasındaki etkileşimin derecesi, üretilen bilginin doğasını ve niteliğini doğrudan belirlemektedir. Etkileşimin derecesi yükseldikçe sosyal fayda yaratma açısından kalite düşecektir (Becher & Trowler, 2001, s. 179). Aynı sebeple, bilginin sadece bilgi olmasından kaynaklanan “kullanım değeri” neoliberal öncelikler yüzünden yerini serbest piyasada dolaşıma girmesini sağlayacak “değişim değeri”ne bırakmıştır (Larsen, 2015, s. 5). Bilgi; statü, sıralama, ünvan, fon ya da alıntılanma sayısı ile değiştirilebildiği kadar değerlendirilmektedir. Bilginin doğası gereği sahip olduğu öz değer, serbest piyasada bir ölçü birimi özelliği taşımamaktadır. Bu bakış açısı, doğa ve mühendislik bilimlerinin bilgi olarak ürettiği çıktıyı daha “prestijli” kabul ederken fizik, kimya, matematik, biyoloji ya da mekanik mühendisliği, disiplin olarak tarih, filoloji ya da sosyolojiye yeğ tutar (Becher & Trowler, 2001, s. 177-78, 186). Piyasalar, neoliberal üniversitelerden, ölçülebilen ayakizi bırakan disiplinlerin araştırma ve projelerini desteklemesini beklemektedir.

Üniversitelerin ölçülebilir ayakizi bırakmak için yürütecekleri araştırmaların içeriği, çoğunlukla araştırmacının profesyonel ve kişisel ilgisine değil, sermayenin düzenlediği araştırma programı fonlarının desteklediği alanlara bağlı olarak belirlenmektedir (Mangematin vd., 2014, s. 2). Akademi ve sanayi arasında arabuluculuk yapan üniversite dışı aktörler, araştırmanın ya da projenin yürütücüsü olarak araştırmacıdan daha fazla söze sahip olabilmektedir. Bu ortamda, araştırmacının içeriğini kendi belirlemediği bir araştırma programını tamamlamak zorunda kalması, araştırmacının değil, sermayenin istediği bilginin açığa çıkmasını sağlama çabası, bilim adına büyük çelişkiler ve güvenilirlik sorunları yaratmaktadır (Mangematin, O'Reilly & Cunningham, 2014, s. 11). Halbuki, kâr amacı gütmeyen, üniversitenin sermaye ile çalışmak zorunda bırakmadığı araştırmacıların insanlık için yaratabileceği faydadan uzun vadede piyasanın da faydalanabileceğinin en iyi göstergesi Eylül 2015'te yaşanan Volkswagen skandalı olmuştur. West Virginia Üniversitesi'nin kâr amacı gütmeyen-

yen araştırma merkezi, alternatif yakıt, motor ve emisyon araştırmaları yaparken Volkswagen firmasının emisyon salınımını test eden sistemi manipüle edecek bir yazılım geliştirdiğini ve böylece hem müşterilerini hem de piyasaları aldattığını keşfetti. Devletlerüstü bir küresel çevre yönetişimi yaratma sürecinin aktörlerinden olan Uluslararası Temiz Ulaşım Konseyi'nin finanse ettiği bu araştırmanın sonucu, dünya çapında 11 milyon aracı etkilerken dünya piyasalarında haksız bir rekabet oyunu oynayan Volkswagen'ın hisse senetlerinin de yüzde 23 oranında düşüş göstermesine neden oldu (Exposing Vehicle Emissions Problems, 2015).

Volkswagen skandalı, devlet ya da doğrudan piyasa desteğini almadan, üniversite bünyesinde ama bağımsız bir araştırma projesinin kendisine tanınan devletler ve şirketler üstü pozisyonu koruyarak, ne kadar büyük bir fayda oluşturabileceğini gözler önüne sermiştir. Toplumun kendi bilgi edinme özgürlüğünün ve refahının güvence altında olmasının akademisyenlerin üniversitede bilgi üretme özgürlüğü ile doğrudan ilişkili olduğunun ve bu özgürlüğün mutlaka korunması gerektiği bilincini geliştirmesi bu nedenle büyük önem taşımaktadır (Becher & Trowler, 2001, s. 205). Bazen araştırmacılar, akademinin sınırlarını aşarak bireylerin kamusal alandaki sosyal yaşamlarına doğrudan etki edebilecek sonuçlara ulaşabilirler ve bu bulgular, insanların yaşam kalitesinde araştırmanın başında “öngörülmemiş” iyileşmelere yol açabilir (Bechler & Trowler, 2001, s. 161).

Doğa ve mühendislik bilimleri, sermayenin müdahalesine çok daha bariz nedenlerle açık olduğu kabul edilse de sosyal bilimlerde şirket sponsorluklarına ve danışmanlık taleplerine karşı giderek daha müsait bir duruş sergilemektedir. Elbette ki sosyal bilimlerde, dışarıdan bir politik gücün etkisi altında kaldığı varsayımında, serbest piyasadan önce devlet kurumları ve kaynaklarının etkisinde kalarak araştırma gündemini belirlemektedir. Bu bağlamda projelerdeki paydaşların kimliği ya da erişimdeki mali kaynakların devletle ilişkisi araştırmacının araştırmasını organize edişine, çerçeve ve içerik belirlemesine doğrudan yansımaktadır. Yine bu bağlamda, yapılan araştırmanın siyasi olarak kabul edilebilir olması gereği, sonuçların kamuoyuna duyurulması aşamasın-

da araştırmacının bilgiyi yayma kapasitesini de büyük ölçüde olumsuz olarak etkilemektedir (Becher & Trowler, 2001, s. 169). Böylece bilgi, bir kere daha sipariş karşılığında üretilen, alınıp satılan bir ticari mal olmaktan öteye gidemeyeceği bir ortama hapsolmaktadır.

Terry Eagleton (2010), ‘üniversitelerin ölümü’ temalı bir dizi makale yayımlayarak küresel akademik kamuoyunun dikkatini yukarıda belirtilen hususlara çekmiştir. Beşeri bilimler özelinde açtığı tartışmada Eagleton, toplumsal değerleri tanımlayan, tartışan, güçlendiren ya da eleştiren bilgi üretilmesinde üniversitelerin üstlendiği önemli rolün nasıl değiştiğini ortaya koymaktadır. Endüstriyel kapitalizm ile modern beşeri bilimlerin “beşik kertmesi” evliliği, Eagleton’a göre İngiltere’de Margaret Thatcher’ın başbakanlığı sırasında “üniversitelerin ölümü” ile sonuçlanmıştır. Sermayenin ve statükonun “adalet, gelenek, hayal gücü, insan refahı, aklın özgürce kullanılması ya da geleceğe dair alternatif vizyonlar” gibi herhangi bir engelle karşılaşmaması için üniversiteler, akademi dışındaki aktör ve güç odaklarına hizmet etmesi için yeniden şekillendirilmiştir. Bu üniversitelerde doğa ve mühendislik bilimleri desteklenirken, sosyal bilimler ve özellikle beşeri bilimler ürettiği çıktının serbest piyasada kullanım değerinin düşük olması gerekçesi ile ikinci plana atılmaktadır.

Eagleton (2015a), neoliberal yönlendirmelerin şekillendirdiği bir dönüşüm süreci içinde üniversitelerin tarihsel tanım ve eleştirel kapasite itibarıyla sonuna gelindiğini iddia etmektedir. İlk olarak Stanford ve MIT’nin geliştirdiği ve dünyaya ihraç ettiği girişimci üniversite modeli içinde bir başka Erasmus, John Milton ya da Einstein’ın yetiştirmesi mümkün gözükmemektedir. Eagleton’a göre bunun sebebi, üniversite içindeki ve dışındaki müşterilerin -yani öğrenci ve piyasanın- önceliklerinin müfredatın neredeyse tamamını belirleyebilecek bir konuma gelmiş olmasıdır. Kendi alanı olan İngiliz Dili ve Edebiyatı’ndan örnek vererek derslerde “Viktorya dönemi şairleri yerine vampirlerin, Shelley yerine cinselliğin, Foucault yerine fanzinlerin, Ortaçağ yerine güncelin” anlatılması beklentisini, siyasi ve ekonomik güçlerin üniversite sınıflarının içine yaptıkları müdahalenin sonucu bilimin aşınması olarak nitelendirmektedir. Bilim adına, örneğin bir

İngilizce bölümü popüler kültür ve piyasanın dayatmalarını gözardı ederek bir edebiyatçının ya da dilbilimcinin yetişmesinde önemli olduğuna inandığı için 18. yüzyıl ağırlıklı dersler açarsa “kendi boğazını kesmiş” olacaktır. Bir ticari işletme olarak üniversitelerin akademi içi ve dışı dayatmalara duyarsız kalamayacağının en iyi göstergesi, bugün İngiliz üniversitelerinin 20 yıl önce ‘Amerikan işi’ diye küçük gördüğü yaratıcı yazma dersleri için “adı duyulmamış romancı ya da başarısız şairleri” işe almaya başlamasıdır (Eagleton, 2015b).

Üniversitelerin neoliberal işletmeler haline dönüşmesi, eleştirel üniversite çalışmaları başlıklı bir alt akademik araştırma kategorisinin oluşmasına da neden olmuştur. Örneğin, Andrew Whelan ve arkadaşları (2013), Alman sosyolog Ulrich Beck’in 2002 yılında içi boşalmış ama hala kullanımda olan kavram ve kurumları nitelendirmek için kullandığı ‘zombi’ analojisini neoliberal üniversiteler için kullanmışlar ve yayımladıkları makaleler seçkisinde “Burada ne olduğunu görmüyor musunuz?” sorusunu sormuşlardır (s. 8). Daralan araştırma bütçeleri, öğretim görevlisi başına düşen öğrenci sayısındaki artış, geleneksel öğretim yöntemlerinin teknolojik dönüşümünün zorunlu değilse bile beklenir hale gelmesi, belli türde yayın yapma baskısı şeklinde kendini gösteren dönüşüm, üniversitelerin tarihsel tanımı ve duruşunun içinin boşalmasına neden olmuştur. Bu bağlamda yüksek öğretimin ‘zombileşmesi’, onun, Plato döneminde tohumları atılan insanâ yakışır yaşamsal unsurlarını sonsuza kadar kaybetmesi ile açıklanmaktadır (Harper, 2013, s. 30). Doğa ve mühendislik bilimleri denetime tabi, ölçülebilir ve sıralandırılabilir çıktı üretme, bunun için çalışma ekipleri ve ağırları oluşturma konusunda diğer disiplinlere göre daha elverişli özellikler gösterebilirken, sosyal bilimler ama özellikle beşeri bilimler içi boşalan üniversite müfredatının içinde öğrenciler ya da müşteriler için enikonu alakasız kalma riski taşımaktadır. Beşeri bilimlerdeki gibi genellikle bireysel çalışma gerektiren disiplinlerdeki akademisyenler, etraflarındaki dönüşüm ve çöküşü tek başlarına karşılamak zorunda kalmaktalar ve daha da yalnızlaşıp, alakasızlaşmamak, herhangi bir kurumsal destek görmeden varolmak için artık tamamen kendi kişisel uyum kapasitelerine dayanmaktadırlar (Wilken & McCreia, 2013, s. 51).

Bourdieu, *doxa* ve *Homo Academicus*

Neoliberal üniversite, akademisyenlerin varolmak için “fırsatlar” peşinde koşmasına neden olarak, içinde “eleştirel tartışma ve demokratik özgürlükler bulunan iyi hayat”ı sona erdirmiştir (Deslandes & Adamson, 2013, s. 70). Bu noktada aynı ortamın, benzer şekilde, öğrenciler için de ‘iyi hayat’ olasılığını ortadan kaldıran bir ‘zombileşme’ sürecini dayattığını belirtmek gerekir. Teknolojinin sanal sınıflar yaratacak, akıllı tahtalarda ders anlatımını sağlayacak kadar ilerlemiş olmasına rağmen, öğrencilerin skolastik eğitimi andırır biçimde aynı metinler, aynı sorular ve aynı egzersiz kitapları üzerinden seçilmiş, sınırlandırılmış ve dolayısıyla dayatılmış bilgi ve yanıtlara ulaşması beklentisi, öğrencinin diyalektik benzeri bir zihinsel egzersiz içinde bulunmasına engel olmaktadır. Öğretim görevlisinin ders kitapları ya da müfredattaki metinlerle olan skolastik ilişkisi öğrencinin de konuya ve edineceği bilgiye yaklaşımını belirlemektedir. Plato’nun öğrencinin kapasitesini azami kılan sınırsız, özgür, serbest sorgulama yöntemleri yerine kısıtlı, otomatik ve hala öğretim görevlisinin onayına muhtaç bir öğrenim uygulaması sürüp gitmektedir (Carlson & Sosnoski, 2013, s. 159-60). Piyasaya işgücü olarak hazırlanan öğrencinin işe alınabilirliğinin artması için yaratıcı olması ve bağımsız düşünmesi beklenirken aslında neoliberal dinamiklerin etkisinde aldığı kitlesel eğitim bu beklentiye karşılamamaktadır (Felix, 2013, s. 195). Üniversitelerin şirketleşmesine, öğrencinin müşterileşmesine neden olan piyasa zorunlulukları, bir çelişki ve sonunda da bir kısırdöngü olarak piyasanın ihtiyaç duyduğu türde insan kaynağı üretememekte, böylece giderek artan sayıda üniversite mezunu piyasa tarafından başarısız, niteliksiz ve -ironik olarak- yaratıcılıktan uzak kabul edilerek işgücü piyasasının dışında kalmaktadır.

Günümüzde üniversitelerin devlet sırrına ve sermayenin önceliklerine ortak olma eğilimini Fransız sosyolog, filozof Pierre Bourdieu (1988) (1930-2002), yeniden entelektüel kullanıma soktuğu Plato’nun *doxa* (1972) ve kendisinin geliştirdiği *homo academicus* kavramları ile açıklamış, zamanının ötesinde öngörüler sunmuştur. Bu sayede daha sonraki nesil yüksek eğitim çalışmalarının, devlet çıkarını gözeterek

bilgi üreten ya da neoliberal bir kurum olarak piyasada kendini yeniden yaratan üniversiteleri ve akademisyenleri algılama, tanımlama ve teşhis etme kapasitesi artmıştır. Kendisiyle Terry Eagleton'ın 1991 yılında yaptığı bir röportajda Bourdieu (1994), tüm felsefesini “kendisine ne olduğunu anlamak için” kurguladığı bir otobiyografi olarak nitelendirir (s. 272). Özellikle akademik deneyimleri gözönünde bulundurulduğunda üniversitelerin açığa çıkarıp dolaşıma soktuğu bilgileri ve akademisyenlerin *habitus* kaynaklı önyargılarını felsefe ve sosyoloji bakış açısı ile değerlendirip kategorileştirmesi, “kendisi ile aynı anlama ihtiyacı içinde olanlar” için çalışmalarını ‘alakalı’ kılmaktadır.

Bourdieu, araştırmacının sınıfsal, toplumsal, ırksal ve etnik kimliğinin sebep olduğu önyargı ve farkındalıkların (*habitus*), onun araştırma ilgisini ve önceliklerini belirlediğine işaret eder. Bununla birlikte, araştırmacının üniversitedeki pozisyonunun da, akademisyenlerin “hükmedilenler arasında hükmeden olmak” gibi nispeten avantajlı toplumsal statülerine rağmen politik ve ekonomik güçlerinin sınırlı olması nedeniyle, yürüttüğü araştırmanın eğilimlerini ve yönünü belirleyen önyargılar yarattığını vurgular. Bu önyargılar, araştırmacının toplumsal olaylara duyduğu ilgiyi yönlendirebileceği gibi hangi konuyu çalıştığında kendisini nasıl bir ödül ya da sansürün beklediği hakkında bir farkındalık geliştirmesine de neden olur (Wright, 2015, s. 8-10). Bu tür farkındalıklar, araştırmacının kendisinin varolmasını sağlayacak koşullarla ilgili olarak ‘mit’ kategorisinde bir inanış (*doxa*) geliştirmesi ve varolmasının çaresi olarak gördüğü toplu düşünce ağlarından birine mensup olması ile sonuçlanacaktır. Bourdieu’ye (1977) göre, böyle bir düzenin gerçekliği, bir grubun üyelerinin tamamının benimsemesi ile ikiye katlanmaktadır. Sosyal olarak kabul görmüş ve toplu olarak kefil olunmuş bu yeni gerçekler, elzem ve otorite sahibi bir konuma kavuşurlar. Böylece *doxa*, kendini “bu, bu işin doğası” düsturu ile yeniden üreterek, keyfiliğini meşrulaştırırken görüşbirliğini, çoğunluğu ve normu temsil etmeye başlar (s. 167-68).

Üniversite bağlamında da, *doxa* kendisini üreten güç ilişkilerinin yeniden üretilmesine belirgin katkılar sunar (Bourdieu, 1977, s. 164). Akademisyenlerin ürettiği bilgilerde, teori ve pratik olarak bakıldığında ve karşılaştırıldığında, çok çeşitli epistemolojik sorunların bulun-

ması kaçınılmazdır (Bourdieu, 1988, s. 1). Bu sorunların üzerine araştırmacının kendi sınıfsal, politik ve ekonomik önyargıları ve tercihleri eklendiğinde, okuma ve araştırmanın sonuçlarının kısmi, eksik ya da yanlış olma olasılığı artmaktadır. Bu kısmi, eksik ve yanlış okumalar, *episteme*'ye yakın bilimsel bilgiyi parçalarına ayırarak bir daha biraraya gelmesi neredeyse imkansız hale gelecek şekilde *doxa*'larla harmanlar ve yalancı, görünümde bilimsel bilgiler üretir. (Bourdieu, 1988, s. 3). Bu durumda, bilimin en belirgin özelliği olan sistematik ve ilişkisel açıklamaların yerini, polemiksel indirgemeler, belli bir amaca hizmet için (*ad hoc*) kurgulanmış ifadeler ve bilgi yerine bilgiyi üretmenin hedefe konduğu (*ad hominem*) tartışmalar alır. Üniversite çatısı altında gerçek, araştırmacının sınıflandırılma mücadelesi içine ve bilim çevrelerinin kendini teslim ettiği yarı-bilimsel rollerin tehdidi altına girmiştir (Bourdieu, 1988, s. 11).

John W. Gustad'ın kategorilerini ödünç alan Bourdieu (1988), bilim adamı için kendini "çalışan" yerine "akademik toplumun özgür bir vatandaşı" olarak gören kişi tanımını yapar. Bu tanım içindeki üniversite mensubu, kurumsal ve piyasasal güç ve yer edinme önceliği olan 'müfredat danışmanı', 'bireysel yatırımcı', hiçbir zaman kampüste bulunmayan 'bilir kişi' ve hep dış dünya odaklı 'kozmopolitan'dan farklıdır (s. 12). Piyasadaki 'otoriteler'in konumunu finansal olduğu kadar kültürel sermayeye, yani üniversitedeki bilgiye, sahip olma seviyelerinin de belirlemesinden dolayı öğretim üyeleri, bilim insanı kategorisinde olanlar hariç, hiyerarşide üst sıralarda olsalar bile sermaye sahipleri ve idarecileri ile kıyaslandığında "hükmedilen" kategorisinde yer alacaklardır (s. 36). Özellikle sosyal bilimlerdeki araştırmacının inançları, kendini sosyal dünyada nasıl konumlandığı, alışkanlıkları ve eylemlerinden etkilenme derecesinin yüksek olması Bourdieu'nün *homo academicus* tanımı çerçevesinde "pratik olarak daha yeterli ve epistemolojik olarak daha güvenli" bir sosyal bilimler arayışına yol açmıştır (Maton, 2003, s. 53, 56). Mesleği "dünyanın anlamını okumak" (Bourdieu, 1988, s. 159-160) olan akademik ile dünyayı kendi beklenti, algı ve çıkarlarına uygun sürekli yeniden tasarlamak olan akademik arasındaki çekişmeyi *doxa*'nın aşinalık yaratan gücü (*habitus*) ile ikinci grup önde devam ettirmektedir.

Zaman içinde uğradığı çeşitli yüzeysel değişikliklere rağmen hâlâ etkili olduğu için bugüne ait mekanizma veya süreçlerden biri olarak Bourdieu (1988), Aquinas'ın skolastisizmine işaret eder; “üniversite hayatının değişmeyen zamanı” dediği bugün devam etmekte olan tarihsel süreçte tez yazımı ve söylem üretimini skolastik pratikler olarak değerlendirir (s. 34). Teknolojinin ancak onu kullanan kadar iyi olduğu varsayımıyla üniversitelerde skolastik okuma, yazma, tartışma pratikleri benzerlerini kullanan araştırmacı ve öğretim üyelerinin teknolojiyi bu pratikleri yeniden üretmekten başka bir amaçla kullanması henüz çok nadirdir (Castells, 2004, s. 63-64). Üniversite müfredatlarında otantik skolastik metinlerin artık neredeyse hiç yer almamasına rağmen çağdaş yüksek eğitim, özellikle beşeri ve sosyal bilimlerde başka metinlerin her akademik dönem yeniden ve mutlaka okutulması, benzer şekillerde tartıştırılması yolu ile yeni skolastik ‘kutsal’lar üretmiştir. Bu bağlamda hem araştırmalarda hem de eğitimde kullanılan dil, iletişim ve yeni bilgi üretme amacının dışında *doxa*’nın kutsallını sonsuz kılacak şekilde “güç ve eylem” aracı olarak kurgulanmıştır. (Bourdieu & Eagleton, 1994, s. 265).

Araştırmacının, akademik *habitus* içinde sonsuz kılınan skolastik pratiklerin dışına çıkabildiği ender anlarda, bir başka aktörden transfer edilmemiş bir düşüncüyü ilk defa tam dile getirmesi ile birlikte *episteme*’ye yakın kalitede bir *doxa* üretmesi de mümkündür. Bu tür akademisyenler, çalıştığı disiplinin işleyişini belirgin bir biçimde değiştirebilmiş, profesyonel yaşamı devam ederken ‘elit’ statüsüne kavuşabilmişlerdir (Becher & Trowler, 2001, s. 84). Ancak böyle istisnai sosyal ve zihinsel özelliklerin açığa çıkardığı bilginin çeşitli kısım ve hallerinin başka araştırmacılar tarafından kaçınılmaz tekrarı bu bilginin de değişmeyen skolastik pratiklerin bir parçası olması ve ilk anlamından koparılıp yaygınlaşması ile sonuçlanacaktır. Başkasından devşirilmeden, ilk defa üretilen bilgilerin yayımlanmasının ardından çok katılımlı bir tartışma silsilesine yol açan kitaplar, bu bağlamda genellikle içindeki tek bir ifadeye, çoğunlukla da başlığına indirgenir (Clark, 2006). *Hayali Cemaatler (Imagined Communities)* kitabının yazarı Benedict Anderson, tezinin yarattığı yoğun tartışmaların ardından eserinin bir yeni basımında, “*Hayali Cemaatler* kısaltma amaçlı

kullanımların haricinde, banalite vampirlerinin içindeki neredeyse bütün hayatı çoktan emdikleri bir çift kelime olmaya sakince indirgenmiştir” der (Clark, 2006). Bu örneğin de göstereceği gibi, transfer edilmemiş, ilk defa üretilmiş bir bilgi, akademik *habitus* ile karşılaştığında *episteme* benzeri anlamı ve niteliği azaltılarak tekrar tekrar üretilmektedir. Böylece, teknoloji çağında olursa bile, her şey “okunacak” bir “metin” ve akademisyenler skolastik okuyucular (*lectores*) haline gelmektedir (Wright, 2015, s. 10).

Eğitim sistemleri teknolojiyi, mevcut bir bilgiyi iletmek için sıklık ve başarı ile kullanırken onu daha üst bir bilinç düzeyi yaratacak biçimde henüz benimsememiştir. İlk defa üretilen bilginin deneyim, akıl yürütme ve mukayese yolu ile analiz edilmesi sayesinde özgün bir anlayış geliştiren ve bu anlayışı hayatın özünü oluşturan duygularla harmanlayarak, isteyene bilgeliğin yolunu açan, Sokrat’ın “kendini bilmek” deyiminden türettiği tarzda bir eğitim elbette ki artık kayıptır (Tigue, 1994, s. 133-134). Ancak, devletin, sermayenin, toplumun, önkabul ve önyargıların şekillendirdiği *habitus*, bu tür bir eğitimin daha ilk aşaması olan doğru veri toplama ve transfer edilmemiş bilgi üretme noktasının bile sorunlu olmasına neden olmaktadır. Akademi, hem araştırmacıya hem öğrenciye hangi metni nasıl okuması gerektiğini dayatan, değişmeyen skolastik bir döngü içine hapsolmuştur. Bourdieu’ye (1977), göre “kriz,” *doxa*’nın sorgulandığı eleştirel bir söylemin ortaya çıkması için “yeterli olmayan” ama “gerekli” bir koşuldur. Kriz, “tartışılmayana tartışmaya sokan” bir “kritik”in belirmesiyle “gerçekliği kendinden menkul yapıların” doğallığının ve vazgeçilmezliğinin sarsılması ile ortaya çıkar. (s. 168-169). Söz konusu kritik, domine edilmiş grupların *doxa*’nın sınırlarını zorlaması ve yapıların keyfilliğini gözönüne sermesi eylemi içinde belirir (Bourdieu, 1972, s. 169). Bu bağlamda, akademinin içine sıkışıp kaldığı *doxa*’nın kritiğinin bugün karşımıza *hackerlar* olarak çıktığını söyleyebiliriz.

Hackerlar ve Hacktivizm

Aaron Hillel Swartz, 6 Ocak 2011 tarihinde araştırma görevlisi olarak çalıştığı Harvard Üniversitesi’nin kampüsü yakınında, MIT’nin

kendisine verdiği ziyaretçi şifresini kullanarak, erişimi sınırlı ve paralı olan akademik makale portalı *JSTOR*'dan çok sayıda makaleyi kendi bilgisayarına indirerek serbest erişime açtığı gerekçesi ile MIT kampüs polisi tarafından tutuklanır. “[D]ünyanın bilimsel mirasının tamamının artan bir şekilde dijitalleştiği ve bir avuç özel şirket tarafından kilit altında tutulduğu” gerçeğine duyduğu tepkiyi Açık Erişim (*Open Access*) platformlarında daha önce defalarca dile getirmiş olan Swartz sorgulamasında, *JSTOR* eylemini erişimin kısıtlı ve kayıt altında olduğu Harvard yerine “açık, gözetim altında olmayan ve kısıtsız *network*” prensibine sahip MIT’de gerçekleştirdiğini anlatmıştır (Scheiber, 2013). Akademisyenin ürettiği bilginin neoliberal mülkiyete geçerek erişiminin bir bedel karşılığıyla sınırlandırılmasının en tipik örneklerinden biri olarak *JSTOR*, kendisini “kâr için olmayan” bir organizasyon olarak tanımlasa da, küresel bilgi ticaretini yönlendiren önemli aktörlerden biridir. Bu aktöre yönelik *hack* eylemi neoliberal sistem tarafından üretilen mülkiyet, otorite ve normal/doğal olan tanımlarına büyük bir tehdit oluşturduğu için Swartz, bir “aşırı yargılama ve cezalandırma” sürecine tabi tutulmuş, sonuç olarak 35 yıl hapis ve 1 milyon Amerikan doları para cezası ile karşı karşıya kalmıştır. 11 Ocak 2013 tarihinde intihar ettiğinde hakkındaki suçlamalar düşmüştür (Scheiber, 2013).

Swartz, *JSTOR*'un yüksek üyelik bedelini ödeyebilen “Birinci Dünya’nın elit üniversiteleri” bilgiye erişebilirken Küresel Güney’deki çocukların erişememesini “akıldışı ve kabul edilemez” bulduğu bir konuşmasında açık erişim için, bilimsel makaleleri depolandığı her yerden indiren ve paylaşım sitelerine yükleyen gerilla tarzı bir mücadeleye çağırısı yapar (Scheiber, 2013). Bourdieu’ye göre “entelektüel alanı yöneten sosyal güçlere kör kalan entelektüeller”in, “insan gerçeğini doğru tanımlama”da olduğu kadar “hükmedilme ile ilgili akademik protestoları eyleme dönüştürme”de de büyük güçlükleri bulunmaktadır (Wright, 2015, s. 11). Swartz’ın *JSTOR*’u *hack*lemesi, bu bağlamda tanımlanan eylemlerin ender örneklerinden biridir; ne var ki açık erişim ilkesine dayalı olarak gelişen bir sosyal hareket çerçevesinde akademik kimlikten ziyade *hacker* kimliği ile gerçekleştirilmiştir. Bu ‘kriz’ anı, hangi bilginin nasıl bir bedel karşılığında erişilebileceğini bir piyasa aktörü gibi belirleyen *JSTOR*’un *doxa*’sını

çatlatmış ve bu çatlaktan dışarı diğer makale portallarının da katıldığı ‘serbest erişim günleri’ gibi, bilgiyi kısmen de olsa özgürleştiren uygulamalar sızmıştır. Akademi, bu özgürleştirici adımlar için çok ağır bir bedel ödeyen bu *hacker*’a borçlanmıştır.

Gerçekten de neoliberal üniversite sisteminde hükmeden ve hükmedilen ayrımının en belirgin biçimde ortaya çıktığı alanlardan biri, akademisyenin ve dolayısıyla üniversitelerin normlaşan performans ölçütü olarak belli dergilerde yayın yapma zorunluluğudur. Ne var ki, neoliberal üretim hatlarında üretilen bir çıktı haline gelen akademik dergi sistemi günümüzde, sürdürülemez özelliklerinden dolayı, çıkmaza girmek üzeredir. Dergilerin ‘hakemli’ olması prensibinin, uzman görüşlerden geridönüşler içeren hakem raporları sayesinde yüksek araştırma standartlarının tutturulmasında ve araştırmacının bireysel gelişiminde önemli bir rol oynadığı açıktır. Ancak bu değerlendirme düzeni, başkasından transfer edilmemiş ilk defa ortaya konulan bir araştırmanın sonuçlarını doğru değerlendirebilecek uzman hakemin her zaman bulunamaması ya da değerlendirilen araştırmanın, kendi alanında hakemin pozisyonunu sarsacak nitelikte olduğu için hakem tarafından önünün kesilmesi ile sonuçlanabilmektedir (Becher ve Trowler, 2001, s. 87). Bu bağlamda ‘skolastik’ geleneğe bağlı olan alanın “eşik bekçileri” (*gatekeepers*) ile içinde yetiştikleri *doxa*’ya sığamayan başına buyruklar (*mavericks*) arasında çatışmaya dönebilecek bir çekişme halihazırda mevcuttur (Loh, 2013, s. 1). *Doxa*’nın “hükmedenleri”nin sistemin olduğu gibi sürmesinde çıkarları olduğu için *doxa*’nın bütünlüğünü bozacak türde yeni bir sorgulamaya müsaade etmeyecekleri açıktır (Bourdieu, 1977, s. 169).

Akademisyenlerin *JSTOR* ve benzeri makale portallarının depoladığı dergilerde yayın yapmaya ve bunun için yukarıda anlatılan türde değerlendirme süreçlerine tabi olmaya razı olması, araştırmasını daha araştırma sürecinin başında etki faktörü (*impact factor*) yüksek olan bir derginin *ethos*’una uygun olarak tasarlaması, yayın yapmayı *doxa*’yı sorgulatacak “otonom ya da alturistik” bir eylem olmaktan çıkarmıştır (Eve, 2013, s. 108). İş güvencesi, para kazanma ya da bir profesyonel ilişkiler ağına (*network*) dahil olma endişeleri ile hareket eden araştırmacı, bu şekilde hem ‘eşik bekçisi’ dergi editörleri-

nin ‘hükmetme’ yapılarının ‘sürmesini’ sağlar hem de araştırmasının çıktısının başkalarının kâr sağlayacağı bir ticari mal olmasını kabul eder. 2002 yılındaki Budapeşte Açık Erişim İnsiyatifi’nden beri akademik makalelere serbest (*libre*) ve bedelsiz (*gratis*) erişim sağlama prensibinin gözetilmesi çağrılarına öğretim üyelerinin daha çok cevap vermesi bu kısır döngüden çıkılmasına yardımcı olacaktır (Eve, 2013, s. 109). Akademisyenler kendi ürettikleri bilginin, erişimi kısıtlı başkasına ait bir özel mülkiyet haline gelmesine mücade ettikleri sürece, aslında çoktan çıkmaza girmiş ve sürdürülemeyecek bir sistemin çarkına, sistem kendi kendini yok etmeden önce boşuna su taşımanın hamallığını yapmaya devam edeceklerdir (Eve, 2013, s. 117).

“Türkiye İnterneti’nin babası” olarak bilinen Mustafa Akgül, kendisi ile yapılan bir röportajda akademik dergilerle ilgili şunları söyler:

Kapanmak durumunda olan şeylerden biri de bilimsel dergiler. Dergiler devam edecek ama şu anki yapı yıkılacak. Şu andaki dergiler o kadar pahalı ki pek çok üniversite alamıyor. Dergilerin finansörü büyük ölçüde kamu. Araştırmaları kamu finanse ediyor, araştırmacılar yazıyor, hakemler para almıyor, çok az sayıda kişi yani firmada çalışan editörler para alıyordur, dağıtım reklam, onlar daha çok para alıyorlari çok pahalı olduğu için ihtiyacı olan pek çok kişi erişemiyor buna. Bu saçma şey uzun sürmeyecek. (Gökerk & Binark, 2013, s. 115)

Mevcut hali ile sürdürülemeyeceği, yüksek eğitimin sektörleşmesini iyi okuyan herkes tarafından bu şekilde öngörülen akademik dergiciliğin yaşadığı en büyük ‘kriz’in sistemin kurbanlarından olan akademisyenler değil de *hackerlar* tarafından çıkarılmış olması düşündürücüdür. Bu nedenle, günümüzde Plato’nun Akademi’sinin temsilcilerinin *hackerlar* olup olmadığı üzerinde durulması gereken bir sorudur. Üzerinde bir çatısı, girişinde bir kapı olan okul binası yerine “gezegenin elektronik sinir sistemi” (Goodman & Moynihan, 2015) denilen internet üzerinden küresel bir erişim, dağılım ve etkileşim ile çevrimiçi diyalektik çoğaltan *hackerlar* önüne geçilemez bir sosyal hareketi yöneterek gerçek bilgi üretme iddiasını üniversitelerin tekelinden çıkarmaktadır. Sadece dışarıda değil üniversite içinde de *hackerlar* üreten açık kaynak hareketinin “dijital dünyanın en özgün politik bildirgesi” olduğu ifade edilmiştir (Weber, 2004, s. 7).

İnternette çevirimiçi olmak aracılığı ile dahil olunan bilgi ve iletişim teknolojileri toplumları, bireylerin kimlik, öz-algı, güven, güvenlik, mahremiyet, yaratıcılık, katılma ya da yabancılaşma gibi insan kapasitelerini doğrudan etkileyen hayat alanlarındaki duruşlarını büyük ölçüde değiştirmiştir. Bireyler, bilgiye erişmiş, hayat kalitesini yükseltmiş, farklılıklara daha fazla saygı göstermeye başlamış ve kendi kaderini tayin etmede daha büyük otonomi kazanmıştır (Bradley, 2014, s. 100). Bu sayede bireyler, içinde yetiştikleri rejimlerle beraber ya da o rejimlere karşı güçlenmişlerdir. Bu gücün kaynağı, bilgi alma ve iletişim özgürlüğüdür. Bu özgürlüklerden doğan hakların kullanılmasında devlet, sistem ya da şirket temelli kapsamlı kısıtlamaların ortaya çıkması *hackerların hacktivizm* denilen çevirimiçi eylemlerde bulunmasının başlıca sebebidir. *Hacktivizm*, siyasi özgürlüklerin önp-landa olduğu, tek seferlik ya da bir kampanya kapsamında karşılık verme, eleştirme ya da dikkat çekme amaçlı çevirimiçi eylemlerdir. Bakış açılarına ve eylemin niteliğine göre *hacktivizm* çevirimiçi savunuculuk, doğrudan sanal eylem, elektronik sivil itaatsizlik, performans sanatı, siber suç, siber terörizm ve siber savaş gibi değişik isimler almaktadır (Vegh, 2003, s. 77, 83, 92).

Hacktivizm, özgürlükleri kontrol eden ya da etme isteğini beyan eden aktörlerle, buna direnen aktörler arasındaki güç çatışmasıdır. Bu çatışma, farkındalık yaratma/savunuculuk yapma, örgüt(ler)me/harekete geçirme ya da eylem/tepki şekillerinde kendini gösterir. Gücün hangi aktörün elinde olduğu ve bu güçle ne yaptığı, konu ile ilgili gizli kalmış bilgilerin internet üzerinden genel erişime açılmasının ardından kamuoyunun meselesi haline gelir. Böylece bir ülkenin vatandaşları, kendi güven ve refahlarını doğrudan ilgilendiren meselelerde, anaakım medya ya da kamu kurumları tarafından bilgilendirilmemiş, eksik bilgilendirilmiş ya da yanlış bilgilendirilmiş olmanın yaşam kalitelerinde yarattığı bozulma ile mücadele edebilirler (Vegh, 2003, s. 71-72). Gizli kalan bilgileri ifşa eden aktörlerin kimliği, niyeti, hedefi, yöntemi, eylemlerinin sıklığı ve varsa, yol açtıkları hasarın kapsamı, bu aktörlerin siber savaşçı *hackerlar* mı insanlığın hizmetindeki aktivist *hackerlar* mı olduğunu da belirler. Günümüzde bilgi üretme ve bilgiye erişim konusunda giderek akademisyenlerden daha etkin

olan *hacker*ların ne tür bir çevirimiçi eylemci olduğu sorusu, akademik araştırmalara da konu olmaya başlamıştır (McCaughey & Ayers, 2003, s. 6). Bu çalışmada olduğu gibi, *hacker*ların değişen, dönüşen üniversite yapısı karşısında nasıl konumlandırılması gerektiği konusunun, sadece bilgi teknolojileri değil yüksek eğitim çalışmaları tarafından da, geleceğin bir olgusu olarak ele alınması önemlidir.

*Hack*tivizm, sivil toplumun, hayatın gidişatı ile ilgili bir bilgiye önce erişememe, sonra erişme çerçevesinde kolektif kimlik oluşturan bir yeni sosyal harekettir. Yeni sosyal hareketler, kamuoyunu doğrudan ilgilendiren konularda saklanan bilgilerin varlığını keşfeden, bunu bir sorun olarak teşhis eden ve bunun karşılığında devlet ve piyasaların beklentilerinden bağımsız bir şekilde, gerçek ihtiyacı karşılayan bilgiyi üretip yayan girişimlerdir (Salter, 2003, s. 126). Jürgen Habermas'ın sunduğu kamusal alan tanımında, genel kamu çıkarlarını gerçekleştirecek eleştirel söylemin doğru bilgiye ne kadar gereksinim duyduğu hususu ve bu söylemin kişiye, devlete, şirkete özel çıkarlarla manipüle edilmemesi gereği vurgulanmıştır (Calhoun, 1994, s. 9). Hannah Arendt (1976) de, totaliter rejimler örneğinin gösterdiği gibi, doğru bilgiye erişme umudunu kaybeden insanın buna paralel olarak kamusal alanda, onun insan kapasitesini azami kılacak hareketliliğini, dolayısıyla hayatı ile ilgili kararlar alma ve yeni başlangıçlar yapma imkanını da kaybedeceğini söyler (s. 466). Böylesine hayati bir kayıp sonrasında, olgu-kurgu, yanlış-doğru ayrımını yapamayacak hale gelen insan, toplumun kendisi ile benzer ızdırabı duyan fertleri ile arasındaki iletişimi yavaş yavaş koparacaktır. İzolasyon içindeki insanların birlikte hareket ederek Platonik bir etkileşim (*synusia*) ya da Aristotelyen bir mutluluk (*eudaemonia*) yaratma ortamları artık mevcut olmayacaktır (s. 473-474). İnternet temelli yeni sosyal hareketler ise birbirini tanımayan, piyasa ya da devlet yüzünden yalnızlaşmış insanlara birbirleriyle yeniden iletişim kurma, birlikte hareket edebilme olanağı tanır. Günümüzde çevirimiçi etkileşim, iletişim ağları ve bilgiye erişim yolları, insanların hayatlarını içinde güçlendikleri bir iyi hayata dönüştürebilme kapasitesine her zamankinden daha fazla sahiptir (Surowiecki, 2015, s. 79).

Mustafa Akgül, internete kısıtsız ve serbest erişimin bir toplumdaki dönüştürücü etkisini aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

İnterneti özgürlükler ve demokrasi bağlamında düşünmek lazım ve ülkenin kalkınması, rekabet etmesi ve kişisel gelişim açısından olmazsa olmaz olduğunun altını çizmek lazım. İnternet'i her şeyin merkezine koymak gerekiyor. İnternet ve demokrasi bağlantısı çok önemli (Göker & Binark, 2013, s. 125).

Bireylerin bilgi edinme hakkı ve ifade özgürlüklerinin güvence altında olup olmadığının en büyük göstergesi, vatandaşı oldukları ülkelerdeki internet rejimidir. Bu rejim, bireyin karar alma süreçlerinde belirleyici olabilecek bilgileri saklıyor ya da çarpıtıyorsa, o bilgiler belirleyici statüsünden “ilgisiz” statüsüne indirgenmektedir. Böylece bireyler, kamusal alanda güç, refah ve anlam kaybına uğramaktadırlar (Castells, 2004, s. 8-10). İletişim teknolojileri ve dijital bilgi ağları, bedeli insan bedeninde ve aklında üretkenlik ve yaratıcılık eksikliği olan böylesi bir kaybı telafi edecek alternatiflerdir. Teknoloji ve ağlar, güçlendirici özelliklerini kamusal alanda beliren ihtiyaçlara göre gösterdikleri esneklik, uyum sağlayabilme ve yeniden yapılanma kapasitelerine borçludur (Castells, 2004, s. 2). Bu sistem içerisinde giderek etkisini arttıran bir aktör olarak *hackerlar*, “kendini ifade etme, şeffaflık, etkinlik ve özgürlük” şiarıyla hareket etmektedirler (Coleman, 2013, s. 45).

Hackerlar üzerine yapılmış, alan çalışmasını da içeren, en kapsamlı araştırmalardan biri E. Gabriella Coleman'ın (2013) Princeton Üniversitesi'nin Antropoloji Bölümü'nde yazdığı doktora tezidir.¹ Bu araştırma *hackerlar*ı monolitik bir yapıdan uzak tanımlamakla beraber genelleme yapmaya mücadele eden bazı ortak yanları ile ortaya koymaktadır. Buna göre *hackerlar*, kendi özgün karakterleri olan farklı farklı bireyler olmalarına rağmen birbirlerine sıkı iletişim ağları ile bağlıdır (s. 19). Bireysellikleri çerçevesinde, akılcı ve eleştirel düşünce, yetenek ve kapasite gibi ifade özgürlüğünü mükemmelleştiren asıl unsurlarda herhangi bir müdahaleyi kabul etmeyen *hackerlar*, bu bağlamda karşılaştıkları kısıt ve zorlukları çözme konusunda kendi bilgi ve yetenek-

¹ *Hacker* kültürü ve etiği üzerine ilk kapsamlı çalışma ise Steven Levy tarafından 1984 yılında yazılmış olan *Hackers: Heroes of the Computer Revolution* kitabıdır.

lerinin sınırlarını zorladıkları bir öğrenme sürecinden geçtikleri için vatandaşların, akademisyenlerin ve öğrencilerin kaybettiği ya da hiç tatmadığı Aristotelyen mutluluğu (*eudaemonia*) duymaktadırlar (s. 11-12). Kendi “pragmatik ve etik” davranış biçimlerini, “yenilik, yaratıcılık, işbirliği, açıklığa bağlılık ve yaratıcı sorun çözümü” terimleri aracılığı ile tanımlarlar (s. 75). *Hacker* etiği, çok yaygın kullanımda olan bir ifade olarak, *hacker*ların tamamının üzerine yemin etmeye anlaştıkları ortak bir metni temsil etmekten ziyade, hakkında konuşulmadan sessiz bir uzlaşa ile kabul edilen özelde farklılıklar gösterse de genelde aynı olan ilkeler karmasını içermektedir. Bilgi edinme özgürlüğüne olan inanç, otoritelere duyulan güvensizlik, her koşulda meritokrasinin savunulması ve dünyanın daha güzel bir yer haline getirilmesinde mutlaka bilgisayarların kullanılması gereği, bu ilkeler arasındadır (s. 17).

Peka Himanen (2001), *hacker*ların birbirleriyle etkileşim halinde oldukları, kıdemlilerden öğrendikleri, kıdemsizleri yönlendirdikleri, bir müfredat dayatması olmadan yeteneklerini üst sınırlarına doğru geliştirdikleri öğrenme ortamına Net Akademi demektedir (s. 74-77). Buradaki öğrencinin önceden oluşturulmuş bir bilginin sorgusuz alıcısı değil de toplu bir öğrenme (*synthesis*) sürecinde üstlerine ve denklelerine bir yoldaş olduğu serbest eğitim metodları, çağdaş bir üniversiteden kat kat daha fazla Plato’nun Akademi’sini andırmaktadır. Öğrenci gündemindeki meseleye eleştirel yaklaşırken sorunun ortaya çıktığı bağlamı iyileştirmeye çalışır. Öğreticinin süreçteki rolü ise öğrenciye, ona özgü başlangıç noktaları yaratmada yardımcı olmaktır; bunu yapabilmek için de söz konusu materyal, yöntem ve içeriği öğretmeye başlamadan kendi hayatında içselleştirmiş olması gerekir. Plato’nun “hiçbir özgür insan bir köle gibi öğrenmemelidir” sözü böylece Net Akademi’de hayat bulmaktadır. *Hacker*ların hem kendi özgün, biricik karakterlerini ortaya koyabildikleri hem de paylaşım ve işbirliği içinde etkileşimle gelişebildikleri zorlayıcı ama yaratıcı bu eğitimi, üniversite eğitimine tercih etmek için çok sebebi bulunmaktadır.

*Hacker*lar, kendilerini virüs yazılımcıları, dolandırıcılık amaçlı şifre kırıcılar ve diğer tür bilgisayar korsanlarından ayırmak için onlara *cracker* adını takmışlardır (Himanen, 2001: Sayfa Numarasız Önsöz).

1980'lerin ortasında, *hacktivism* ilk defa kamuoyunun dikkatini çekmeye başladığında böyle bir ayrımın yapılması büyük önem taşıyordu (Coleman, 2013, s. 16). Ancak zaman içerisinde bu ayrım önemini olmasa da kamuoyundaki geçerliliğini yitirdi; *hacker* terimi *cracker*ları içine alacak şekilde genel bir kullanıma ulaştı. *Hacker*lar için herkesin bilgisini belli bir ifade özgürlüğü ya da demokrasi sorunu olmadan ifşa etmek, ele geçirdikleri bilgileri elektronik posta adreslerine spam mesaj gönderenlere satmak, kurumların sistemlerini ulusal güvenlik açığı ortaya çıkaracak şekilde çökertmek gibi *cracker* faaliyetlerinde bulunmamak varlıklarını sürdürebilmenin bir garantisidir. Bu konunun uzmanları bu ayrımı kendi söylemlerinde bu nedenle hala canlı tutmaya çalışmaktadırlar. Akgül, örneğin, “[a]z sayıda adam teknik becerisini kullanarak insanlık için bir şeyler yapmaya çalışıyor” dediği *hacker*ları yukarıda sayılan nedenlerden dolayı “[i]nsanoğlunun kahramanları” olarak görmektedir (Göker & Binark, 2013, s. 113).

*Hacker*ların *cracker*larla paylaştıkları bir özellik, eylemlerini gerçek isimlerini açıklamadan, anonim kalarak gerçekleştirmeleridir. Anonim kalmak internet kullanıcılarının meşru bir hakkıdır; fakat anonim kalma büyük bir sorumlulukla beraber gelmektedir. Leo Salter'e (2003) göre sorumlu davranma, Habermas'ın iletişim teorilerinin en az üzerinde durulan unsurudur (s. 138). Anonim kalmakla sorumlu davranmak arasındaki denge, *hack* eyleminin nasıl bir politik rejimde gerçekleştiği ile doğrudan alakalıdır; eğer rejim baskıcı ve totaliter ise *hacker*ların anonim kalmaları sorumluluk alma kapasitelerini etkilemez ama özgürlükçü liberal bir rejimde anonim kalıyorlarsa bu, ifşa edilen bilgilerin geçerliliğinden şüphe edilmesi ile sonuçlanabilecektir. Bu nedenle kamuoyu, açığa çıkan bilgilerin doğruluğunu kontrol etmeden (*fact checking*), güvenilirliğinden emin olmadan ve mevcut güç çatışmaları ile ilgisini araştırmadan *hacker*ların eylemleri sonucunda açığa çıkan bilgiler doğrultusunda harekete geçmemelidirler (Gurak & Logie, 2003, s. 26). İfşa edilen bilgilerin, doğruluk kontrolünden geçse bile, *doxa*-yıkıcı bir etki gösterebilmesi için önünde önemli bir kısıt bulunmaktadır; bilginin değeri *hacker*'ın öngördüğü kadar değil kamuoyunun benimseyip, anlayıp, tepki verdiği kadardır. Michel Foucault (1970) *Kelimeler ve Şeyler* kitabında, insanların gör-

dükleri ve anladıkları ‘şeyler’in içinde bulunduğu çağdaş entelektüel iklimden etkilendiğini savunur. Bilginin, hayat kalitesi artırıcı niteliğini fark edecek birey ve vatandaşlara ihtiyacı vardır. Akgül de bu durumu, “aç olduğunu bilirsin, hastaysan da bilirsin ama bilgi fakiriysen fark etmen mümkün değil, onun için biraz kültür alman lazım” sözleri ile açıklar (Göker & Binark, 2013, s. 124).

Sonuç

Dijital elektronik teknolojiler, bugün bilgi yaymada hız ve yoğunluk bakımından tarihsel olarak benzeri olmayan bir seviyeye erişmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin doğru ve yerinde kullanımı artık verimliliğin, rekabetçiliğin, yaratıcılığın ve gücün temel unsurları arasındadır (Castells, 2004, s. 12, 65). Bu unsurların gelecekteki yüksek öğretimin şekillenmesinde büyük rol oynadığından şüphe yoktur. Bugünkünden çok farklı bir şekil alacak geleceğin üniversitesini öngörebilme sorumluluğu ve buna göre konumunu belirleme öğretimin üyelerinin görevleri arasında yer almaktadır (Himanen, 2001, s. 131). Bu bağlamda, piyasaların müdahalesi kaçınılmaz bir unsur olarak kabul edilmeliyken bu müdahalenin müfredatlarda ve akademisyenlerin bağımsız araştırmalarında tam bir hakimiyet haline gelmemesi için açıkça topluma ait olan bilginin toplumun erişiminde olması giderek daha büyük bir önem taşıyacaktır (Roberts, 2007, s. 329). Böylesi bir gelecekte Mustafa Akgül’ün söylediği gibi “özgürlüklerimizi, daha katılımcı bir yapıyı, insan haklarını geliştirici bir yapıyı, insan haklarını geliştirici bir biçimde ve daha insanca bir yaşam için kullanmak üzere mücadele etmek gerekiyor” (Göker & Binark, 2013, s. 112).

Üniversitelerin bugünkü durumunu anlamada ‘zombi’ analogisi giderek daha açıklayıcı ve tanımlayıcı bir işlev görmektedir. Fantastik/bilim-kurgu romanlarda zombiler çoğunlukla hızla yaklaşan bir kıyametin belirtisi olarak ortaya çıkar (Harper, 2013, s. 29). Teknolojik gelişmenin yarattığı albenili sınıflar ve öğretme teknikleri, insanlığın insan olarak varlığını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu gerçeklerin peşinden daha ısrarlı ve becerikli bir şekilde koşabildiği anlamına gelmemektedir. Tam tersine, Plato’dan beri böylesi bir arayışın

destekçisi olması beklenen üniversiteler, günümüzde müfredatlarını kendine teknoloji, araştırma fonu ve insan kaynağı sunan piyasaların müdahalelerine açmıştır. Bu bir çeşit ölüm, yaklaşan bir kıyamettir. Yeni üniversite, geleneksel üniversiteye görünüm olarak benzese de gerçekte içerik olarak eğitim ve araştırma kapasitesindeki yozlaşma ve dış yönlendirmeler sonucunda ‘zombi’leşmiştir (Harper, 2013, s. 31). Eagleton (2015b), akademik çevrelerde çok yankı bulan ‘Üniversitelerin Yavaş Ölümü’ başlıklı makalesinde eğitimin elbette ki toplumun piyasalarda şekillenen ihtiyaçlarına cevap verir nitelikte olması gerektiğini belirtirken bu olgunun öğretim üyelerinin kendilerini bir ‘hizmet’ elemanı haline getirmesi gerekmediğini vurgular. 6 Temmuz 2015 tarihinde Birleşik Krallık’ta 126 öğretim üyesi hükümete yazdığı açık mektupta, akademisyenlerin üniversite ve piyasalar tarafından ‘KOBİ’ler şeklinde çalışmalarının beklenmesi ve “yeni, farklı ve zor” karşısından dehşete düşen öğrencilerin yüksek öğretimdeki standartları belirleyebilmesi eleştirilmiştir (Berg vd., 2015, s. 2). Bu açık mektup, güçlü ‘zombi’leşme karşısındaki zayıf yaşam belirtilerinden biri olarak kabul edilmelidir.

Büyük çaptaki ve hızlı teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak bilginin ‘ticari mal’ muamelesi görmeye başlaması ve teknoloji kullanımı ile kontrol edilmesi bir yandan üniversiteleri ‘zombi’leştirirken diğer taraftan kendini henüz ‘tüketici’ olarak görmeyen gençlerin, yine teknolojiyi kullanarak, başka türlü bir bireysellik, özgürlük ve kapasite arttırımı aramasına neden olmaktadır (Pearce & Tan, 2013, s. 145). Bu noktada *hackerlar*, gerçeğin peşinde, akademisyenlerden daha özgür, bağımsız ve cesur aktörler olarak önplana çıkarken hem kendi hem etkileşimde olduklarının eğitimlerini serbest, yaratıcı, kapasite arttırıcı bir alternatif müfredat çerçevesinde gerçekleştirirler. Yükseköğretimin içine düştüğü bu kriz belki de Heidegger’in önerdiği, Palto’nun Akademi’sinde ilk örneğini gördüğümüz türde bir öğretmen-öğrenci ilişkisinin yeniden kurulması ile aşılabilecektir (Thomson, 2005, s. 172). Plato’nun kendi sorduğu ontolojik sorulara diyalektik aracılığı ile öğrencilerini de dahil ettiği bir yöntemle yanıt araması gibi, Heidegger de, akademisyenin araştırması ile öğrettiği müfredatı, öğrenciyi de dahil edecek şekilde uyumlaştırmasının sınıf-

ta ontolojik önkabulleri ‘gerçek’ diye anlatmak yerine bu önkabulleri sorgulatmasını sağlayacağını söyler. Böylece aslında *hacker*ların çevirimiçi almayı tercih ettikleri, sorun çözme odaklı eğitim yenden üniversite bünyesine taşınabilir.

Kaynakça

Arendt, H. (1976). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harvest Book.

Ataç, C. A. (2014). ‘Ama Bilmediğiniz Çok Şey Var!’: Bilgi Edinme Hakkı, Şeffaflık, Sivil Toplum ve Hackerlar. *DoğuBatı*, 17 (69), 295-304.

Becher, T., Trowler, P. R. (2001). *Academic Tribes and Territories*. Buckingham: SRHE and Open University.

Berg, L. D. vd. (2015). Producing Anxiety in the Neoliberal University; *academia.edu*. <http://academia.edu/19714927/Producing-Anxiety-in-the-Neoliberal-University>

Bok: (1999). [ilk baskı 1978]. *Lying: Moral Choice in Public and Private Life*. New York: Vintage Books.

Bourdieu, P. (1988). *Homo Academicus* (P. Collier, Çev.). California: Stanford University.

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice* (R. Nice, Çev.) Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P., Eagleton, T. (1994). Doxa and Common Life: An Interview. Slavoj Zizek (Ed.), *Mapping Ideology* içinde (s. 265-277). London & New York: Verso.

Bradley, G. (2014). Social Informatics and Ethics: Towards the Good Information and Communication Society. Christian Fuchs ve Marisol Sandolval (Eds.), *Critique, Social Media and the Information Society* içinde (s. 91-105). London: Routledge.

Calhoun, C. (1994). Introduction: Habermas and the Public Sphere. Craig Calhoun (Ed.), *Habermas and the Public Sphere* içinde (s. 1-47). Boston: The MIT.

Carlson, G. S., Sosnoski, J. J. (2013). Infectious Textbooks. Andrew Whelan, Ruth Walker, Christopher Moore (Eds.), *Zombies in the Academy: Living Death in Higher Education* içinde (s. 157-172). Chicago: University of Chicago.

Castells, M. (2004). Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint. Manuel Castells (Ed.), *The Network Society: A Cross-Cultural Perspective* içinde (s. 2-65). Northampton, MA: Edward Elgar.

Clark, T. J. (2006). In a Pomegranate Chandelier. A Review of Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. *London Review of Books*, 28(18), <http://www.lrb.co.uk/v28/n18/tj-clark/in-a-pomegranate-chandelier>

Coleman, G. E. (2013). *Coding Freedom: The Ethics and Aesthetics of Hacking*. Princeton, NJ: Princeton University.

Crombie, I. M. (1963). *An Examination of Plato's Doctrines: Plato on Knowledge and Reality*. London: Routledge.

Deslandes, A., Adamson K. (2013). Zombie Solidarity. Andrew Whelan, Ruth Walker, Christopher Moore (Eds.), *Zombies in the Academy: Living Death in Higher Education* içinde (s. 67-78). Chicago: University of Chicago.

Eagleton, T. (2010). The Death of Universities. *Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/dec/17/death-universities-malaise-tuition-fees>.

Eagleton, T. (2015a). Interview. *Times Higher Education*. <https://www.timeshighereducation.com/features/interview-terry-eagleton/2017733.article>

Eagleton, T. (2015b). The Slow Death of the University, *The Chronicle of Higher Education*. <https://chronicle.com/article/The-Slow-Death-of-the/228991>.

Exposing Vehicle Emissions Problems Not New for University (2015). *Fox News*, 23 Eylül, <http://www.foxnews.com/leisure/2015/09/23/exposing-vehicle-emissions-problems-not-new-for-university>.

Eve, M. P. (2013). The Botnet: Webs of Hegemony. Zombies Who Publish. Andrew Whelan, Ruth Walker, Christopher Moore (Eds.), *Zombies in the Academy: Living Death in Higher Education* içinde (s. 105-118). Chicago: University of Chicago.

Felix: (2013). EAP Programmes Feeding the Living Dead of Academia. Critical Thinking as a Global Antibody. Andrew Whelan, Ruth Walker, Christopher Moore (Eds.), *Zombies in the Academy: Living Death in Higher Education* içinde (s. 189-202). Chicago: University of Chicago.

Foucault, M. (1970). *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. New York: Pantheon Books.

Fraenkel, C. (2012). *Philosophical Religions from Plato to Spinoza: Reason, Religion and Autonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goodman, A., Moynikon, D. (2015). *Cybersecurity, Encryption and the Golden Age of Surveillance. Democracy Now!* http://www.democracynow.org/2015/7/9/cybersecurity_encryption_and_the_golden_age .

Gökerk, G., Binark, M. (2013). Mustafa Akgül: Aktivistlere Şifreleme Tekniklerini Öğretmeliyiz. Ali Rıza Keleş, Yetkin Sal (Eds.), *Hack Kültürü ve Hacktivism: Mustafa Akgül'e Armağan* içinde (s. 103-125). İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği.

Gurak, L. J., Logie, J. (2003). Internet Protests, from Text to Web. Martha McCaughey, Michael D. Ayers (Eds.), *Cyberactivism: Online Activism in Theory and Practice* içinde (s. 25-46). New York & London: Routledge.

Habermas, J. (2003). Truth and Justification (B. Fultner, Çev.) Cambridge, MA: MIT.

Harper, R. (2013). 'Being' Post-Death at Zombie University. Andrew Whelan, Ruth Walker, Christopher Moore (Eds.), *Zombies in the Academy: Living Death in Higher Education* içinde (s. 29-39). Chicago: University of Chicago Press.

Heidegger, M. (2001). Phenomenological Interpretations of Aristotle: Initiation into Phenomenological Research (R. Rojcewicz, Çev.) Indianapolis: Indiana University.

Himanen, P. (2001). *The Hacker Ethic: And the Spirit of the Information Age*. New York: Random House.

Levy (1984). *Hackers: Heroes of the Computer Revolution*. New York: Anchor Press/Doubleday.

Loh, J. (2013). Inquiry into Issues of Trustworthiness and Quality in Narrative Studies: A Perspective. *The Qualitative Report*, 18, 1-15.

Mangematin, V., O'Reilly, P., Cunningham, J. (2014). Pls as Boundary Spanners, Science and Market Shapers. *Journal of Technology Transfer*, 39 (1), 1-11.

Maton, K. (2003). Reflexivity, Relationism and Research: Pierre Bourdieu and the Epistemic Conditions of Social Scientific Knowledge. *Space and Culture*, 6(1), 52-65.

McCaughey, M., Ayers, M. D. (2003). Introduction. Martha McCaughey, Michael D. Ayers (Eds.), *Cyberactivism: Online Activism In Theory and Practice* içinde (s. 1-21). UK: Psychology.

McGrade, A. S. (2003). *The Cambridge Companion to Medieval Philosophy*. Cambridge: Cambridge University.

Pagden, A. (2013). *The Enlightenment and Why It Still Matters*. New York: Random House.

Pearce, N., Tan, E. (2013). Virtual Learning Environments and the Zombification of Learning and Teaching in British Universities. Andrew Whelan, Ruth Walker, Christopher Moore (Eds.), *Zombies in the Academy: Living Death in Higher Education* içinde (s. 157-172). Chicago: University of Chicago.

Peters, F. E. (1967). *Greek Philosophical Terms: A Historical Lexicon*. New York: New York University.

Quill, L. (2014). *Secrets and Democracy: From Arcana Imperii to Wikileaks*. London: Palgrave, MacMillan.

Reuben, J. A. (1996). *The Making of the Modern University: Intellectual Transformation and the Marginalization of Morality*. Chicago: The University of Chicago.

Roberts, A. (2007). Transparency in the Security Sector. Ann Florini (Ed.), *The Right to Know* içinde (s. 309-336). USA: Columbia University.

Salter, L. (2003). Democracy, New Social Movements, and the Internet: A Habermasian Analysis. Martha McCaughey, Michael D. Ayers, *Cyberactivism: Online Activism In Theory and Practice* içinde (s. 117-144). UK: Psychology.

Schad, J. (2015). Interview: Terry Eagleton. *Times Higher Education*. <https://www.timeshighereducation.com/features/interview-terry-eagleton/2017733.article>

Scheiber, N. (2013). The Inside Story of Why Aaron Swartz Broke into MIT and JSTOR, *New Republic*. <https://newrepublic.com/article/112418/aaron-swartz-suicide-why-he-broke-jstor-and-mit>.

Schofield, M. (2007). The Noble Lie. Giovanni R. F. Ferrari (Ed.), *The Cambridge Companion to Plato's Republic* içinde (s. 138-164). Cambridge: Cambridge University.

Seung, T. K. (1996). *Plato Rediscovered: Human Value and Social Order*. Maryland: Rowman & Littlefield.

Skinner, Q. (1978). *The Foundations of Modern Political Thought. Volume I*. Cambridge: Cambridge University.

Slights, W. W. E. (1994). *Ben Johnson and the Art of Secrecy*. Buffalo & London: University of Toronto.

Strauss, L. (1978). *The City and Man*. Chicago: University of Chicago.

Surowiecki, J. (2015). Thinkers and Tinkerers: The Innovators Behind the Information Age. *Foreign Affairs*, 94(1), 77-85.

Tait, W. W. (2002). Noesis: Plato on Exact Science. David B. Malament (Ed.), *Reading Natural Philosophy: Essays in the History and Philosophy of Science and Mathematics* içinde (s. 11-31). Chicago: Chicago University.

Tarrant, H. (1996). Orality and Plato's Narrative Dialogues. Ian Worthington, (Ed.), *Voice into Text: Orality and Literacy in Ancient Greece* içinde (s. 129-147). Leiden: Brill.

Thomson, I. D. (2005). *Heidegger on Ontotheology: Technology and the Politics of Education*. Cambridge: Cambridge University.

Tigue, J. W. (1994). *The Transformation of Consciousness in Myth: Integrating the Thought of Jung and Campbell*. New York: Peter Lang.

Vegh, (2003). Classifying Forms of Online Activism: The Case of Cyberprotests against the World Bank. Martha McCaughey, Michael D. Ayers (Eds.), *Cyberactivism: Online Activism In Theory and Practice* içinde (s. 71-95). UK: Psychology.

Weber, (2004). *The Success of Open Source*. Massachusetts, CA: Harvard University.

Whelan, A., Walker, R. ve Moore, C. (2013). Introduction. Andrew Whelan, Ruth Walker, Christopher Moore (Eds.), *Zombies in the Academy: Living Death in Higher Education* içinde (s. 3-8). Chicago: University of Chicago.

Wilken, R., McCrea, C. (2013). University Life, Zombie States and Reanimation. Andrew Whelan, Ruth Walker, Christopher Moore (Eds.), *Zombies in the Academy: Living Death in Higher Education* içinde (s. 39-52). Chicago: University of Chicago.

Wood, J. L. (2004). The Measure of the Good Life: Reflections on Philosophy as a Practical Affair. Alison Cashin, Jakub Jirsa (Eds.), *Thinking Together: Proceedings of the IWM Junior Fellow Conference* içinde (s. 1-13). Vienna: IWM

Wright, W. A. (2015). *Calvin's Salvation in Writing: A Confessional Academic Theology*. Leiden: Brill.

İnternetin Ortak Alanları ve Dijital Çitleme

Nazlı Bülay Doğan ve Şevket Uyanık

Giriş

Emeğe dair bir derlemenin içinde internetin baskılayıcı yapısından ve özgürleştirici potansiyelinden bahsetmek, ilk bakışta konunun dışına çıkılıyormuş izlenimi veriyor. Ancak biz, emek ile internetin bu tehlikeleri ve potansiyelleri arasında bir bağ olduğunu düşünüyoruz ve bu bağı sağlam bir biçimde kurmak adına, konumuza girmeden önce, emeğin dijital teknolojiler, özellikle de internet teknolojisi açısından nasıl değiştiğini, dönüştüğünü tek bir kavram üzerinden açıklamaya çalışacağız. Bu kavram elbette ki, eleştirel medya çalışmaları literatüründe üzerinde oldukça tartışılan proletarya kavramıdır.

Marx ile Engels'in (2008) klasik tanımıyla proletarya, yaşamak için emek gücünü satmak zorunda olan sınıftır (s. 48). Tam da bu tanım sebebiyle proletarya, sadece çalışan kesimlerle sınırlandırılmayacak kadar geniş bir kavramdır. İşsizler, emek döngüsünün dışına atılmışlar ve hatta sermayedara kâr sağladığının farkında olmadan ücretsiz emek harcayanlar bile, bu kavramın kapsama alanındadır. Günümüz eleştirel düşüncesinde de proletarya kavramı, biçim değiştirerek var olmayı sürdürmektedir. Bilişim ve iletişim teknolojileri (BİT) üzerine olan literatüre baktığımızda, "sibertarya" (Huws, 2004) ve "siber-proletarya" (Dyer-Witthof, 2015) kavramları bunlardan bazılarıdır. Bu kavramların oluşumdaki amaç, BİT'in emek üzerindeki etkilerine dikkat çekmektir. BİT'in etkisi sadece var olan emek biçimlerini de-

giştirip dönüştürmekle sınırlı değildir. Bu teknolojiler aynı zamanda yeni çalışma biçimlerini ortaya çıkarıp, var olanları da ortadan kaldırmaktadır. 1970’lerden bugüne, küresel sermayenin hareketlerini mümkün kılan esnek üretimin, dolayısıyla esnek çalışmanın var olmasını sağlayan unsurlardan biri, BİT’tir. Shenzhen’deki ucuz dijital aygıt üretim bantları ile Silikon Vadisi’nde güvencesiz taşeron çalışma alanları, Hindistan’daki çağrı merkezleri ile Güney Amerika’daki koltan madenleri ve hatta kullanıcılarının ücretsiz emeğini sömüren sosyal paylaşım siteleri, BİT’in oluşturulmasını kolaylaştırdığı güvencesiz çalışma mekanlarından sadece bazılarıdır.¹

Teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesiyle birlikte çalışma yaşamının “hafifleyeceği”, çalışma saatlerinin kısalcacağı ve emek sömürüsünün azalıp bazı kemikleşmiş endüstriyel işlerin yok olacağı düşüncesi bugüne kadar süregelen egemen söylem olmuş olsa da, yukarıda tek bir kavram üzerinden kısaca bahsettiğimiz eleştirel literatür, egemen söylemin aksine teknolojiyle beraber emeğin uğradığı tahribatı açıkça ortaya koymaktadır.

Bizim bu çalışmamızda inceleyeceğimiz ise, emeğin uğradığı tahribatın siyasi boyutlarıyla ilgili kısmıdır. BİT ile böylesine değişen ve dönüşen üretim ilişkileri, elbette ki bunun en büyük araçlarından biri olan interneti de dönüştürmüştür. Toplumsal hareketler perspektifinden bakıldığında internet, mülkiyet biçimlerinin yeniden üretildiği, hem yeni olanaklar tanıyan bir ütopya hem de gözetleme ve kontrolün son safhasına ulaştığı bir distopya haline gelmiştir (Andrejevic, 2014). İnternet bir yandan iletişimin, bilgi dolaşımının ve kendini ifade etmenin yeni araçlarını sağlarken diğer yandan her türlü iletişimin gözetlendiği, insanların fişlendiği ve istenildiği zaman veri madenciliği ile sınıflandırmalar yapıp bireylerin reklam panolarına dönüştürüldüğü bir taban da oluşturmaktadır. Kısaca artık “big data [büyük veri]” çağında yaşamaktayız ve bilgiye ulaşmak, hem iktidar hem de mücadele için hiç olmadığı kadar önemli hale gelmiştir.

Bilgiye ulaşmanın önemini anlamak için bu yazı boyunca, internetin -hem mücadele hem de iktidar açısından- birkaç farklı veçhesini

¹ BİT’in emek biçimleri üzerindeki etkileri konusunda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Dyer-Witford, 2015.

inceleyeceğiz. Görsel-işitsel bilgiden akademik bilgiye, kişisel verilerden devlet sırlarına, birbirinden apayrı gözüken birçok bilgi kategorisi, internetin 0 ve 1’lerden oluşan dünyasında aynı iki prensip temelinde ayrılıyor: paylaşım ya da kapatma; ortaklaştırma ya da çitleme.

Yazıda verilen örneklerle bakıldığında, hangisinin ütopya hangisinin distopya olarak görüldüğü, hangisinin mücadele hangisinin iktidar aracı olduğu birbirine karışmaktadır. Tüm bunlarda bize rehber olacak kuramsal çerçeve, “ortak alanlar mücadelesi” olacaktır. Yazıda kullanılacak yöntemde, farklı internet araçlarının tanıtımı, iktidar ve mücadele tarafından nasıl kullanımlara sahip oldukları ve bu kullanımların, ilksel birikim, çitleme ve ortak alanlar kavramlarıyla nasıl bağlar kurduğu ile ilgili bölümler izleyecektir. Bu yazı boyunca cevaplamaya çalıştığımız ana soru şudur: İlksel birikim, kapitalist üretim biçiminin çıkış noktasıysa şayet, bu, günümüz geç kapitalizmdeki sermaye birikim süreçlerini anlamak açısından bize nasıl fayda sağlayabilir? Bu soruya nihai olmasa da ufak cevaplar vermek amacıyla oluşturduğumuz çalışmada, internetin hem çitleme hem de çitlerin yıkılması açısından ikili potansiyelini yeni medyanın kullanımı, sızıntı gazeteciliği, hacker gruplarının toplumsal mücadeledeki yeri ve çeşitli dosya paylaşım deneyimleri üzerinden incelemiş olacağız.

1. İktidarın Uzun Elleri

“Elimizdeki en önemli özgürleşme aracı olan internet, totaliterliğin bugüne dek görülmedik düzeyde tehlikeli bir yöntemi haline geldi. İnternet insan uygarlığı için bir tehdit arz ediyor” (Assange vd., 2012). Bu sözler sızıntı gazeteciliğinin en önemli figürlerinden Wikileaks’in kurucularından Julien Assange’a ait.

Doğası gereği potansiyel eğilimleri güçlendiren internet, zaman ve mekan sınırlamalarının ortadan kalktığı, iki yönlü ve eş zamanlı bilginin dolaşıma sokulduğu bir sistemdir. Bu sistem, katılımcı ve ulaşılabilir bir iletişim sistemidir. Öte yandan bilgi ve internet teknolojileri sürekli gelişirken insanları da değiştirip dönüştürmektedir. İnternet üzerinde insanların günlük iletişim biçimleri yeniden kurgulanırken, daha önce birbirleriyle iletişim kurmamış gruplar da sosyal ağlar üze-

rinden ilişki kurmaktadır. Fakat bu ilişkiler sistemi ve iletişim ortamları çoğu zaman kimi tehlikeler barındırmaktadır. Küresel isyan eylemlerinin tümünde görünen, bizim de Gezi Parkı Direnişi esnasında bizzat şahit olduğumuz, örgütlenmek ve haberleşmek adına kullanılan yeni medya araçlarının, polis teşkilatı -ve diğer devlet birimleri- tarafından izleme ve fişleme aracına dönüştüğüdür. Çünkü polisin hedef aldığı şey tam da insanın etkinliğidir (Foucault, 2013, s. 274), bu her türlü etkinlik olabileceği gibi dijital eylemlilik de bunlardan biridir. Öte yandan Çin’deki sansürü ve internet polisliğini incelediğimizde (Arıcan, 2014), Türkiye’nin de bu yönde sağlam bir irade göstererek faaliyetlerine devam ettiğini söyleyebiliriz.

Meseleye teorik yönden baktığımızda, karşımıza elbette ki Jeremy Bentham’ın gözetim kavramı çıkıyor. Bu kavram, Bentham’ın Fransız Devrimci Millet Meclisi tarafından 1791 yılında basılan *Panoptikon* adlı kitabında şöyle tanımlanır; “Bugüne kadar örneği görülmeyen, insan zihni üzerinde zihinsel iktidar elde eden yeni bir yöntem” (Matelart, 2012, s. 13). Vatandaşlar mahremiyetlerini gittikçe yitirirken ve yine tüm hayatlarımız çevrimiçi vaziyette devletler, şirketler ve kurumlar tarafından rahatça izlenirken, yöneten iradeler gittikçe daha merkezi ve totaliter bir hale bürünüyor. Gözetim doğrudan, kişisel ve oldukça müdahaleci boyutlara ulaşmış durumda ve bu durum daha da artacak (Standing, 2014, s. 231). Tüm devletlerin internette gözetimi kendilerine görev edinmeleri, tam da sosyal ve ekonomik sistemin bu ağa entegre olduğu ve toplumsal hareketlerin internetle bütünleştiği zamanda geldi. Fakat Wikileaks sızıntıları, Anonymous gibi hacker grupları ve vatandaşların otoriter şiddeti “kaydetmesi” sayesinde, gözetlenemeyen panoptikonun -ya da big brother’ın- bir kısmı gözetlenebilir hale gelmiştir. Bu mücadele perspektifini ikinci kısım olan mücadeleler kısmında inceleyeceğiz.

İktidarın elleri sadece devlet ve güvenlik güçleri yoluyla değil, aynı zamanda sermaye aracılığıyla da internet üzerinde gezinmektedir. Dallas Walker Smythe (1977), 1977 yılında yazdığı “Communications: Blindspot of Western Marxism” başlıklı makalesinde, kitle iletişim araçlarının sadece kapitalist sistemi bir arada tutmaya yarayan ideolojiyi üretmediklerinin; aynı zamanda bu araçların, sermaye için hangi

ekonomik işlevlere sahip olduğunun, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde nasıl roller aldıklarının da anlaşılması gerektiğinin altını çizer (s. 1). Bu işlev ve rolleri anlamak için kullandığı kavram ise, “seyirci metası [audience commodity]” kavramıdır. Smythe (1977), kavramı açıklarken bunun, reklamcının üreteceği ürünün pazarlanması için satın alınan ve kullanılan geçici [non-durable] özellikte bir mal olduğunu belirtir (s. 6). Seyircilerin ürettiği bu emek sayesinde, reklamcı tüketici alışkanlıklarını belirler. Facebook kullanıcıları arasındaki iletişim, kullanıcılar hakkında kişisel ve sosyal enformasyon çokluğu yaratır ki bu enformasyon, sanal olarak tüm tüketici endüstrilerindeki şirketler için giderek daha değerli hale gelen ve reklamcılık, halkla ilişkiler ve pazarlama uzmanlarının hevesle peşinden koştuğu enformasyondur (Fisher, 2014, s. 132). Ayrıca Facebook, kendiniz hakkında yanlış bilgiler vermenizi engeller ve iletişim bilgilerinizin sürekli yeni ve güncel olmasını hatırlatır. Facebook gibi sosyal paylaşım siteleri, izleyici ve kullanıcı emeğinin sömürüldüğü, gönüllü işçilerin -yani biz kullanıcıların- içerik sağladığı, enformasyonun iletişim ve sosyallik aracılığıyla üretildiği bir fabrikayı (Fisher, 2014, s. 131) andırmaktadır.

Seyirci metası kavramına geri dönersek, talebin yaratılması sürecinde çok önemli olan bu aşama, günümüzde de varlığını sosyal paylaşım siteleri aracılığıyla sürdürmektedir. Christian Fuchs (2012), Dallas Smythe’in incelemesine dair yazdığı çalışmada, Facebook ve Twitter’ın bu özelliğine dikkat çekmektedir (s. 703). Bu siteler, içeriği ya da erişimi bir meta olarak satın almaz, ancak meta üretiminin dışında da yer almazlar. Kullanıcılara sağladığı iletişim aracının karşılığında örnekteki sosyal paylaşım siteleri, kullanıcı bilgilerini metalaştırır. Ancak kullanıcıların emeği ile oluşan bu meta için siteler ile kullanıcılar arasında modern bir ücret ilişkisi oluşmaz, yani kullanıcılara emekleri karşılığında bir para verilmez. Kullanıcılara bu emek karşılığında verilen -daha önce de bahsettiğimiz gibi- ücret değil, özel bir tür iletişim aracına sahip olmak olur. Bu tarz sosyal paylaşım sitelerinde kullanıcıların yaptığı tüm hareketler, o sitelerin şirketleri için değer üretmektir (Scholz, 2010, s. 242); ancak kullanıcılar bu emekten doğan kârdan faydalanmazlar. Bu karşılıksız emekten doğan kârlılık sebebiyle internet, her ne kadar P2P (peer-to-peer [eşler arası]) dos-

ya paylaşımı gibi unsurlar açısından tehlikeler barındırsa da, sermaye açısından değerli bir kaynaktır. Castells (2003), bu ikililiği çok yalın bir şekilde özetlemiştir (s. 21):

Kitlesel öziletişim ister bireysel ister kolektif olsun, toplumsal aktörün toplumsal kurumlar karşısındaki özerkliğinin inşasına yönelik teknolojik platformu sağlar. Hükümetlerin internetten korkmasının sebebi budur; şirketlerin internetle bir aşk-nefret ilişkisi içinde olmasının, bir yandan internetin özgürlük potansiyelini sınırlarken (örneğin dosya paylaşım ya da açık kaynak ağlarını denetlerken) bir yandan onu kullanarak kar elde etmeye çalışmalarının sebebi de budur.

Kendi tartışmamıza dönersek, seyirci metasının sosyal paylaşım sitelerinde de var olması, onların da “çitlenmiş alanlar” olduğuna işaret eder. Erişim serbestliği, bu alanların kamusal ya da ortak alanlar olması anlamına gelmez. Başlarda “bedava” olan hizmetlerin zaman geçtikçe bedelli hale gelmesi de, yeni sömürü ve mülksüzleştirme düzeninin bir parçasıdır.² Çalışmamızın ikinci kısmı olan mücadele perspektifini incelerken, çitlenmiş ve ortak alanlarla ilgili tartışmamızı daha da detaylandıracağız.

Birçok insan, Facebook’u kendi ekonomik (ve sosyal, duygusal) kazançları için kullanmaktadır. Ancak, yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi, kullanıcılar asıl meta üretimine ve buradan doğan kazançla hiçbir şekilde ortak değildir. Çitlemeyi yok edecek şey, Facebook’u farklı ekonomik kazançlar için kullanmak değil, bu çerçeveden tamamen çıkarmaktır. Bu da bir yandan bu platformları siyasal, toplumsal amaçlarla kullanmak; diğer yandan ise benzer başka platformlar (özgür ve açık platformlar) üzerinden bu hareketleri sürdürmek olmuştur.

İktidarın kendini var ettiği bir başka alan ise fikri mülkiyet haklarıdır. Aslında fikri mülkiyet hakları ve bu hakların korunması amacıyla konulan sınırlamalar, internetle sınırlanamayacak kadar çoktur. Sağlıktan eğitime, toplum hayatını derinden etkileyen birçok alanda, fikri mülkiyet hakları rejimi büyük oranda yerleşmiştir ve bu rejimin negatif etkileri gözlemlenebilmektedir.

Fikri mülkiyet hakları, Boyle (2003) tarafından “aklın [ürettiği] soyut ortak alanların çitlenmesi” olarak kavramsallaştırılır (s. 37). Ona

² “Bedava” kavramı üzerine detaylı bir inceleme için bkz. de Anderson, 2009.

göre fikri mülkiyet hakları, kapitalizmin doğuşunda yer alan ve proleter yığınların oluşmasına sebep olan birinci çitleme hareketinden sonra gelen ikinci çitleme hareketidir. Bu ikinci çitleme hareketinde de tıpkı birincisinde olduğu gibi, daha önceden meta olarak düşünülemeyecek ortak mülke ait şeyler, artık meta olarak çitlenirler. Burada ulaşımın engellendiği şey toprak değil fikirlerdir. Çitleme hareketlerinin süregelen niteliği ile ilgili anlamlı tartışmalar bulunmaktadır. Ancak biz bu çalışmada, fikri mülkiyet hakları rejimini bu hareketin devamında gördüğümüzü söylemekle yetinip bu tartışmalara çok fazla girmeyeceğiz.³

Fikri mülkiyet hakları üzerine eleştirel çalışmalarda bulunan birçok araştırmacı, fikri mülkiyet hakları rejiminin ranta dayalı bir ilksel birikim sürecine benzerlik gösterdiği konusunda hemfikirler. Bu araştırmacılardan başka biri olan May (2010), benzer şekilde “bilginin çitlemesi” olarak kavramsallaştırılan bu süreçte, aslında paylaşım yoluyla azalmayan, dolayısıyla aslında meta olma özelliğine sahip olmayan bilginin, piyasaya uygun hale gelmesi için suni olarak kısıtlığa maruz bırakıldığını iddia eder. Bilginin iletilmesi ya da kopyalanması yoluyla, ne bilgiyi veren ne de alan tarafında hiçbir eksiklik olmuyor, tam tersine ortaya büyük bir değer çıkıyor. Sermayenin rant elde etmesine engel olan bu durum, ancak suni kısıtlı durumda tersine çevrilebiliyor. Sonuç olarak da fikri mülkiyet taraftarlarının temel argümanlarını boşa çıkaran bir biçimde, fikri mülkiyet hakları rejimi, gelişmeyi ve araştırmayı teşvik etmek yerine bunları zorlaştıran - hatta bazı koşullarda imkansızlaştıran - bir etmen haline geliyor.

Gerek açık yazılım, jenerik (muadil) ilaç gibi yasal sınırları aşmayan, gerekse de genel olarak “korsan” sıfatını alan gayri resmi yollar, bu fikri mülkiyet hakları rejimine karşı çıkma biçimleridir. Bu mücadele biçimleri de, yine ikinci kısımda detaylı bir şekilde incelenecektir.

Mücadele Yolları

Mücadele yollarını incelerken, iktidar ile aynı şemayı izleyeceğiz. Bu nedenle ilk mücadele yolumuz, iktidarın devlet ve sermaye kontrolü için kullandığı sosyal paylaşım siteleridir. Bu sitelerin mücadele

³ Çitlemenin sürekliliğine dair tartışma için bkz. Harvey, 2004; De Angelis, 2014.

yolu için de kullanılabileceğini yakın tarihli birçok toplumsal hareket kanıtlamıştır. Klasik çitleme hareketinde en büyük sorun, erişilebilirliğin ortadan kaldırılması iken, internet üzerindeki çitlenmiş alanlarda erişilebilirlik bir sorun değil. Bu nedenle toplumsal mücadele bu alanların yeniden topluma -ya da kamuya- açılması üzerinden gelişmez. Sorun olan ve mücadele edilen husus, kullanıcı bilgilerinin kullanıcıların iradesi dışında iktidar mekanizmaları tarafından paylaşılmasıdır. Bu mücadele içinde toplumsal hareketlerin, sosyal paylaşım sitelerinin erişilebilirliğini kendi lehlerine çevirip onu bir silah olarak iktidara yönelttikleri olmuştur. Arap Baharı, Öfkeli, Occupy, Gezi ve 2010 sonrası filizlenen daha birçok hareketin bize gösterdiği, tam da bu olmuştur. Başka bir deyişle, kullanıcıların bu sitelere harcadığı zaman ve emeğin, piyasa için kullanıldığı, Facebook gibi büyük şirketlerin alanı, girişi ücretsiz olsa da çitlenmiş alanlardır. Bu alanları mücadele araçları olarak kullanmak ise, bu çitleri yıkmak anlamına gelir. Bu büyük sosyal medya şirketlerinin çoğunda hesap açmak ve içerik paylaşmak tamamen ücretsizdir çünkü kişisel verilerinizi kullanır.

Mücadele örnekleri üzerinden gidecek olursak, dijital çitleri yıkanların başında, interneti etkin şekilde kullanan, adını 1910 Meksika Devrimi'nin liderinden, yani köylülerin topraklarını kaybetmesi üzerine, toprak ağalarına karşı komünal toprak sahipliğini yeniden kurmayı amaçlayan hareketin öncüsü olan Emilio Zapata'dan alan Zapatista Hareketi gelir. *Samizdat*⁴ anlayışını internete uyarlayarak etkili olmayı düşünen Zapatistalar, seslerini duyurmak için interneti etkin bir şekilde kullanmıştır. *Floodnet*⁵ kaynaklı hacktivist hareketlerin tohumu buralarda atılmış, yerlilere yapılan kıyımı uluslararası boyutta duyurmanın, bunları gizleyen medyayı bloke etmenin, hükümete ait iletişim kanallarını tıkamanın yolu, bu tarz girişimlere dayanmıştır. EZLN'nin internet araçlarını kullanımı, kendi hükümetleri üzerinde bir baskı unsuru yaratma istemlerine dayanır.

⁴ Sovyetler Birliği'nde gizlice yazılan, çoğaltılan ve dağıtılan, genellikle hükümetin uygulamalarını eleştiren metinler. Samizdat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Komaromi, 2004.

⁵ Zapatista hareketini destekleyen ve Digital Zapatismo olarak adlandırılan eylem türünü ortaya koyan The Electronic Disturbance Theater adlı grubun yaptığı, web sitelerini tekrar tekrar "istemeye" dayalı bir tür *distributed denial-of-service (ddos)* [dağıtık hizmet engelleme saldırısı] aracı.

Bir diğer örnek olan Seattle Eylemleri'ne baktığımızdaysa, Eleştirel Sanat Topluluğu hacktivizmini görürüz. Bu mücadelede, politik eylemlerin ve kodun birleşmiş gücü, sanal metinlere dönüşmüş ve bu metinlerle konuşan “elektronikleşmiş aktivizm” olarak tanımlamıştır. Bu tanım ve internetle bütünleşen politik hareketler, ilk kez 1999 Seattle Eylemlerinde bu kadar görünür ve etkin olmuştur

2010 sonrası halk hareketlerinde de sosyal paylaşım sitelerinin çok çeşitli amaçlar doğrultusunda kullanıldıklarını görebiliriz. Bunlardan en önemlileri, örgütlenme ve sesini duyurma amaçlarıdır. Occupy Wall Street (OWS) protestolarında Twitter'ın rolü üzerine yapılan bir incelemede, tüm örgütlenmelerin üç temel prensibi olduğundan bahsedilir; kaynak mobilizasyonu, kısa-dönemli dış koşullara cevap verebilirlik ve uzun-dönemli koordine değişim ve yeni koşullara adaptasyon (Agarwal vd., 2014, s. 647). Bu çerçevede Twitter'ın, OWS protestoları sırasında bu prensiplere karşılık gelen bir araç olduğu iddia edilir (Agarwal vd., 2014, s. 649).

Arap Baharı üzerine de sayısız inceleme yapılmış ve bu toplumsal eylemlilik sırasında internet araçlarının kullanımı araştırılmıştır. Aynı dönemde patlak veren diğer ayaklanmalarda olduğu gibi burada da, Youtube ve Facebook gibi sosyal paylaşım sitelerinin, olayları bildirmek ve seslerini duyurabilmek için eylemciler tarafından yoğun bir biçimde kullanılan alternatif medya kanalları haline getirildiği inkar edilemez (Al-Rawi, 2014, s. 917). Ancak Arap Baharı'nda sosyal medyanın önemine vurgu yapılırken, var olan siyasi taleplerin ve toplumsal sorunların ikincilleştirilmesi de eleştirilen unsurlardan biridir. Dean'e atıfla Dyer-Witthford (2015), bu durumu, “yüksek teknoloji kapitalizmini” haklı çıkarırcasına onun *gadget*larını [teknolojik oyuncaklar] överek dikkati ondan kaynaklanan sorunların eleştirisinden uzaklaştırmak olarak yorumlar (s. 152). Biz de bu eleştiriye haklı bularak, sosyal paylaşım sitelerinin toplumsal hareketlerde kullanımı “çitleri yıkma” potansiyeli taşısa da, toplumsal hareketlerin sadece seçtikleri mücadele yollarıyla değil -var olan düzene eleştirileri ve amaçları ile birlikte- içeriğinin de böyle bir eleştiri potansiyeli taşıması şartıyla gerçekten özgürleştirici olabileceğini düşünüyoruz.

Bir diğere mücadele alanı, gizli, ulaşılması zor ama hepimizin hayatını derinden etkileyen devletlere ait bilgilere ulaşım ile ilgilidir. Bu kez mücadele, bu bilgilerin ifşasına dayanır. Sızıntı gazeteciliği bu ifşanın bir diğere adıdır. Sızıntı gazeteciliği alanındaki en bilinen örnek Wikileaks'tir. Wikileaks'in temel fonksiyonu, kurumsal ve endüstriyel medya düzenini bozarak bilginin dolaşımı önündeki engelleri yıkararak, onların yanından dolaşarak iktidar odaklarının kirliliğini ifşa etmektir. Adem-i merkeziyetçi ve göçebe yapısıyla hakikatleri kamusalallaştırarak otoritelerin sınırsız kudretlerini çökerten Wikileaks'in, bir anlamda çitlenmiş bilgileri/belgeleri kamuya açarak özgürleştirdiğini söyleyebiliriz. Wikileaks ve diğere sızıntı gazeteciliği örnekleri, haber alma özgürlüğü kapsamında düşünüldüğünde medya mevhumunu kamusal fayda açısından doğru yerine yerleştirmektedir.

Wikileaks ile ilgili tartışmalarda, temel karşıtlıklardan biri ifade özgürlüğü ile toplum güvenliği arasına konulmuştu. Wikileaks'in faaliyetlerini ifade özgürlüğü olarak niteleyen ve bu nedenle savunan hareketlerden biri de hacktivistler olmuştur. Bu örneklerden en bilineni, Wikileaks'in önünü kesmeye çalışanlara karşı Anonymous grubunun mücadele etmesidir. Wikileaks bir hacker platformu değildir ancak, bilindiği kadarıyla Suriye Dosyaları ve Stratfor belgeleri gibi sızıntılar, Anonymous gibi gruplarla işbirliği yapılarak kamuya açılmıştır.

Bir başka deyişle, hacktivist gruplar sadece Wikileaks'e saldırılar başladığında duruma dahil olmamışlar, en başından beri devletlerin sakladığı bu bilginin özgürleşmesi için Wikileaks'e destek olmuşlardır. Durumun özeti biraz da John Perry Barlow'un 2010'ların sonuna doğru dediği gibi: "İlk ciddi enformasyon savaşı başladı. Savaş alanı Wikileaks, sizler de ordularsınız" (Svensson ve Satter, 2010). Öte yandan Anonymous da kendisini ordu olarak ifade etmektedir. Anonymous'un Wikileaks'e verdiği destek, ABD'nin baskıları sonucunda Wikileaks'in bağış faaliyetlerinin yürütüldüğü merkezi finans sistemleri olan PayPal, VISA, Master Card gibi ödeme sistemlerinin durdurulmasına karşı yaptıkları eylemlerle başlamıştır. Anonymous'un küresel çaptaki isyan eylemlerine verdikleri destekler, Stop Online Piracy Act (SOPA), Protect IP Act (PIPA) ve Anti-Counterfeiting Trade Agreement (ACTA) gibi

interneti ve telif hakkı lobilerinin isteklerine karşı verdikleri mücadeleler, ABD’de bu yasaları destekleyen politikacıların teşhir edilmesi gibi faaliyetler ve yine Türkiye’deki internet yasaklarına yönelik *#opTurkey* eylemleri adının daha da duyulmasını sağlamıştır.

Türkiye’de de Redhack, Reyhanlı belgelerinden (Bianet, 2013) YÖK ile ilgili belgelere (Muhalefet, 2013) ve son olarak da bir bakanın özel maillerinin sızdırılması (İmctv, 2016; Diken, 2016) ile aslında kamuyu ilgilendiren ancak devlete ya da devleti temsil eden kişilere ait olan bilgileri kamuyla paylaşmışlardır. Ancak Redhack’in bilgi sızdırmaları örneğinden de görülebileceği gibi, bilgi sızdırma eyleminin kendisi her zaman için toplumsal bir harekete karşılık gelmemektedir. YÖK belgelerinin sızdırıldığı dönemde, üniversiteli gençlerin birkaç eylemliliği olmuşsa da (Havadis16, 2013), genel olarak bilgi sızdırma eylemleri Türkiye özelinde toplumsal bir hareketliliğe nadiren sebep olmaktadır.

Son bahsedeceğimiz mücadele alanı ise, diğerlerine göre daha gri bir alan olan “korsanlıktır”. Bu alanı daha gri olarak nitelememizin sebebi, diğer mücadele biçimlerinden farklı olarak işin içine kişisel kazanç gibi konuların da girmesidir. Ancak bu durum, korsanlığın da bir başka mücadele biçimi olarak görülmesine engel teşkil etmemektedir.

“Korsan” ya da “korsanlık,” günümüzde farklı kullanımlara açılan ve farklı anlamları içinde barındıran kavramlardır. Yakın dönemde etik anlayışın eksenini kaydırmak için bilinçli bir şekilde olumsuz anlamıyla kullanılan kavram, bundan bir dönem önce, yazarların ve yayıncıların haklarını elinden alan ticari üretimlere verilen isimdi. Şimdilerde ise kişisel kullanımlar ve paylaşımlar ya da gizlenen bilgileri açığa çıkarmak aynı isimle çağrılır oldu. Korsanlık, deniz korsanlığının ilk kullanıldığı zamanlardan yüzyıllar sonra bir kez daha -ve belki de daha kuvvetli bir biçimde- sıradan insanların gündelik hayatlarının bir parçası olmuştur. Bu sefer korsanların cirit attığı tehlikeli sular, internetin dipsiz dehlizleridir. Bilgisayar korsanları internette size ait olan her şeyi çalabilir: mail adresleriniz, banka hesaplarınız, kişisel fotoğraflarınız. Sürekli bir bombardıman altında, bilgisayar korsanlığına karşı savaşılmaması gerektiği, aksi takdirde bu korsanların siber saldırılarının

büyük güç kesintilerine sebep olabileceklerine dair istihbarat örgütü toplantıları yapılmaktadır. Bu karşı-propagandanın altında yatan ve hiç de gizlenmeden yapılan ise, aslında serbest dosya paylaşım kültürü dahil olmak üzere korsanlığın altında bulunan birçok etkinliğin, sermaye döngülerine verdiği zarardır. Bu nedenle, bu paylaşım geleneğinin korsanlık olarak sunulmasının hegemonik bir çerçeve olduğunu unutmamalı ve bu çerçevenin ötesine gitmeyi denemeliyiz.

Mylonas'ın Selanik'teki P2P program kullanıcıları ile yaptığı görüşmeler üzerinden hazırladığı çalışma ve vardığı nokta, bu çerçevenin paylaşım üzerinden nasıl kırıldığını anlamamıza yardımcı olabilir. P2P paylaşım sitelerinin kullanıcılarının gözünde bu siteler -her ne kadar bu siteler resmi olarak yasadışı kabul edilse de- aslında toplumsal yararı olan ve “ortak yarar [common good]” ilkesine dayanan oluşumlardır. Dahası, piyasa tarafından sunulan tüketim kültüründen farklı bir kültür oluşturan P2P siteler aracılığıyla internet, bir özgürlük, deneyimleme, işbirliği ve oyun alanı olarak tanımlanmaktadır. Mylonas'a (2012) göre, P2P paylaşım sitelerinin ortaya koyduğu piyasa dışı tüketim kültürünün, daha eski kültürel değişim pratiklerine dayanan bir meşruiyeti bulunmaktadır.

Aslında bu meşruiyet sadece geçmişe değil, günümüzde hala devam eden piyasa-dışı ekonomi pratiklere de dayanmaktadır. “Hediye ekonomisi” olarak da kavramsallaştırılan bu olgu, Gibson-Graham'ın (2006) çalışmasında da başka birçok çalışmada da incelenmiştir. Stavrides ile yapılan söyleşiden yararlanırsak: “Paylaşabilmemiz için armağanlar vermemiz gerekli”dir (de Angelis & Stavrides, 2013). Yunanistan'daki ortak alanlar deneyimi ile ilgili yaptıkları çalışmada Kioupkiolis & Karyotis (2014), bu tarz piyasadan ve kapitalist üretim ilişkilerinden farklı ekonomileri, toplumsal ekonomi ve/veya dayanışma ekonomisi olarak görürler. Aralarındaki ayrım biraz muğlak olsa da, ikisinde de kâr maksimizasyonu yerine toplumsal gereksinimlerin karşılanması ilkesi birincil koşuldur. Dayanışma ekonomilerinin farkı, bu toplumsal gereksinimlerin karşılanmasına dair ilkede “sermayeden ve onun imtiyazlarından bağımsız bir toplumsal temel” yaratma kapasitesi de bulunmaktadır.

O halde sorumuz şudur: P2P paylaşım pratikleri, kapitalist hegemonyanın dışladığı ya da marjinalize ettiği farklı ekonomik pratiklerden biri olarak görülebilir mi? Daha da ilerisi, bu pratikler bir dayanışma ekonomisi oluşturabilirler mi? Son olarak da, bu pratiklerin kapitalist hegemonyayı kırma güçleri var mıdır?

Mylonas (2012), incelemesinde P2P pratikleri olumlasa da, bu pratiklere yönelik bazı eleştiriler yapmaktan geri durmaz (s. 727). Bunlardan biri, internetteki P2P pratiklerinin dünya üzerindeki güvencesizlik üzerinde hiçbir etkisinin olmaması hatta bu pratiklerin bir amatörleşme tuzağı yaratarak “girişimcilik için bedava kullanım” yaratılmasına sebep olmasıdır. Açıklamak gerekirse, aslında kâr için olmayan bir ücretsiz paylaşım, kâr aracına dönüştürülebilir. Burada Mylonas’ın eleştirisinin acımasız bir eleştiri olduğunu ve her türlü mücadele aracının, kapitalist amaçlar için kullanılan bir araca dönüşme tehlikesini barındırdığını eklemek gerekir. Mylonas’ın diğer eleştirisi olan “tüketimci birikim” ise P2P pratiklerin kapitalist hegemonyayı kırma potansiyeline her zaman sahip olamayabileceğini anlamak açısından önemlidir.

Tüm bu uyarılara rağmen, P2P paylaşım siteleri olarak kendini belli eden korsanlık pratiklerinin “ortak deneyimlerin biriktirilmesi” ve “öz-örgütlenme” açısından önemli dersler öğretebileceği ihtimali önemlidir (Mylonas, 2012, s. 727). Yapısı gereği birden fazla kişiyi gerektiren P2P paylaşım siteleri, bilginin çitleme yerine paylaşarak çoğalması durumunun en somut hallerinden birini sunar. Bu pratikleri deneyimleyen kişi, bu pratiği bedava oyun oynamak, kitap okumak, müzik dinlemek ya da film izlemek için yapsa da, deneyimlenen şey, piyasa ilişkilerinin dışında gerçekleşir ve kapitalist üretim ilişkilerinin dışına çıkmaya dair bir potansiyel taşıdığından dolayı, kapitalizmin dışında bir dünya olduğunu anlamının en sıradan yoludur.

Kapitalist üretim ilişkilerinin dışında bir ekonomi yaratma potansiyeli taşıyan başka bir örnek de bitcoin deneyimidir. Devletlerin, şirketlerin -seçkinlerin- ve bankaların ekonomik mübadele üzerindeki merkezleşmiş denetimini, kredi kartları gibi araçlarla bireylerin iktisadi etkileşimlerinin gözetlenmesini engelleyebilecek sayılı yöntemlerden biri, ekonomik özgürlüğü, şeffaflığı ve ademi-merke-

ziyetçi yapıları teşvik eden elektronik para girişimleridir. Bir başka deyişle, ATM makinalarının, banknotlardaki seri numaralarını, kimin hangi parayla hangi işlemleri yaptığını görebilmek için analiz ettiği (Assange vd., 2012, s. 89) bu dönemde iktisadi ilişkilerdeki gizlilik ve özgürlük, ifade özgürlüğü kadar önemli bir konudur. İnternet yapısının ortaya çıkardığı *Bitcoin* gibi dijital para girişimleri devletlerin elindeki merkezi para piyasası modellerini, alternatif medya yapıları ve devletlerin vatandaşlarıyla arasına ördüğü gün geçtikçe kalınlaşan duvarlardan akan “sızıntılar”, yer yer devletle birlikte hareket eden ve birçok ticari alanla ilişkisi olan dev medya organizasyonlarını dağılmaya ve çürümeye teşvik etmiştir.

Sonuç

Yaşayan mücadeleler anlamında sosyal ağlar sadece bir yüzey olarak karşımıza çıkmakta, henüz bir araç haline gelmemektedir. Burada önemle üzerinde durulması gereken asıl husus sosyal medya araçları değil, onların kullanımları esnasındaki akıl ve biçimdir. Facebook ve Twitter gibi sosyal paylaşım sitelerinin başlangıçtaki amaçları ne olursa olsun, dönüştükleri şey -en azından toplumsal mücadelenin yükseldiği belirli dönemlerde- mücadele araçlarıdır. Sosyal paylaşım sitelerinin bu dönüşümü, özellikle mücadelenin yükseldiği dönemlerde kolaylıkla devlet kontrolüne takılır. Kâr amaçlı şirketler olan bu siteler de, çoğu zaman devletlerle uzlaşmacı bir ilişki içinde olmaya dikkat ederler. “Facebook, Twitter, YouTube ve diğer sosyal medya ağları dünyanın tüm sokaklarını birbirine bağlıyor, devrimci dalga hiçbir engel tanımayan bir biçimde bu ağlar üzerinden yayılıyor” (Çoban, 2014, s. 7) tarzı görüşlere karşı sosyal medya ağlarına, bu ağların birer şirket olduğunu ve kâr etmeleri açısından insanların kişisel verilerini devletlerle ve şirketlerle paylaştıklarını, istemedikleri ve onlardan istenen hesaplara sansür uyguladıklarını unutmadan yaklaşmalıyız. Ancak bu tutum, sitelerin kullanıcılar tarafından mücadele aracı olarak kullanılmasına yine de engel olmaz. İnterneti ve bilgiyi mülkiyeti altına almak isteyenlere karşı direniş, yer altında ve görünmez olsa da daima mevcuttur ve her an yerin üstünde görünme potansiyeline sahiptir (Scholl, 2013).

Mücadelenin diğer veçheleri olan sızıntı gazeteciliği ile korsan yazılımlar ise, toplumsal mücadele anlamında çok daha fazla potansiyel taşımaktadır. Sızıntı gazeteciliği, kamuoyunu sistemin sınırlarının içinde kalsa bile derinden etkilerken; korsan yazılımlar ise bu sınırların dışına çıkarak gündelik hayatı gündelik mücadele biçimleri ile kökünden değiştirmektedir.

Yazının sonunda, tüm bu yönetme ve mücadele etme çehrelerini gördükten sonra, sermayenin ve ona bağlı olan iktidarın her yerde olmasına karşı Linebaugh ve Rediker'in (2013) dediği gibi mücadelenin de çok başlı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sermayenin egemen olma yollarını ortaya çıkarma ve buna dair mücadeleler geliştirme, tüm emekçilerin elini kuvvetlendirecektir. Bu nedenle internetteki dijital çitlemeleri ifşa etmek ve internetin ortak alanlarını genişletmek hayati önemdedir. Çalışmamızı son olarak, çalışmamızın tümünü kapsayacak olan, 22 Kasım 1992 tarihinde Timothy May (2012) tarafından kaleme alınan manifestodan bir alıntı ile bitirelim:

Tıpkı baskı teknolojisinin ortaçağ loncalarının iktidarını ve toplumsal iktidar yapısını değiştirmesi ve azaltması gibi, kriptolojik yöntemler de kurumların ve ekonomik işlemlerdeki devlet müdahalesinin yapısını köklü olarak değiştirecek. Yükselen bilişim piyasalarıyla beraber, kripto anarşi sözcüklere ve resimlere aktarılabilecek tüm malzemeler için likit bir piyasa yaratacak. Ve tıpkı dikenli tel gibi önemsiz görünen bir icadın ABD batı sınırında bulunan büyük çiftliklerdeki çitlerin kalkmasını olanaklı kılması, dolayısıyla buradaki mera ve mülkiyet hakkı kavramlarını sonsuza dek değiştirmesi gibi, matematiğin sır dolu bir dalının geliştirdiği bu önemsiz görünen keşif de fikri mülkiyetin etrafındaki dikenli telleri söken tel makası olacak. Kalk, dikenli telli çitlerinden başka kaybedecek bir şeyin yok!

Kaynaklar

Agarwal: D., Bennet, W. L., Johnson C. N., Walker: (2014). A model of Crowd-Enabled Organization: Theory and Methods for Understanding the Role of Twitter in the Occupy Protests. *International Journal of Communication*, 8, 646-672.

Al-Rawi, A. K. (2014). The Arab Spring and Online Protests in Iraq. *International Journal of Communication*, 8, 916-942.

Anderson, C. (2009). *Free, the Future of a Radical Price*. New York: Hyperion.

Andrejevic, M. (2014). Alienation's Returns. Christian Fuchs, Marisol Sandoval (Eds.), *Critique, Social Media and the Information Society* içinde (s. 179-190). New York: Routledge.

Arıcan, A. (2014). Çin ve Sansür, <http://blog.radikal.com.tr/dunya/cin-ve-sansur-63851> (30.09.2016).

Assange, J., Appelbaum, J., Müller-Maguhn, A., Zimmermann, J. (2012). Şifrepunk: Özgürlük ve İnternetin Geleceği Üzerine Bir Tartışma (A. D. Temiz, Çev.) İstanbul: Metis.

Bianet (2013). <http://bianet.org/bianet/siyaset/146814-redhack-ten-reyhanli-belgeleri> (30.09.2016).

Boyle, J. (2003). The Second Enclosure Movement And The Construction Of The Public Domain. *Law and Contemporary Problems*, 66 (33), 33-74.

Castells, M. (2003). İsyan ve Umut Ağları: İnternet Çağında Toplumsal Hareketler (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi.

Çoban, B. (2014). Önsöz. Barış Çoban (Ed.), *Sosyal Medya D/Evrimi* içinde (A. E. Pilgir, Çev.) İstanbul: Su.

De Angelis, M. (2014). Marx ve İlkel Birikim: Kapitalist "Çitleme"nin Sürekli Karakteri. Özyayın (Ed.), İlkel Birikim: *Sermayenin Kaldırıcı* içinde. İstanbul: Notabene.

De Angelis, M., Stavrides. (2013). Başka Bir Dünyanın Peşinde (Yiğit Atılğan Çev.) Express Dergisi, 30-33.

Diken (2016). <http://www.diken.com.tr/redhack-bakan-albayrak-in-mail-hesaplarini-hackledi-solcu-muhalifler-serbest-kalmazsa-yayinlayacagiz/> (30.09.2016).

Dyer-Witheford, N. (2015). *Cyber-Proletariat, Global Labour in the Digital Vortex*. London: Pluto.

Fisher, E. (2014). Daha Az Yabancılaşma Nasıl Daha Fazla Sömürü Yaratır?: Sosyal Paylaşım Sitelerinde İzleyici Emegi. Vincent Mosco, Christian Fuchs (Eds.), Funda Başaran (Ed.), *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi* içinde (G. Baydar, Çev.) Ankara: NotaBene.

Foucault, M. (2013). Güvenlik, Toprak, Nüfus: Collège de France Dersleri

(1977-1978) (F. Taylan, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Fuchs, C. (2012). Dallas Smythe Today - The Audience Commodity, the Digital Labour Debate, Marxist Political Economy and Critical Theory. *Prolegomena to a Digital Labour Theory of Value*. *tripleC*, 10 (2), 692-740.

Gibson-Graham, J. K (2006). *The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*. Minneapolis: University of Minnesota.

Harvey, D. (2004). El Koyarak Birikim. *Yeni Emperyalizm* (H. Güldü, Çev.) İstanbul: Everest.

Huws, U. (2003). *The Making of a Cybertariat: Virtual Work in a Real World*. New York: Monthly Review.

İMC TV (2016). <http://www.imctv.com.tr/redhack-berat-albayrakin-ma-il-hesabini-hackledigini-duyurdu/> (30.09.2016).

Kioupkiolis, A., Karyotis, T. (2014) Günümüz Yunanistan'ında Ortak Olanların Özyönetimi. Sinem Özer (Ed.), *Gezi'nin Yeryüzü Kardeşleri* içinde (s. 113-145). İstanbul, Otonom.

Komaromi, A. (2004). The Material Existence of Soviet Samizdat. *Slavic Review*, 63 (3), 597-618.

Linebaugh, P., Rediker, M. (2013). *The Many-Headed Hydra: Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*. Boston: Beacon.

Marx, K., Friedrich, E. (2008). *Komünist Manifesto* (C. Üster, N. Deriş, Çev.) İstanbul: Can.

Mattelart, A. (2012). Gözetimin Küreselleşmesi: Güvenileştirme Düzeninin Kökeni (O. Garetli: E. Karacan, Çev.) İstanbul: Kalkedon.

May, C. (2010). *The Global Political Economy of Intellectual Property Rights, The New Enclosures*. New York: Routledge.

May, T. C. (2012) *The Crypto Anarchist Manifesto* (N. Kacar, Çev.) <http://acikhavasiir.blogspot.com.tr/2012/01/kripto-anarsist-manifesto-bir-hayalet.html>.

Muhalefet (2013). <http://muhalefet.org/haber-redhack-hackledi-yok-ve-rektorleri-suskun-12-4644.aspx> (30.09.2016).

Mylonas, Y. (2012). Piracy Culture in Greece: Local Realities and Civic Potentials. *International Journal of Communication*, 6, 710-734.

Scholl, C. (2013). Bakunin'in Zavallı Kuzenleri: Sanat Yoluyla Taktiksel

Müdahale (B. Taş, Çev.) <http://www.e-skop.com/skopdergi/bakuninin-zavalli-kuzenleri-sanat-yoluyla-taktiksel-mudahale/1586>.

Scholz, T. (2010). Facebook as Playground and Factory, D. E. Wittkoer (Eds.), *Facebook and Philosophy: What's on your Mind?* içinde (s. 241-252). Chicago: Open Court Publishing Company.

Smythe, D. W. (1977). Communications: Blindspot of Western Marxism. *Canadian Journal of Political and Social Theory / Revue Canadienne de Théorie Politique et Sociale*, 1 (3), 1-27.

Standing, G. (2014). Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf (E. Bulut, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Svensson, P., Satter, R. G. (2010). WikiLeaks Fights To Stay Online Amid Attacks. <http://m.washingtontimes.com/news/2010/dec/3/wikileaks-fights-stay-online-amid-attacks/> (30.09.2016).

Havadis16 (2013). <http://www.havadis16.com/redhack-ogrencileri-sokaga-doktu-17312.html> (20.02.2017).

Editörler ve Yazarlar Hakkında

Ayça Yılmaz Deniz

2010 yılında Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl başladığı yüksek lisans eğitimini 2012 yılında yine Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladı. 2013 yılından beri Paris Descartes Üniversitesi-Sorbonne Sosyal Bilimler Fakültesi'ne bağlı Centre de Philosophie, d'Epistémologie et de Politique laboratuvarında doktora çalışmalarına devam etmektedir. Çalışma sosyolojisi, fenomenoloji ve toplumsal hareketler temel ilgi ve araştırma konuları arasındadır.

Bahadır Nuro

1975 doğumlu. İstanbul Üniversitesi'nde İktisat ve İşletme, ODTÜ'de sosyoloji okudu. Yüksek lisansını ODTÜ, doktorasını Hacettepe Üniversitesi'nde sosyoloji bölümlerinde tamamladı. Şu anda Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nde çalışmaktadır. Emek süreci, finansallaşma, sosyal değişim ve kent sosyolojisi başlıca çalışma alanları arasındadır.

C. Akça Ataç

1974 yılında Ankara'da doğmuştur. Doktora derecesini, antik dönem imparatorlukları ile onsekizinci yüzyıl İngiliz ve Osmanlı imparatorluklarını antik tarih yazımı üzerinden karşılaştırdığı tezi ile 2006 yılında Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nden almıştır. 2009 yılında UCLA'de doktora sonrası araştırma yapmış, 2010 yılında 5. Uluslararası Sakıp Sabancı Araştırma Ödülleri'nde ikincilik kazanmıştır. *History of Political Thought*, *Turkish Studies* ve *Global Change, Peace and Security* gibi dergilerde ve *Brill*, *I. B. Tauris* ve *Cambridge Scholars* gibi yayınevlerinden çıkan kitaplarda yayımlanan makaleleri vardır. Halen Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Çağrı Kaderoğlu Bulut

Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü mezunudur. Aynı bölümde araştırma görevlisidir ve doktora çalışmasına devam etmektedir. Çeşitli kitap ve dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Toplumsal sınıflar, emek süreçleri, toplumsal hareketler ve iletişimin ekonomi politikası alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir. Akademik çalışmalarının yanı sıra çeşitli emek örgütlerinde araştırma ve eğitmenlik faaliyetlerinde bulunmaktadır.

Denizcan Kutlu

1984 yılında Ankara’da doğdu. Lisansını 2005 yılında Gazi Üniversitesi, yüksek lisansını 2008, doktorasını 2014 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünde tamamladı. Namık Kemal Üniversitesi ÇEEİ Bölümünde Dr. olarak görev yapmaktadır. Doktora eğitimi sırasında, TÜBİTAK bursu ile 2013 yılında 6 ay süreyle, Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu’nda Misafir Araştırmacı olarak bulundu. 2009 yılından bu yana Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi’nde Yayın Kurulu üyesi olarak görev yapmaktadır. Doktora tezine dayanan, “Türkiye’de Sosyal Yardım Rejiminin Oluşumu” başlıklı kitap çalışması 2015 yılında yayımlandı. Temel akademik ilgi alanları olan emek, sosyal yardımlar, işgücü piyasası politikaları ve sendikacılık hareketi başlıkları altında sunulan çeşitli bildirilerin yanında, kimi kitap ve dergilerde yayımlanmış çalışmaları bulunmaktadır.

Ece Öztan

Ece Öztan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’ndeki lisans eğitiminin ardından, yüksek lisansını yine aynı üniversitede Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında tamamlamıştır. Siyaset Bilimi doktorasını 2009 yılında Marmara Üniversitesi’nden alan Öztan, 2002 yılından itibaren Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde çalışmaktadır. 2005-2008 yılları arasında Amsterdam Üniversitesi Göç ve Etnik Çalışmalar Enstitüsü’nde konuk araştırmacı olarak bulunmuştur. Siyaset sosyolojisi, göç

çalışmaları, sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri, toplumsal cinsiyet çalışmaları, kadın istihdamı, yurttaşlık ve siyasal katılım konularında araştırma ve yayınları bulunmaktadır.

Ester Ruben

Ester Ruben 1992 yılında İstanbul Üniversitesi, İngilizce İktisat bölümünden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Marmara Üniversitesi, İngilizce İktisat bölümünde tamamladı. "İsrail İmalat Sanayinde Karşılaştırmalı Üstünlükler" başlıklı teziyle 1998 yılında doktor ünvanı aldı. Doktora tezi ile ilgili araştırma yapmak üzere Tel Aviv Üniversitesi'nde bulundu. Uluslararası İktisat, Kalkınma İktisadi, Siyasal İktisat konularında çalışmalar yaptı. Son yıllarda iktisat ve psikoloji ilişkisi üzerine çalışmalar yapmaktadır. Bu ilişkiyi ele alan "İktisadın Unuttuğu İnsan" başlıklı kitabı 2011 yılında; Dumludağ, Gökdemir ve Neyse ile birlikte yayına hazırladıkları "İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar" adlı kitabı ise 2015 yılında yayınlanmıştır. Ruben, 1996 yılından bu yana Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Gülşah Başkavak

Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde tamamladıktan sonra, Marmara Üniversitesi'nde, "Bilişim Teknolojilerinin Örgütlerde Güç Dağılımına Etkileri" başlıklı tez ile yüksek lisans derecesini aldı. Doktora derecesini ODTÜ Sosyoloji bölümünde "Understanding Surgical Craft in the Changing Context of Technology, Transformation of Healthcare and Marketization: A Case Study on Surgeons in Istanbul, Turkey" başlıklı teze ile tamamladı. Bir yıl Humboldt-Universität zu Berlin'de Sosyoloji bölümünde konuk oldu. Yıldız Teknik Üniversitesi İşletme bölümünde araştırma görevliliğinden sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji bölümünde proje asistanı olarak görev yaptı. Farklı konulardaki bilimsel araştırma projelerinde çalıştı. Akademik ilgi alanları çalışma sosyolojisi, meslekler ve profesyoneller, tıp ve sağlık sosyolojisi, teknoloji-iş-toplum, sağlık politikaları ve örgüt çalışmalarıdır.

Güven Savul

1981 yılında Ankara’da doğdu ve yaşamının tamamını bu kentte geçirdi. Lisans derecesini Atılım Üniversitesi İşletme Fakültesi, İşletme Bölümünden, yüksek lisans ve doktora derecelerini ise Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünden aldı. 2009 Eylül ayından beri Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) Genel Merkezinde araştırmacı olarak çalışmakta. Akademik ve mesleki ilgi alanlarının kapsamına, emek piyasasında güvencesizleşme, emek piyasasının neo-liberal dönemdeki dönüşümü, robotik ve enformatik teknolojilerinin kapitalizm üzerindeki etkisi, sınıf mücadelesi ve işçi sınıfının 21’inci yüzyıldaki dönüşümü girmekte. Siyaset bilimi, felsefe, sosyoloji, müzik tarihi, yabancı dil öğrenimi ve doğa sporları ise özel ilgi alanlarının kapsamını oluşturmakta.

Hilal Kara

1990 yılında İzmit’te doğdu. 2013 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünden mezun oldu. Aynı üniversitenin Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalından kent içi hareketlilik ve kadın emeği konulu tez çalışması ile yüksek lisans derecesini aldı. Lisans öğrenimi boyunca özel ders verdi ve kendi tanıklıklarından yola çıkarak bu tez çalışmasını tamamladı. Yerel yönetimler, yerel yönetimlerde hizmet sunumu, Suriyeli mültecilerin istihdamına yönelik kamu kuruluşları ve uluslararası örgütler tarafından yürütülen projelere katkı sundu. 2016’dan itibaren Bilkent Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde kadın, toplumsal cinsiyet ve mekân konuları üzerine doktora çalışmalarını sürdürmektedir.

Kezban Çelik

TED Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesidir. Doktora tezini genç işsizliğin deneyimlenme biçimleri üzerine yapmıştır. Genç işsizliği, gençlik sosyolojisi, kadın ve çalışma hayatı, yeni çalışma biçimleri ve çalışma hayatında meydana gelen değişimlerin emek süreçleri üzerine etkileri konularında çalışmalar sürdürmektedir.

Mehmet Türkcan

Yazar 1986 yılında doğdu. 2008 yılında İletişim Fakültesi'nden mezun olduktan sonra 2010 yılında İletişim Fakültesi Gazetecilik bölümünde yüksek lisans programına başladı ve 2012 yılında tamamladı. Yeni medya, emperyalizm, toplumsal tarih, ilgi alanları arasındadır. Şu an doktora öğrencisidir.

Nazlı Bülay Doğan

Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü mezunu olup, yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Modern Türkiye Tarihi'nde "Fikri Mülkiyet Haklarının Küresel Düzeyde Uygulanmasının İlaç Politikalarına Etkisi: Türkiye Örneği" teziyle tamamlamıştır. Şu anda Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Medya ve Görsel Sanatlar Bölümü'nde bulunan Tasarım, Teknoloji, Toplum programında hacktivism üzerine doktora çalışmalarına devam etmekte ve çalışma alanları ile ilgili ulusal ve uluslararası konferanslarda bildiriler sunmaktadır. Kendisi aynı zamanda Türkiye'nin ilk ve tek bilimkurgu kütüphanesi olan Özgen Berkol Doğan Bilimkurgu Kütüphanesi'nin kurucularındandır.

Nurcan Özkaplan

1958 doğumlu. Doktora eğitimini Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye-Ekonomi bölümünde 1989 yılında bitirdi. Aynı fakültenin İktisat bölümünde 25 yıl çalıştı. 2006 yılında emekli oldu. Halen Işık Üniversitesi İktisat bölümünde kısmi zamanlı olarak çalışıyor. Çalışma ekonomisi alanında yayımlanmış çeşitli eserleri vardır. Son 15 yıldır kadın emeği ve toplumsal cinsiyet alanında çalışmaktadır.

Şevket Uyanık

Eskişehir Anadolu Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde tamamladığı lisans eğitiminin ardından, İstanbul Üniversitesi İktisat Sosyolojisi bölümünde "Müzikte Telif Hakla-

rının Ekonomik ve Sosyal Yansımaları” konulu tezini çalışırken aynı zamanda Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nden doktora dersleri almıştır. Türkiye’deki Korsan Parti Hareketi’nin sözcülerinden biri olan Uyanık, İstanbul Hepimizin Girişimi’nde dijital medya ekibine destek vermekte, çeşitli mecralarda “internet özgürlüğü” konuları çerçevesinde yazmakta ve halen Habitat Derneği’nde iletişim koordinatörü olarak çalışmaktadır.

Taylan Özgür Yıldırım

24 Eylül 1980 tarihinde Ankara’da doğdu. Ankara Atatürk Lisesi’ni bitirdikten sonra Çankaya Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği’nde lisans eğitimini tamamladı. 2006 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği bölümünden yüksek lisans derecesini aldı. Lisans mezuniyetinden bu yana özel sektörde bilişim işçisi olarak çalışmaktadır. Elektrik Mühendisleri Odası Ankara Şubesi’nde yöneticilik yapmış, Bilgisayar Mühendisleri Odası kuruluşunda yer almıştır. Bilgisayar Mühendisleri Odası ve TMMOB aktivistidir. TMMOB içerisinde gerçekleşen ücretli çalışan ve işsiz mühendis/mimar/şehir plancılarına yönelik çalışmaların örgütlenmesinde ve yürütülmesinde görev almıştır. “Beyaz Yakalı İşçiler” oluşumunun Ankara’daki çalışmalarına destek vermeye çalışmakta, bilişim teknolojileri ve emek örgütlenmesi üzerine araştırma yapmaktadır. Bu kapsamda, halen Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Bilişim Ana Bilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.

Yasemin Yüce Tar

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesidir. Doktora tezini 2000’li yıllar Türkiye’inde Müslüman kadınların kadın sorunlarını nasıl söylemleştirdikleri üzerine yapmıştır. Toplumsal cinsiyet, değişen/değişmeyen kadınlık ve erkeklik halleri, kadın yönelik şiddet, çalışma hayatı ve kadın konularında çalışmalar yürütmektedir.

Sınıfın Suretleri

Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler

Derleyenler: Denizcan Kutlu, Çağrı Kaderoğlu Bulut

Tarla, ev, AVM mağazaları, hastane, teknokent, ofis, bilişim ve iletişim teknolojileri, üniversite, internet...

Sınıfın Suretleri, Türkiye'de kır ve kent emekçilerinin farklı kesimlerinin ve kentsel alanda oluşan kimi yeni karşı hareket türlerinin kuramsal ve olgusal bilgisini içeriyor ve birleştiriyor. *Sınıfın Suretleri*, sadece kapitalizme içsel dönüşüm süreçlerini değil, bu dönüşüm süreçlerine karşı her biri bir tür sınıf karakteri kazanan direnme ve tepki biçimlerini de yansıtmaya çalışıyor. Her biri bir "sınıf sureti" olarak gerçekleşen emek süreçlerini ve karşı hareketleri, üretim mekânı çeşitliliği temelinde kavrayan *Sınıfın Suretleri*, Türkiye'de emek ya da sınıf çalışmaları olarak isimlendirilebilecek bir mecranın güçlendirilmesini de hedefliyor.

